

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 23

*Українсько-російські та білоруські
мовно-літературні та культурні
зв'язки*

Ніжин-2003

84
Л64

83.3(4Укр)+83.3(4Рос)5

Л64

УДК 821.161.206+94/477/9

ББК 83.3/4 Укр./5+63.3/4 Укр./52

Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя

Протокол №3 від 04.11.2003 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С.73) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С.234)

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія: відп. редактор і упорядник докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко.

з філології:

докт.філол.наук, проф. Н.М.Арват, докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв, канд. філол. наук, доц. Н.І.Бойко, докт. філол. наук, академік, проф. А.П.Грищенко, докт. філол. наук, проф.З.В.Кирилюк, докт. філол. наук, проф. О.Г. Ковальчук, докт. філол. наук, ст. наук співр. П.В.Михед, докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко з історії:

докт. істор.наук, проф. М.К. Бойко, докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко, докт. істор. наук, проф. А.О. Буравченков, докт. істор. наук, проф. В.М. Даниленко, докт. істор. наук, проф. В.О. Дятлов, канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко, канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко, докт. істор. наук, професор Ю.І. Шаповал

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І. Веселовська, канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна, докт. мистецтв., проф. А.П. Лашенко, канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвєєва, докт. мистецтв., ст. наук співр. О.С. Найден, докт. мистецтв., проф. В.І. Рожок, докт. мистецтв., проф. В.В. Рубан, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. О.Є. Чекан.

Л64 Література та культура Полісся. Вип.23. / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2003. – 240 с.

ББК 83.3/4 Укр./5+63.3/4 Укр./52

©Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед. університет

Поетичне Чотири-Євангеліє та інші Новозаповітні книги від Івана (Величковського)

Є спокуса всі християнські тексти Івана Величковського узагальнено назвати поетичною Біблією. І якби така назва наукою була прийнята, що взагалі-то ймовірно, оскільки виокремлений нами термін без великих труднощів і цілком логічно можна проаргументувати, то цикл "Вірши на Євангеліє для іконописців" може мати заголовок-двійник: "Поетичне Чотири-Євангеліє".

Ніскільки не дивує той факт, що звернення до текстів Біблії, використання їх як джерела творчого натхнення, почерпання звідти образів, тем, деталей для подальшої художньої трансформації в усі часи було типовим явищем у середовищі письменників, художників, зодчих, композиторів і т. д. Іван Величковський, талановитий поет II половини XVII століття, в цьому відношенні не оригінальний. Він – один з „тисячі тисяч" непересічних талантів, для кого Біблія стала вічною книгою, принаймні настільки, щоб черпати з неї, як із бездонної криниці, теми, образи, цілі текстуальні уривки, "переплавляючи" їх згодом на одухотворено-високу мову поезії. Завдяки авторському втручанням в інтерпретацію багатьох Новозаповітніх текстів і з'явилися його "Вірши на Євангеліє...", "Діяння святих апостол", "Вірши на Апокаліпсис".

Безсумнівно, для поета-священника це був один з найпростіших способів релігійної пропаганди. "Це було оспівування у віршах різних євангельських подій та осіб і, таким чином, використання популярної, легкої для запам'ятовування віршованої форми для пропаганди ідей, що закладені в основу християнського світогляду. Віршова форма перетворювала абстрактні догми якщо не на більш зрозумілі, то на більш прийнятні формально для народних мас, і тому віршування на релігійні теми скоро стане звичним прийомом пропаганди..." [1].

Не забуваючи про самототожність письменника, що зобов'язує дослідників ідентично прочитувати й аналізувати твори в єдності з їх автором, є підстави говорити про те, що так звана "поетична Біблія" Івана Величковського створена ним із церковнослужебною метою. І, можливо, навіть неодноразово, а то й дуже часто ці його дво-, чотири- та шестивірші натхненно звучали перед православною паствою в Полтавській Соборній Успенській церкві [2]. В авторському, так би мовити, виконанні. Адже в силу свого "службового становища" І. Величковський мав не лише право, а й найперший обов'язок – виголосити перед віруючими під час служби Божої проповідь. В якій формі це зробити, як стилістично оформити, – це питання для поета-священника на той конкретний історичний час було вже вирішене. Адже, як відомо, в другій половині XVII ст. релігійна проповідь в українській літературі вже виокремилась як досить розвинений самостійний жанр. До XVII ст. проповідь на Україні не була ще чітко визначеним літературним жанром. Перед нею стояла мета

повчання, напучення православних, тлумачення їм понять і принципів християнства, уславлення героїв християнського Олімпу, але літературні форми досягнення цієї мети не були ще чітко регламентовані. Поряд із справжніми проповідями у функції повчань використовувалися життя святих і навіть апокрифічні легенди" [3]. Для другої половини XVII століття для українського літературного процесу це все вже в минулому часі. Бо з'явилися талановиті творці української проповіді, яких згодом літературознавство іменуватиме "найвидатнішими представниками нового типу української проповіді в другій половині XVII ст." [4], – Лазар Баранович, Іоанникій Галятовський, Антоній Радивилівський.

Якщо ж наше припущення з приводу "авторського проповідництва" І. Величковського повністю виявиться гіпотетичним [5], то воно все одно не суперечить загальним тенденціям розвитку української релігійної проповіді другої половини XVII століття. "Церковні оратори в своїх повчаннях ґрунтувалися на "святому письмі" та творах отців церкви" [6]. Наука проповідництва була переконливою, авторитетною, гідною довіри [7], не розходила з наукою Христовою, апостольською, святих отців та всієї православної церкви [8]. Авторитетність повчання проповідника насамперед стверджувалася святістю, божественністю висловлюваних думок. Проповідник – сіяч. Він повинен розсвіати по світу правду слова Божого [9]. Як бачимо, всі ці тези, окремо взяті з "Науки..." та "Вінця..." Іоанникія Галятовського, досить пластично накладаються на особу Величковського – поета-священника.

"Ілюстративним" матеріалом для тогочасної барокової проповіді слугував, як відомо, різноманітний літературний і нелітературний матеріал. У проповідях Антонія Радивилівського надibuємо легенди, анекдоти, міфи, казки, фацеції і т. д., уміло вмонтовані в художню тканину власне повчального морально-дидактичного тексту. Та й твори свої проповідники називали словом, повчанням, бесідою. "Головна увага зверталась на зміст і на мету проповіді, формі ж особливого значення не надавалось. Якщо зміст торкався питань релігії, якщо твір призначався для напучування слухачів – це й була проповідь." [10]. Оця теза одного з найшанованіших дослідників давнього українського письменства В.І.Крекотня ще раз наводить нас на думку (хоча й гіпотетичну): в Івана Величковського була ще й інша іпостась – проповідництво.

Це наше твердження багато чого пояснює в характері поетичної творчості Величковського: вибір тем, органічно близьких йому, олітературення канонізованих церквою персонажів Святого письма, молитовний тип мислення як художня домінанта його авторського стилю і т. д. – все те, що Величковського робить Величковським. Наскрізь духовна, просякнена християнським світоглядом його творчість, "в чийх поезіях згадки та звернення до Бога – це не літературний засіб і не данина моді, а прояв глибокої віри" [11], абсолютно органічно (і образно, й ідейно-тематично) вписується в тогочасний літературний процес. У цьому – вся естетика його творчості, вся повноцінність існування християнських текстів. "Без релігійних мотивів жодна література не існувала ніколи. Якщо ці мотиви виключити, література стає неповноцінною" [12].

Випадок, коли поет душею й розумом сприйняв християнство (в східно-слов'янському варіанті) не на показ, глибоко увірувавши, для барокової людини не поодинокий, а скоріше типовий. Нетиповий сам спосіб вираження цієї

рідності людини з вірою, цього православного богомислення. "Вірши на Євангеліє для иконописців", які є предметом нашої дослідницької уваги, які і "Днянія святих апостол" та "Вірші на апокаліпсис", користуючись сучасною термінологією, можна назвати заримованим конспектом Нового заповіту Біблії. З цих чотирьох Євангелій – від Матвія, Марка, Луки та Івана – поет шляхом компіляції з наступним "переплавленням" прозової мови на віршову 13-складову – творить одне. Це своєрідне поетичне Чотириєвангеліє – по суті конспективний, "екстрактний" виклад найголовніших подій з Нового Заповіту, на фоні яких образ Ісуса Христа в його апостольському оточенні, в процесі чудотворних дій конструктивного характеру, а затим і свого "відходження" із землі та посмертного воскресіння прочитується так, як він прочитується в канонічному тексті. Але "поетичне богомисліє" І.Величковського стрімко прогресує як в ідейно-тематичному, так і в формотворчому планах. Форма й зміст у текстах цього циклу певною мірою підтримують одне одного, є складовими такого поняття як авторський стиль. Це поняття у даному випадку, не забуваючи про загальнобароковий контекст із його художньо-естетичними засадами, можна сформулювати так: "Стиль – це реалізація принципів зображення дійсності [в даному випадку – світу Біблії – С. Т.], що визначаються образом автора (оповідача)" [13]. Ось де повною мірою і "в усій своїй красі" проявився синкретизм як одна з найприкметніших рис давньої української літератури взагалі. Біблійні оповіді з одним чи кількома сюжетами. Біблійні новозаповітні притчі, міфологічні ремінісценції, інші самостійні жанри та жанрові ознаки симбіювалися в одному єдиному творі на 66 строф. Для кожного навіть найпересічнішого читача, котрий знає бодай структуру Біблії, цифра 66 – красномовна. Саме таке число всіх книг, що ввійшли до складу Старого та Нового заповітів Біблії. Саме собою напрошується крамольне питання: чи не є це надзвичайно витонченою, завуальованою до неймовірності відповіддю Благодаті перед Законом, натяком на те, що саме Благодать (християнське євангельське вчення) є вірою вселенською, а не лише "народу обраного"?

Будучи обізнаним із законами риторики [17], І.Величковський успішно реалізує своє "богомисліє" у слові та через слово. "Богомисліє", здійснюване у слові та через слово, природно акумулювало в собі численні філологічні ейдоси, належні, головним чином, до сфери граматики й риторики" [16]. Втім, що все геніальне – просте, (і навпаки), ще раз переконуємося, поглянувши на спосіб компонування „поетичної Біблії”. Праворуч (в рукописному зшитку, мабуть, на полях) вказується автентичне джерело, з якого "виплила" кожна строфа, – глава й вірш з того чи іншого Євангелія. На обставині місця "праворуч" робимо особливий логічний наголос, оскільки оця "праворучність" у свідомості віруючої православної людини має велике значення, несе в собі особливе функціональне навантаження. Не вдаючись до розлогих пояснень, пригадаймо молитовне прохання Іларіона до Всевишнього в "Слові про Закон і Благодать": "І на страшному Твоєму суді праворуч стояти не зажажи [не відмов. – С. Т.] нам, а до благословення праведних причасти нас!" [16]. Перший руський митрополит ще тоді, в XI столітті, дав зрозуміти про певну окремішність православ'я, істинним проповідником якого був сам. Отже, в "Поетичній Біблії" І. Величковського оця "праворучність" зовсім не випадкова; джерела православної віри нехай навіть візуально, але – на найпочеснішому місці. На думку окремих дослідників, такі

вірші І.Величковського позначені артистизмом [17]; це те, що передбачає певну поверховість у процесі самого творення, а затим уже й читацького сприйняття: "декламаційність і театральність стали небезпечними для художньої образності" [18]. Ми ж залишаємося вірні твердженню про те, що для свого історичного і культурного часу – II половина XVII ст. – Івана Величковського можна вважати поетом нового типу не лише завдяки формальним іноваціям, зробленим в українську барокову літературу, а ще й завдяки напрочуд гармонійному поєднанню письменницького та проповідницького талентів.

Дві заключні строфи – шестивірші із сфери пророцтв, де проводиться актуальна для християн в усі часи думка про справедливість суду Божого, необхідність каяття, вічне життя праведних, – по суті прописні істини з точки зору віруючої людини. В цьому контексті не про Христа-інквізитора потрібно вести мову [19], а про подальшу трансформацію теми християнської справедливості: у Всевишнього вистачить на всіх не лише милості, а й карі.

"Днянія святих апостол" – другу книгу своєї "Поетичної Біблії" І.Величковський пише за тим же принципом канонічно-світського літературного паралелізму, за яким написані попередня й наступна книги. Описані віршовою мовою діяння не всіх новозаповітних апостолів, а лише семи: Петра, Івана, Ананія, Степана, Савла (затим Павла), Пилипа та Варнави. Занадто панегірично (що суперечить мові оригіналу) прославляються апостольські чудеса зцілення, навернення до християнської віри, місіонерство і т. д. Але цей панегіризм цілком виправданий: кого ж, як не послідовників Ісуса Христа, а затим уже й рівно-апостольних святих, мав прославляти поет-священик? Хоча, безперечно, саме про такі тексти І.Величковського сказано: „Вірші понад свої суто художні неодмінно виконують позалітературні, прикладні функції, серед яких виділяються релігійно-обрядова, релігійно- та морально-учительна, декларативна, полемічна, світсько-панегірична" [20].

Третя книга "поетичної Біблії" – "Вірші на апокаліпсис". Найперше, чим цей текст може зацікавити дослідників, – це абсолютна протилежність авторського стилю Величковського відносно стилю викладу новозаповітнього "Одкровення" Іоанна Богослова. Біблійне "Одкровення", як ми знаємо, переповнене мотивами жаху, страху, незбагненності картин, які Іоанн як ясновидящий побачив, але не зміг розшифрувати, назвавши все те узагальнено: "кінець світу". З цим „кінцем світу" (електрифікація, телекомунікація, ідентифікаційні номери, радіація, несправедливість влади і т. д.) людство вже давним-давно змирилося й до нього підлаштувалося. Але факт лишається незаперечним: прописано все це в біблійному "Одкровенні" надзвичайно експресивно, вражаюче-страхотливо. Набагато жахливіші речі побачив Ісус Христос – людську душу і все, що в ній може діятись. Але передав усе побачене тихою притчевою мовою, мовою молитви. Цією мовою, власне, написані всі чотири Євангелія. Тобто зовнішній зріз людського життя, побаченого Іоанном Богословом, і внутрішній світ людини, побачений Ісусом Христом, антитетичні між собою не тільки з точки зору фактологічної, а й з точки зору стилістично-описової.

Іван Величковський робить, здавалось би, неймовірні речі. Всю мовну розбурханість, схвильованість канонічного "Одкровення" він спрямовує в русло тихої, спокійної, молитовної мови. Отже, його поетичний "Апокаліпсис" – текст,

який має свій пратекст, – прямий доказ того, як про одне й те ж (події, явища і т. д.) можна сказати в багатьох варіантах.

Поетичний „Апокаліпсис” І. Величковського – це наслідок "переплавлення" традиційного (канонічного) тексту через категорії естетики бароко.

Як бачимо, "поетична Біблія" Івана Величковського – не данина моді, не декларація популярних мотивів, образів, прийомів, а цілісний художній твір, що виражає ідеї і світогляд української барокової людини II половини XVII століття з її вірою в Бога і вірою в містичну силу Богонатхненної книги – Біблії.

Література:

1. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв. Изд-во Акад. Наук СССР. М – Л., 1962. – С.141.
2. Близько 1687 р. Іван Величковський переїхав до Полтави з сім'єю, стає там пресвітером Полтавської Соборної Успенської церкви. Про це чит.: В.П.Колосова, В.І.Крекотень. До питання про життя і творчість Івана Величковського // Іван Величковський. Твори. – К.: Наукова думка, 1972. – С.25.
3. Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського. К.: Наукова думка. – 1983, – С.13.
4. Там же. – С.18.
5. Хоча на цю гіпотезу є своя "антигіпотеза". В книзі "Іван Величковський. Твори". – (К.: Наукова думка, 1972) на стор. 139-142 в "Зшитку 2" надibuємо уривки-ілюстрації церковно-ораторської прози.
6. Крекотень В.І. Оповідання Анатолія Радивиловського. – К.: Наукова думка. – 1983. – С.24.
7. Галятовський І. Наука, або способ зложення казання // Українська література XI-XVIII ст. Хрестоматія з коментарями. Чернівці. "Прут". – 1997, – С. 184.
8. Там же.
9. Галятовський І. "Вінець..." // Електронна книга.
10. Крекотень В.І. Оповідання Анатолія Радивиловського. – К.: Наукова думка. 1983 – С.25.
11. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія // Січ. – 1992. – №10. – С.38.
12. Там же. – С.41.
13. Творогов О.В. Об исследовании стиля литературного произведения. Л.: Наука, 1976. – С. 87.
14. Див.: Колосова В.П., Крекотень В.І. До питання про життя і творчість Івана Величковського // Іван Величковський. Твори. – К.: Наукова думка, 1972. – С.24, де йдеться про навчання в 1662 році Івана Величковського в Києво-Могилянській колегії.
15. Ушкалов Л. Українське бароко: філологічні ейдоси в рамках "Богомислія" // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Том 4. – Харків: "Око". – 1995. – С.43.
16. Іларіон. Слово о Законі і Благодаті // Українська література XI-XVIII ст. Хрестоматія з коментарями. – Чернівці: Прут. – 1997. – С.19.

17. Геник-Березовська Зіна. Українське літературне бароко в межах своєї епохи та стилю. – С.5.

18. Там же.

19. Колосова В.П., Крекотень В.І. До питання про життя і творчість Івана Величковського... – С.31.

20. Крекотень В.І., Криса Б.С., Сулима М.М. Українська поезія XVII ст. в контексті слов'янського бароко // Слов'янські літератури. – К.: Наукова думка, 1993. – С.24.

К.П.Ісаєнко

Модель біографії М.Гоголя П.Кулішем (до проблеми інтерпретації біографії письменника)

Починаючи із першої третини XIX століття у розвитку світової гуманітарної думки, спостерігалось пошук уваги до персоналії письменника, художника, митця, що формувало нове розуміння творчої особистості. Таке зацікавлення зумовлено переходом суспільно-історичного знання на якісно інший рівень, що вимагало нових орієнтирів і нового статусу особистості письменника у загальному контексті розвитку культури. "Біографія як метода досліду давала можливість завдяки історії розвитку особистості, обов'язково визначної, показати особливість розвитку того чи іншого народу" [1]. Актуалізація жанру біографії письменника і причини, що призвели до загострення уваги навколо категорії автора дозволяє висунути типологічний аспект дослідження проблеми. На разі предметом нашої уваги є біографія письменника як особливий жанр літературознавчих студій в інтерпретації П.Куліша.

Поняття "біографія письменника", так само, як і інші, близькі між собою категорії (авторство, літературна власність), в першу чергу, насажено історичною і хронологічною конкретністю. Біографічний метод у літературознавстві посідає окреме місце і має свою історію розвитку: це, насамперед, такий спосіб вивчення літератури, при якому особистість письменника розглядається як головний і визначальний чинник. Своє потрактування питання біографічного методу отримало у герменевтиці. Зокрема Ф.Шлейермахер стверджував, що "идеалы и ценности, в том числе художественные, не могут быть поняты без углубленного анализа их генезиса, а значит – без обращения к фактам жизни конкретного человека" [2]. Такою "конкретною людиною" для П. Куліша був М. Гоголь.

У власній мистецькій і письменницькій долі П. Куліша час роботи над біографією Гоголя збігається із часом власного становлення і входження у ареал "чужої культури", рафінованої російської інтелігенції, яка мала свій тісний і "закритий світ", увійти до якого Кулішу вдалося, і немалим тут прислужилась постать Гоголя. Ю. Лотман наголошував: "Культурна пам'ять влаштована двояко: вона фіксує правила (структури) і їх порушення (події). Перші абстрактні як норми, другі – конкретні і мають людські імена. Така різниця між

нормами закону і рядками хроніки. З останньої народжується біографія. Але для того, щоб вона народилась, між "тим, хто має біографію", і "тим, хто її не має", але буде її читати, повинна з'явитись ще одна постать -того, хто її напише. В архаїчних культурах і в культурах середньовічних той, хто пише біографію, сам її не має. Однак він часто має ім'я, пам'ять про яке включається до текстів. Це вирізняє його з натовпу "тих, хто не має біографії", стан його проміжний" [3]. Російські письменники XIX століття, здається, не жили, а створювали собі біографії. Відмінність "позабіографічного життя" від життя біографічного полягає у тому, що ряд випадкових життєвих подій ніби пропускаються крізь культурні коди епохи як ідеологізовані поведінкові моделі, а обравши якусь із них (моделей), ти втрачаєш право на помилку. При цьому обрані коди не лише накладаються на вже відбулі вчинки, але стають програмою майбутньої поведінки, активно наближаючи героя до ідеальної норми. Якщо ж письменник чи митець виявляє "пасивність" у творенні власної біографії, то маємо справу з біографічною міфологізацією (як, наприклад, із І.Криловим, який вважається "найбільш безбіографічним письменником", але довкола імені якого – низка легенд, що складають особливу міфологію особистості поета, або постать Пушкіна, як протилежність – від надміру "можливостей біографії" постать поета перетворюється на історичну постать).

Першою спробою у низці біографічних розвідок П. Куліша була стаття «Несколько черт к биографии Н.В. Гоголя» ("Отечественные записки", 1852). Стаття мала суто інформативний характер, дотримано стилістики повідомлення-некрологу на пошану пам'яті відомого письменника, яка, тим не менш, викликала цікавість читачів, оскільки містила неточності (зокрема: невірно вказано місце і час народження, місце проживання родини тощо), помічені, з огляду на близькі у минулому часі події знайомими, членами родини Гоголя та родиною Аксакових. На цю роботу була жвава реакція і з'явилися відповіді-рецензії, зокрема: "Несколько слов о биографии Н.В. Гоголя" С.Аксакова (Московские Ведомости. – 1853. – №36) та "Библиографические поправки и дополнения к статье "Несколько черт для биографии Гоголя" Н.Тихонравова (Московские Ведомости. – 1853. – №51). Врахувавши зауваження рецензентів Куліш видав нову статтю "Выправка некоторых биографических известий о Гоголе" ("Отечественные записки", 1853). Після виходу цієї роботи Куліш особливо заприятнися із родиною Аксакових, тісні стосунки з якою тривали до 1858 року включно.

Наступна біографічна робота П.Куліша – "Н.В. Гоголь. Лицей князя Безбородька» (1859) – скорочений життєпис, 1881 рік – виправлене і доповнене видання цієї статті: «Н.В. Гоголь. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородька», де основну увагу приділено аналізу того середовища, у якому формувався майбутній письменник, характеристиці викладацького складу навчального закладу, визначення загалом ролі і значення його у розвитку культури і освіти на Україні у XIX ст.

Предметом головної дослідницької уваги і копіткої роботи Куліша була об'ємна біографічна студія "Опыт биографии Н.В. Гоголя со включением до сорока его писем» (1854). Монографія побудована на основі фактичного матеріалу, наданого С.Т. Аксаковим, М.А. Максимовичем, П. Плетньовим, матір'ю письменника. Робота була прихильно зустрінута сучасниками Гоголя.

Головної уваги тут надано листам Гоголя, яких на той час мав дослідник лише 39. Новизна роботи полягала у тому, що це була перша спроба біографічного дослідження про Гоголя, домінуючу роль у структурі якого відіграв епістолярій письменника і вже було поставлено завдання «прослідити біографію духа писателя», спираючись на лист як соціокультурологічний феномен. У центрі уваги – людська особистість та індивідуальність письменника. Оцінка творчого доробку – без критичного аналізу і зауважень. Час написання Кулішем цієї книги – це 1853-54 роки, період першої спроби "охуторянитись", період охолодження стосунків із редакцією "Современника", час життя на Батьківщині і написання "Листів з Хутора". Свою роботу над біографією Гоголя Куліш не афішував, мав матеріали, головним чином, завдячуючи П. Плетньову як посереднику.

Власне, назва студії "Опыт биографии" – вже мала б забезпечити автора від дотримання вимог жанру наукової біографії і витворювала певну "поетологічну свободу" (М. Бахтін) авторської дії. Структура біографії у "Опыте..." трикомпонентна: поділ життєвого шляху на "три класичні періоди":

1) "домашній період" – дитинство і рання юність роки, перші впливи і формування особистості письменника, навчання у Ніжині;

2) "чужина і поневір'яння" у пошуках місця – Петербург, початки творчої діяльності;

3) "період паломництва" – закордонні мандри, розквіт творчості, повернення на батьківщину, смерть.

Окрім того, Куліш вміщує "додатки" (добірку копій документів), де публікує дворянський протокол Гоголя, його атестат, класні вправи майбутнього письменника. Своєрідно тут подано образ самого біографа-оповідача. Куліш веде оповідь від другої особи – "ми", тим самим оприсутнюючи свою позицію як біографа: "прежде, нежели мы расскажем, как все это было, мы должны вспомнить...", або "теперь мы приблизились к той поре жизни, в которой Гоголь представляется нам красивым белокурым мальчиком, в густой зелени сада Нежинской гимназии..." [4] тощо. Позиція автора "Опыта биографии ..." є скоріше не "трансляційною, хронікальною", як мало би бути при написанні біографії наукової, а креативною. Тож і генологічний різновид "Опыта биографии" – письменницька біографія (коли принципово, що про одного письменника пише інший, тоді відбувається "сплав літературності і художності") у поєднанні "письменник-автор"- "письменник-герой" виникає у результаті синтезу психології обох, що формує особливий внутрішній сюжет.

Починаючи з 1857 року, Куліш активно виступає із літературознавчими статтями, і постать Гоголя незмінно присутня у публіцистичних, літературно-критичних працях Куліша: "Об отношении малорусской словесности к общерусской" (1857), "Передне слово до громади. Погляд на українську словесність" (1858), "Характер и задача украинской критики" (1858), "Простонародность в украинской словесности" (1858). У 1860-61 рр. Куліш виступає на сторінках періодичних видань ("Основа", "День") з рядом статей, присвячених аналізу розвитку української літератури і, зокрема, творчого доробку раннього Гоголя: "Обзор украинской словесности. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории" – загалом чотири статті, де Куліш постає не як біограф, а як критик і теоретик літератури.

Другою об'ємною біографічною роботою П.Куліша були "Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем"(1856) – це вже двотомова студія, в якій дослідник, впровадивши вперше у російському та українському літературознавстві психографічний підхід, проводить естетично-психологічні зіставлення “внешней и внутренней жизни Гоголя”. “Записки о жизни Н.В. Гоголя” є своєрідним підсумком біографічних досліджень Куліша. В цій версії моделі біографії письменника вже прочитується головна ідея: довести послідовність, мотивованість і внутрішню логіку естетичних пошуків митця, своєрідним синтезом і результатом яких є “Вибрані місця із листування з друзями”. Крізь призму "Вибраних місць..." Куліш оцінює весь творчий доробок Гоголя і бачить його як носія національної ідеї, а разом з тим – переглядає і своє призначення для розвитку української літератури, і ширше – культури. "Вибрані місця..." постають своєрідним ключем до розуміння як творчого розвитку Гоголя, так і культурної місії Куліша. Керуючись прагненням “показать постепенность развития в душе Гоголя религиозных убеждений”, Куліш все його життя розглядає крізь призму розвитку релігійних почувань, а це створює враження, ніби дійсно існування митця від народження до смерті підпорядковано ідеї обраності, високого служіння. Підтекст такого добору фактів досить прозорий: акцентування уваги на "незвичайному" має підвести читача до думки, що дійсно-таки мова йде про людину з неординарною долею, людину, яка відрізняється від інших.

Прикметно, що цю думку критик провадить не лише у "Записках о жизни...", а і значно пізніше, вже по виході праці, у приватному листуванні, зокрема у листі до В. Тарнавського: "Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збився. Воно правда, да не зовсім. Збився він із пантелику од великої муки за гріхи людські, а в його великих помилках треба чтить помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро і його розумній речі, і його безуміє. Ось побачите, що з того вийде, як виясниться все житіє його і не зостанеться над чим голову ламати..." [5]. Але Куліш все ж тримається думки і наголошує на тому, що у структурі творчої особистості у Гоголя завше переважало художницьке начало, а релігійне почування мало лише оновити його якість, ніби дати наснагу і нову силу його письменницькому перу. Розумів Куліш і причину "неспроможності" Гоголевого генія: дистанційованість і "чужість" предмета зображення від духовного, національного самого художника: "Що більш уходив Гоголь у московську жизнь, то трудніш йому було создать великі доблестями характери, бо есть нерушимий закон правди в душі у всякого поета; не здолає поет самохіть піднятися угору душею: піднімає його дух його рідне плем'я, а не буде його плем'я оправданієм його лиць художественних, не припадуть вони й до душі мирові..." [6]. Будучи одірваним од рідного племені, Гоголь за Кулішем, шукає наснаги і відповіді на "вопросы всей жизни" у християнстві, бо "он убедился, что все учения философов сходятся, как радиусы в центре, в учении Спасителя мира, и что только христианину отверзаются все таинства души человеческой" [7]. Отже, на думку Куліша, проблема національної самості у чужинецькому оточенні була ще одним додатковим імпульсом у духовних пошуках Гоголя і лише посилювала трагізм його світовідчуття.

Час роботи над "Записками..." збігається з часом, коли Куліш виступає на захист української словесності, намагається укласти її розвиток у систему, а постать Гоголя йому бачиться саме "точкою відліку" і у розвитку української літератури, і у розвитку оновлених (до певної міри – зідеалізованих) стосунків України і Росії, що відповідало провідній на той час Кулішевій ідеї "общеруської єдиної держави". Гоголь поставав саме "провозвісником" єднання і порозуміння: "Они [росіяни – І.К.] увидели, что народ, посреди которого явился такой человек, живет сильною жизнью, и предназначается судьбою к восполнению духовной природы севернорусского человека. С другой стороны, малороссияне призваны им к сознанию своей национальности, им же самим устремлены к любовной связи с национальностью севернорусскою, которой величие он почувствовал всей глубиной души своей и заставил нас также почувствовать" [8]. Потужний потенціал християнського віровчення засвоювався загалом українським письменством шляхом сприйняття і активного звернення до біблійних тем, мотивів, образів, що виливалось у підсилене філософсько-естетичне навантаження. Наближення християнської релігії, до української стихії підтверджує дуальність сакрального у розумінні Куліша: національне – релігійне. Без звернення до "вічних істинних законів життя" не бачить мислитель майбутнього жодної нації. Лише прийнявши Боже слово в серце "спроможеться до подвигу і нарід весь, і поокремі люде..." [9]. Саме такою "поокремою" людиною бачив Куліш Гоголя, який відчув потребу звернення до євангельського вчення, абсолютного вищого розуміння Бога, не виокремлюючи релігії православної і католицької.

Від розуміння Гоголя як людини Куліш приходять до бачення його як письменника із світовим іменем, ставлячи на один шабель із представниками європейської класики: "Имена Шекспира, В.Скотта, Байрона, связывают в один народ англичан и шотландцев по всему свету. Имя Гоголя равно драгоценно для великороссиянина и малоросса" [10]. У листі до матері Гоголя від 24 грудня 1861 року, Куліш, ніби виправдовуючись за критику в "Основах", пише: "Дело идет об искусстве, о науке, а не о личности Вашего сына <...>. Идет разработка вопроса о том, что такое искусство литературное <...>". А пізній етап у творчості у цьому листі названо Кулішем "... строгой школой, предназначенной в жизни всякому истинному поэту...", а тому "Гоголь <...> совершил подвиг еще более высокий и назидательный. История его жизни, собрание его писем и при том – его сочинения, это такие книги, которым не много равных завещало человечество будущим поколениям для уразумения высоких психологических, критических и философских истин" [11].

Окрім власне біографічних праць, П.Кулішем видана також "Переписка Н.В. Гоголя с А.А. Ивановым" (1858), відомим російським художником ("Современник" кн. II, листопад). Розгляд цієї публікації листів Гоголя і Іванова, супроводжених коментарями Куліша, серед праць біографічних зумовлено насамперед тим, що позиція Куліша-коментатора засвідчує незмінність його рецепції постаті Гоголя у порівнянні із 1856 роком. Коментарі Куліша постають, таким чином, як підсилення і наголошення його концепції Гоголевої постаті.

Отже, огляд основних біографічних і літературно-критичних праць П. Куліша, присвячених постаті М. Гоголя яскраво унаочнює своєрідність інтерпретації і моделювання біографії одного письменника іншим з позицій

розвитку літературознавчої думки середини і другої половини XIX століття з урахуванням спільної етнічної належності і залученням рецептивних механізмів біографічного матеріалу у світовій науковій практиці.

Література:

1. Єфремов С. Літературно-критичні зауваги до розвитку нашої культури // Вибране. – К., 2002. – С.123.
2. Шлейермахер Ф. Герменевтика и критика. – М., 1999. – С.150-151.
3. Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-культурном контексте (К типологическому соотношению текста и личности автора) // Лютман Ю.М. О русской литературе. Статьи и исследования: история русской прозы, теория литературы. – СПб., 1997. – С.805.
4. Николай М. (П. Кулиш) Опыт биографии Н.В. Гоголя со включением до сорока его писем. – СПб., 1854. – С. 48,69.
5. Куліш П. Вибрані листи П. Куліша, українською мовою писані // Ю. Шерех – Торонто, 1989. – С.99.
6. Там же. – С.76.
7. Кулиш П. Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2-х т. – СПб., 1856. – Т. 2. – С. 169.
8. Там же. – Т. 2. – С. 106.
9. Об отношении Гоголя к католичеству // Лит. вестник. – С.-Петербург, 1902. – Кн. 1-4. – С.89.
10. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности... // Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 464.
11. Письмо П.А. Кулиша к М.А. Гоголь // Лит. вестник. – С.-Петербург, 1902. – Кн. 1-4. – С.72.

Н.М.Жаркевич

Гоголівська проблематика на межі тисячоліть у журналі "Слово і час"

Журнал "Слово і час" (заснований ще у 1938 р. під назвою "Радянське літературознавство" як перше академічне видання літературознавчих праць на Україні") і до сьогодні залишається одним з найавторитетніших осередків філологічної науки. Серед широкого кола проблем, пов'язаних з вивченням літератури, які висвітлюються на сторінках журналу, значну увагу редакція надає проблемам гоголезнавства. Тільки за останні десять років кількість публікацій, що досліджують творчість М. Гоголя, наближується до двох десятків. Звертає увагу і їх жанрова різноманітність. Це і традиційні академічні розвідки, і рецензії, і анотації нових гоголезнавчих праць, і так звані хроніки, пов'язані з висвітленням роботи гоголівських конференцій. Досить широкий і

тематичний діапазон цих матеріалів: від проблем гоголевої поетики до питань зарубіжного гоголезнавства. Але, незалежно від жанру та конкретної теми дослідження, всю гоголіану "Січі" об'єднує одна наукова ідея, а саме: українська ментальність письменника та її відбиття у його творчості.

До найбільш змістовних гоголезнавчих публікацій журналу слід перш за все віднести статті Ю. Барабаша. Перша з них – "Причинки до теми "Гоголь і українське літературне бароко ("Генезис і типологія")" вміщена у № 9 часопису за 1992 р. Її провідною ідеєю є думка про те, що традиції Г.С. Сковороди, одного з найоригінальніших українських письменників і філософів, знайшли свій розвиток і продовження не в українській, а в російській літературі. І сталося це завдяки Гоголю, для якого Г.С. Сковорода, за словами дослідника, постать особливо близька, як "хронологічно, так і... духовно". І хоча ні в листах, ні в творах письменник ніде не згадує імені Г.С. Сковороди, він, на думку Ю. Барабаша, не міг не знати про свого земляка. Дослідник наводить переконливі докази на користь того, що Гоголь був не тільки обізнаний із творчістю Г.С. Сковороди, але і став його духовним спадкоємцем [1]. Про це красномовно свідчать ті типологічні зіставлення, до яких вдається Ю. Барабаш. Глибоку спорідненість обох письменників дослідник вбачає перш за все у своєрідних особливостях поетики їхніх творів і, зокрема, у використанні такого прийому як прийом дзеркала. Сковорода згадує його у своїй "Beschde 1-ой, нареченной Observatorium (СІОН)". Гоголь використовує його на різних етапах своєї творчості від "Вечорів" до "Мертвих душ" [2]. Обох письменників, на думку дослідника, об'єднує також цілісний комплекс рис характеру і поведінки, зокрема, таких, як дивацтво, химерність, тяжіння до мандрів [3].

"Перебування Сковороди і Гоголя в Петербурзі, – пише дослідник, – на все життя полишило в їхніх душах неприязнь до холодного чужого міста...". Звідси, на його думку, – мотив нудьги, туги, душевної гризоти, який постійно супроводжує роздуми Сковороди про сенс життя, про щастя людське... Схоже в Гоголя... Мотив всеосяжної, воістину вселенської нудьги... облямовує всю його творчість... [4]. Та чи не найбільш вражає, як зазначає Ю. Барабаш, спорідненість духу обох письменників. "В обох, – за його словами, – однакова кардіограма душі – бентежної, сповненої суперечливостей і контрастів. Ця душа знає і сумніви, розлад, навіть відчай, та знає вона й світлі хвилини спокою, благодаті знайдення "кіфи" ("кефи") – жаданої духовної гавані, яку дає людині віра у Бога". Залишаючись у межах барокового світовідчуття та барокової поетики, Сковорода, – зауважує дослідник, – був першим, хто "поєднав проповідь зі сповіддю, розкрив утаємнені куточки свого "Я". Проповідує, а в одночас і сповідується і Гоголь" [5].

Як для Сковороди, так і для Гоголя домінантною ідеєю всієї творчості є ідея пізнання самого себе.

Звичайно, між Гоголем і Сковородою існують і відмінності. "Вектор самоаналізу, всієї душевної роботи у Гоголя, – стверджує Ю. Барабаш, – спрямовано, насамперед, на Христа. Сковорода будує програму самопізнання і самовдосконалення на ширших засадах... і в давньоєгипетській, і в іудейській міфології, і у Святому письмі, передовсім у Старому Завіті" [6]. Та в контексті традиції, що її закладали обидва письменники, сам вектор, на думку дослідника, – не має суттєвого значення. Значно важливішим є те, що саме від Гоголя бере

свій початок в російській літературі духовно-моральна, релігійно-філософська лінія, що, як відомо, пов'язана з іменами Л. Толстого, Достоевського, Блока, А. Белого, В. Соловйова, Мережковського, С. Булгакова, Бердяєва, Шестова, Флоренського та ін. діячів російської культури. А витoki її беруть свій початок в українському бароко, в духовній спадщині Г. Сковороди [7].

"Підтексти" петербурзького тексту (их; -ів) " Гоголь і Шевченко – таку назву має ще одна стаття Ю. Барабаша, вміщена на сторінках журналу №3, 2001. Провідною темою цієї розвідки стає образ Петербургу як столиці Російської імперії з структурно-семіотичної точки зору. Про гоголів Петербург, як відомо, дослідники писали багато. Та, на думку дослідника, жоден з них не помітив його найсуттєвішої ознаки – "це погляд "людини з боку", "прибульця з провінції, з національної околиці" [8].

Цей погляд, не зразу себе оприявнює. "Крізь завісу захоплених вигуків ("Ах какая прелесть!") і зумисно акцентованих натяків на буцім-то власну причетність до петербурзької юрби, – стверджує Ю. Барабаш, – не відразу пробивається іронічна інтонація стороннього спостерігача... Та ось промайнуло зауваження про "мишурную образованность и страшное многолюдство столицы..." Починає звучати мотив тривожної настороженості, що виникає під впливом втаємниченості Невського проспекту... Чітке повідомлення позірності, небезпечної для людини міражності цього страхітливого нагромадження фальші,... розроджується вибухом ворожості, відкритого неприйняття: "О, не верьте этому Невскому проспекту! Он лжет во всякое время, этот Невский проспект..." [9]. Саме позиція інонаціонального оповідача дає змогу, на думку дослідника, пояснити різницю між "демонічним" Петербургом Пушкіна і Петербургом Гоголя. Проте, позиція оповідача, як слушно зауважує автор, у межах "петербурзького тексту" Гоголя не залишається незмінною. Якщо в "Невському проспекті" це погляд стороннього чужинця, етнічно і ментально "іншого", то у "Портреті" це вже "нейтральний, буденно-байдужий... погляд звиклого до свого міста петербуржця" [10]. На думку дослідника, ця зміна письменника у його ставленні до Петербургу приховує перші симптоми його майбутнього примирення з імперією." [11].

Такою ж глибокою і змістовною видається і розвідка О. Ковальчука "Страх у структурі російського буття: гоголівське бачення проблеми" (2002, № 3). Як відомо, сучасне гоголезнавство багато уваги надає дослідженню вертепних структур у творчості М. Гоголя. Але якщо більшість дослідників, зокрема Ю. Барабаш, пов'язують їх з українськими повістями письменника, то О. Ковальчук виявляє сліди вертепу як універсальної світової будови у так званих "петербурзьких повістях". На думку дослідника, життя великого міста, яким виступає Петербург у свідомості М. Гоголя, є аналогом "низового світу", тобто пекла... Його повновладним господарем є сатана, бо тут панують фальш та брехня. Другий поверх буття, за спостереженням дослідника, виникає у мріях героя з повісті "Невський проспект" – Піскарьова ("Все в его комнате дышало раем..."). Над другим поверхом проглядається третій. Його репрезентує красуня ("божество"), що зійшла гостювати з небес. Дослідник оприявнює приховану думку Гоголя про те, що у петербурзьких повістях вертикаль життя захопив демон (незнайомка з "божественними чертами" втілює "какую-то ужасную волю адского духа", жаждущего разрушить гармонию жизни") [13]. Саме тому в

петербурзькому просторі немає місця для людини з ідеалами. Тут панує страх." [14]. Такого, цілком слушного висновку, що підкріплюється філігранним аналізом гоголевського тексту, доходить дослідник.

Привертає увагу невелика за обсягом, але досить змістовна стаття І. Сенька "Хронотопи зачарованого місця" Миколи Гоголя (2002, № 3), в якій автор, звертаючись до аналізу хронотопів повісті (зокрема: мирний Крим, адміністративний поділ на волості, баштан і чумакування ін.), обґрунтовує думку про те, що всі вони так чи інакше містять прозорі натяки на історичні події в Україні, пов'язані з ліквідацією козацького устрою. Як переконливо доводить дослідник, це дає підстави розглядати заключний твір "Вечорів на хуторі біля Диканьки" як виразну "історичну алегорію".

Важливій проблемі італійсько-українських літературних відносин присвячена стаття М. Варварцева та С. Захаркіна "Біля витоків італійської гоголіани" (2002, №7). В ній акцентується увага на тій ролі, яку зіграла в ознайомленні італійського читача з творчістю М. Гоголя збірки "Рим. Українські повісті. Листи", що була видана у Флоренції у 1883 р. Особливість цього видання, на думку авторів публікації, полягала у тому, що воно містило передумову, в якій творчість Гоголя репрезентувалася в контексті її українських джерел, "а гоголеве захоплення Італією розглядалося в романтичному ключі спорідненості української та італійської культур" [16].

Наукова цінність цієї невеликої статті полягає також і в тому, що дослідникам удалося відкрити ім'я перекладача та автора передмови до цієї збірки. Як переконливо доводять М. Варварцев та С. Захаркін, ним був далекий родич П. Куліша Іван Білозерський, який через сімейні обставини змушений був переїхати до Італії, проте не порвав своїх зв'язків з Україною [17].

Важливим аспектом "січівської" гоголіани є проблема рецепції творчого доробку М. Гоголя представниками діаспори. З цієї точки зору привертають увагу статті В. Барки "Знахід Гоголя" (1993, №7) та Б. Дабо-Ніколаєва "Образ Гоголя як контрапункт Маланюкової "Книги спостережень" (1999, № 4-5). Але тут, як на нашу думку, є свої знахідки і свої прорахунки. Звичайно, долучення до вітчизняного літературознавства робіт науковців з діаспори не може не мати позитивного значення. Проте не все в цих роботах має однозначну наукову цінність та об'єктивність. Зокрема, навряд чи можна і слід погоджуватись із прагненням їх авторів відірвати Гоголя від російської літератури і протиставити його російській культурі як такий. Тому стаття Б. Дабо-Ніколаєва "Образ Гоголя як контрапункт Маланюкової "Книги спостережень", що написана на межі двох жанрів (рецензії і наукової розвідки), безумовно, цікава, оскільки дає можливість уявити, як сприймала М. Гоголя ця непересічна людина, яке місце посідав письменник в Маланюкових роздумах про долю Батьківщини. Але не можна, гадаємо, погодитись з висновком Є.Маланюка (який Б. Дабо-Ніколаєв сприймає абсолютно беззастережно) про те, що вся творчість Гоголя "залишається в річищі українського культурного процесу".

Побіжно звернемо увагу і на ті фактичні неточності, які мають місце у статті Б. Дабо-Ніколаєва. Відомий математик М. Остроградський, якого згадує Є. Маланюк у своїй "Книзі спостережень", навряд чи міг бути дідом М. Гоголя і працювати у Києво-Могилянській Академії, оскільки народився у 1801 р. [19]. Дещо перебільшеним у статті Б. Дабо-Ніколаєва видається і сприйняття

дослідником як саме маланюкового "прозріння" стосовно тієї ролі, яку зіграв Гоголь в руйнуванні російської імперії [20]. Адже набагато раніше Є. Маланюка про те саме писав відомий російський критик В. Розанов, з ранніми працями якого, зокрема "Легендою про Великого інквізитора Ф.Достоевського", як погоджується і сам Б. Дабо-Ніколаєв, Є. Маланюк міг бути обізнаний.

Широке коло питань і практично не досліджених, або малодосліджених піднімає стаття Ж. Ляхової "Український лист Миколи Гоголя" (2001, №12). Це, зокрема, такі, як: Гоголь і польсько-українські культурологічні взаємини, українство Гоголя, Гоголь і католицизм. Стаття, як на нашу думку, цікава з огляду на ті маловідомі факти, які наводить її автор, про спілкування письменника з представниками польської еміграції під час його перебування за кордоном. Але висновки, що їх робить з цих фактів Ж. Ляхова, не можуть не викликати сумнівів. Коментуючи український лист М. Гоголя, що як відомо, адресований знаному польському поетові Б. Залеському, вона не тільки цілком слушно пов'язує його з традиціями українського приватного листування у формі "суплік", "послань", "писульок" початку ХІХ ст., але й за допомогою, зауважимо, досить професійного стилістичного аналізу, намагається вчитати з цього листа більш глибокий зміст. На думку Ж. Ляхової, цей лист є яскравим свідченням "антицаристських поглядів М. Гоголя" і дає підставу вважати його "політичним односторонцем" польських філолатів [21]. Головним аргументом на користь цієї тези в статті Ж. Ляхової стає лист самого Б. Залеського до Ф. Духинського від 19.02.1859 р., в якому його автор, згадуючи своє спілкування з Гоголем у Парижі у 1838 р. зазначає; " Ми сходились тоді вечорами для літературно-політичних бесід. Звичайно, найбільше ми говорили про москалів, котрі викликали огиду у нас і в нього. Проблема їхнього фінського походження була безупинним предметом обговорення. Гоголь підтримував її з усім своїм малоросійським запалом... він доводив, на основі порівняння і детального зіставлення пісень чеських, сербських, українських та ін. з московськими, виразні відмінності духу, звичаїв та етики москалів з іншими слов'янськими народами" [22].

З огляду на те, що лист Б. Залеського закінчується зверненням до Бога, Ж. Ляхова зауважує: "сумніви в щирості автора мусять бути зняті" [23]. Погодимося з автором: сумніви в щирості Б. Залеського – так! – можливо, і недоречні. А от сумніви, щодо щирості політичних зізнань Гоголя залишаються. Адже аполітизм письменника, точніше його консерватизм, загальновідомий. Згадати, хоча б, його "Листування...". У зв'язку з цим виникає декілька запитань. Якщо автор статті беззастережно сприймає свідчення Б. Залеського щодо "огиди" Гоголя до москалів, то чому поза її увагою залишається зізнання самого письменника – загальновідоме "я сам не знаю, кака у мене душа..."? [24] Чому повз увагу дослідниці пройшло інше свідчення Б. Залеського у тому ж листі: "зі мною... він (Гоголь) був у близьких стосунках, хоча й приязнь та була **нетривалою**" (виділено нами. – Н.Ж.)? [25] Чому? Чи тільки через те, що Гоголь поїхав до Риму? Чи не відштовхнуло його від товариства Б. Залеського саме палкі політичні гасла, що там виголошувались? І останнє: "чи не сприймає Б. Залеський Гоголя у листі, до речі написаному через 20 років після згадуваних у ньому подій, таким, яким він його хотів бачити, а не таким, яким той був насправді? Адже достовірність мемуарних чи епістолярних свідчень потребує додаткової перевірки. Як на нашу думку, не є переконливим доказом

політичного радикалізму Гоголя і інші висловлювання, які наводить дослідниця, зокрема П. Семененка у листі до Б. Янського. (...Він (тобто Гоголь. – Н.Ж.) говорить, що Росія – це лозина, якою батько карає дитину, а потому ламає...) та самого М. Гоголя в листі до М. Балабінової (... целая ватага русских! Что за несносный народ. А как от них несет казармами...) [26]. Адже у першому випадку маємо справу з традицією усного мовлення, де важливу роль відіграє не тільки семантика слова, а ще й інтонація. Тобто з наведених слів П. Семененка ще не зрозуміло, на чому наголошував Гоголь: чи на тому, що Росія – це лозина для інших слов'янських народів, чи все ж таки батько, який карає, але любить? Щодо вислову самого Гоголя, то в контексті всього відомого листування письменника з адресатом, зрозуміло, що останній згадує росіян не за національною ознакою, а як співвітчизників.

Суперечливе враження справляє також і стаття Ю. Покальчука "Микола Гоголь: подвійне оточення" (1995, № 9-10). Її провідною ідеєю стала думка про те, що конфлікт двох середовищ – внутрішнього, українського і зовнішнього, петербурзького – витворили генія... [27].

Але, прагнучи будь що довести цей конфлікт, Ю. Покальчук, як на нашу думку вдається до стилістично ефектних, але не завжди відповідаючих дійсності гасел, типу: "великого письменника Миколу Гоголя створили його комплекси – суспільні, сексуальні, але насамперед, національні. Українець у Петербурзі був завжди людиною з колонії, якщо не росіянин, – отже, людина "другого ряду..." [20]. Або: "Архетип гоголівського героя – трагічний зрадник" [29]. Виникає бажання запитати у автора: "Кого і коли "зраджує" Хлестаков, або Акакій Акакійович? І якщо українець в Петербурзі – це завжди людина другого сорту, то як тоді бути з Ф. Прокоповичем або Д.П. Трощинським, приклад якого, загальновідомо, і спонукав М. Гоголя їхати до Петербургу? Обгрунтовуючи у Гоголя наявність національного комплексу, автор вдається підчас до не зовсім коректних тверджень. Наприклад: "...Там (тобто у Європі. – Н.Ж.)... він іноземець, рівний іншим іноземцям, а не "малорослий малорос", як зневажливо писали про нього російські критики.." [30]. Або: "всі перші спроби Гоголя в російській літературі були невдалими..." [31] тощо. Зауважимо, що російські критики писали про Гоголя не тільки як про "малорослого малороса", але і як про главу всієї російської літератури" [32]. І Гоголь про це знав. А от висловлювання М. Бердяєва, Д. Мережковського, А. Белого, які наводить Ю. Покальчук, були йому невідомі. Щодо взаємин В. Белінського з Гоголем, якого російський критик назвав "панегиристом татарських звичаїв", то, як відомо, то особлива і окрема тема розмови. В цьому ж контексті зазначимо, якщо під першими спробами Гоголя автор має на увазі "Вечори", то вони, якраз, були сприйняті в російській літературі схвально [33]. Якщо мати на увазі "Ганца Кюхельгартена", то це була єдина спроба (не "всі". – Н.Ж.) і вона була пов'язана не з російською дійсністю, як зазначає до речі і сам Ю. Покальчук. Досить вільно користується автор і загально відомою термінологією. Бо "Вибрані місця..." це все-таки листи або проповідь, але не есе, як визначає він жанр цієї книги. Припускається Ю. Покальчук і відвертих фактичних помилок, або перекручень. Адже відомо, що у 1829 році Гоголь лише подорожував два місяці, а не рік прожив за кордоном, як це стверджує автор статті. Батько Гоголя помер у 1825 році, коли майбутньому письменнику ледь виповнилося 14 років, а отже,

він ніяк не міг засуджувати "відступництво свого сина від мови свого народу" [35], оскільки він просто ще не знав, чи стане письменником його син.

Думаємо, що сама ідея дослідження Ю. Покальчука про подвійне оточення М. Гоголя цілком слушна, хоча й не нова. Бо значно раніше про це писав С. Ефремов [36]. А от чи сприяло це національним комплексам Гоголя – то, як на нашу думку, то дуже проблематично.

І, наостанок, звернемося ще до однієї гоголевої публікації "Січі". Це стаття О. Мішукова "Історія Русів" у рецепції Миколи Гоголя" (1999, №7). Враження від неї досить суперечливе. Поставивши на меті дослідити "гоголеву рецепцію "Історії Русів", автор обмежується переліком загальновідомих фактів, зокрема, про те, що літературним дебютом письменника був "Ганц Кюхельгартен", що, працюючи над "Вечорами", Гоголь звертався до матері з проханням надіслати йому описи народних звичаїв, що під впливом українських пісень захопився вивченням історії України, що, працюючи над історією України, перевагу надавав народним пісням таке ін. Що ж до сприйняття М. Гоголем "Історії Русів", то він цілком слушно зауважує, що "на сьогоднішній день маємо спеціальні дослідження, у яких до деталей простежені рецепції Гоголя "Історії Русів у "Тарасі Бульбі" [37]. Але, перераховуючи відомі роботи М. Возняка, О. Стронецького, Ю. Луцького, О. Мішуков забуває згадати В. Казаріна, книга якого "Повість Н.В. Гоголя "Тарас Бульба". Вопросы творческой истории (Киев–Одесса, 1986), як на нашу думку, вичерпала проблему як таку. Стосовно ж власних висновків з цього приводу, то автор обмежується зауваженням, що з "Історії Русів" Гоголь запозичив не стільки історичні факти, скільки її патріотичну тенденцію [38].

Якщо до цього додати, що у статті поєднується твердження про Пушкіна, який у свідомості Гоголя уособлював велич нової Росії і як автор "Полтави" був головним порадиником у створенні письменником "Тараса Бульби", з твердженнями Д. Донцова, що Гоголь, цюкований з усіх боків (росіянами. – Н.Ж.), "утратив любов до своєї "ширшої" вітчизни та не знайшов прив'язання до "тіснішої" та К. Мочульського про те, що Гоголь перетворив пушкінську епоху на епізод російського письменства [39], то уява про рецепцію письменником "Історії Русів" буде цілком повною.

Відтак, підсумовуючи огляд гоголезнавчих публікацій на сторінках журналу "СіЧ", зазначимо: у вітчизняному літературознавстві почався активний процес формування української русистики, в тому числі і українського гоголезнавства. Важливу роль у виконанні цієї актуальної роботи відіграє журнал "СіЧ". Але на цьому шляху у нього є свої знахідки і свої прорахунки.

Література:

1. Барабаш Ю. Гоголь і українське літературне бароко /Генезис і типологія/ //Слово і час. – 1992. – № 9. – С.21-27.
2. Там само. – С.21-22.
3. Там само. – С.23.
4. Там само. – С.23.
5. Там само. – С.25.
6. Там само. – С.27.

7. Там само. – С.28.
8. Барабаш Ю. Підтексти петербурзького тексту (-их; -ів). Гоголь і Шевченко //Слово і час. – 2001. – № 3. – С.33.
9. Там само. – С.35.
10. Там само. – С.38.
11. Там само. – С.39.
12. Ковальчук О. Страх у структурі російського буття: Гоголівське бачення проблеми //Слово і час – 2002. – № 3. – С.41.
13. Там само.
14. Там само. – С.45-46.
15. Сенько І. Хронотопи "Зачарованого місця" //Слово і час. – 2002. – № 3. – С.49.
16. Варварцев М., Захаркін С. Біля витоків італійської гоголіани //Слово і час.-2002. – № 7. – С.77.
17. Там само. – С.78-79.
18. Дабо-Ніколаєв Б. Образ Гоголя як контрапункт маланюкової "Книги спостережень" //Слово і час. – 1999. – № 4-5. – С.57.
19. Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.957.
20. Слово і Час. – 1999. – № 4-5. – С.58 -59.
21. Ляхова Ж. Український лист Миколи Гоголя //Слово і час. – 2001. – № 12. – С.62.
22. Там само. – С.55.
23. Там само. – С.58.
24. Гоголь В. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984. – Т.8. – С.214.
25. Ляхова Ж. Український лист Миколи Гоголя //Слово і час. – 2001. – № 12. – С.63.
26. Там само. – С.63-64.
27. Покальчук Ю.М. Гоголь: подвійне оточення //Слово і час. – 1995. – № 9-10. – С.54.
28. Там само. – С.52.
29. Там само.
30. Там само. – С.53.
31. Там само. – С.52.
32. Белинский В.Г. О русской повести и повестях г. Гоголя // Белинский В.Г. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1976. – 1982. – Т.1.
33. Див.: Пушкин А.С. Письмо к издателю "Литературных прибавлений к "Русскому инвалиду" //Пушкин. Полн. Собр. соч.: В 10 т. – Изд.4.– Т.7; Надеждин Н.И. "Вечера на хуторе близ Диканьки". Повести, изданные Пасечником Рудым Паньком. Первая книжка //Телескоп. – 1831. – № 4,5. – № 20.
34. Покальчук Ю. М. Гоголь: подвійне оточення //Слово і час. – 1995.– № 9-10. – С.51.
35. Там само. – С.53.
36. Єфремов С.О. Між двома душами //Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
37. Мішуков О. "Історія Русів" у рецепції Миколи Гоголя //Слово і час. – 1999. – № 7. – С.42.
38. Там само. – С.40-43.
39. Там само. – С.42.

Гоголь и проблемы художественного перевода

Несмотря на значительный интерес литературоведов к творчеству Гоголя, проблема “Гоголь и перевод” относится к числу тех, которые почти не рассматривались или имели слишком общие суждения [1]. А между тем, в обширном творческом наследии Гоголя она занимает определённое место.

Наиболее полно свои представления о переводе Гоголь изложил в статьях “Об Одиссее, переводимой Жуковским (Письмо к Н. М. Я...ву)”, “В чем же, наконец, существо русской поэзии и в чем ее особенность”, в письмах М. Максимовичу, В. Жуковскому и др.

Интерес Гоголя к проблемам перевода не был случайным. С одной стороны, он объясняется всеобщим вниманием к этой разновидности литературной деятельности. Известно, что первая половина XIX века – это период расцвета художественного перевода не только в Европе, но и в России. Это качественно новая страница в его летописи. Она связана с именами В. Жуковского, А. Пушкина, Н. Гнедича, Н. Гербеля и др., с которыми Гоголь был в дружеских отношениях.

С другой стороны, Гоголь не мог не видеть той огромной роли, которую сыграл перевод в XVIII веке по выведению России из культурной изоляции и приобщении ее к культурным достижениям Западной Европы.

И, наконец, важным фактором был внутренний императив. Переводчик для Гоголя, как и писатель, занимающийся оригинальным творчеством – это художник, творец, о роли и значении которого он размышлял на протяжении всей своей жизни.

Следует сразу заметить, что Гоголь рассматривает художественный перевод в различных аспектах: социальном, духовном, эстетическом, лингвистическом в их корреляции.

Основное значение художественного перевода Гоголь видел в том, что он служит средством духовного общения народов, играет важную роль во взаимообогащении и развитии каждой национальной культуры. Перевод способствует также приобщению к шедеврам мировой литературы. В статье “Об Одиссее, переводимой Жуковским” Гоголь писал: “Появление “Одиссеи” произведет эпоху. “Одиссея” есть решительно совершеннейшее произведение всех веков... В продолжение нескольких веков служила она неиссякаемым колодезем для древних, а потом и для всех поэтов. Из неё черпались предметы для бесчисленного множества трагедий, комедий; все это разнеслось по всему свету, сделалось достоянием всех, а сама “Одиссея” позабыта. Участь “Одиссеи” странна: в Европе ее не оценили; виной этого отчасти недостаток перевода, который бы передавал художественно великолепнейшее произведение древности... Теперь перевод первейшего поэтического творения производится на языке, полнейшем и богатейшем всех европейских языков” [2].

Исходя из общей концепции “Выбранных мест из переписки с друзьями”, Гоголь придавал переводу “Одиссеи” принципиально важное значение, связывая с ним большие надежды, в поиске для России новых духовных ориентиров, на

пути нравственного преображения и нравственного совершенствования личности.

Предвидя широкий резонанс, который вызовет это произведение, благодаря “блестящему” переводу В. Жуковского, он добавляет: “Одиссея” произведет у нас влияние, как вообще на всех, так и отдельно на каждого... “Одиссея есть вместе с тем самое нравственнейшее произведение ... Наконец, я даже думаю, что появление “Одиссеи” произведет впечатление на современный дух нашего общества вообще” [6, 205-210].

Ю. Манн отмечал определенное сходство суждений Гоголя и современных ему литераторов об “Одиссее”, в частности И. Кириевского, который также связывал с появлением перевода В. Жуковского большие надежды [6,520-521]. Ю.Манн приводит письмо, в котором И. Киреевский писал В. Жуковскому: ““Одиссея” Ваша должна совершить переворот в нашей словесности, своротив ее с искусственной дороги на путь непосредственной жизни. Эта простодушная искренность поэзии есть именно то, чего нам не достает...” [3].

К сожалению, духовные, нравственные искания позднего Гоголя не находили должного понимания и объективной оценки в советском литературоведении. Даже такой крупный ученый в области теории перевода как А. Федоров писал: “Нельзя, конечно, забывать, что к “Одиссее” в переводе Жуковского Гоголь подходил с реакционных позиций последнего периода своей жизни; это, однако, не умаляет интереса приведенной характеристики Жуковского как переводчика” [4].

Кроме социальной, эстетической и духовной характеристик, Гоголь акцентирует свое внимание на познавательной функции перевода, который знакомит читателей с другой страной, эпохой, их бытом, этнографией и культурой. Исследуя перевод “Одиссеи” он замечал: “... одни восхитятся ее поэтическими достоинствами, верностью картин и живостью описаний; прежде, чем другие поразятся раскрытием сокровищ древности в таких подробностях, в каких не сохранила ее ни валянье, ни живопись, ни вообще все древние памятники; прежде, чем третьи останутся изумлены необыкновенным познанием всех изгибов души человеческой... прежде, чем четвертые будут поражены глубоким видением государственным, знанием трудной науки править людьми...” [6,206-207].

Гоголь рассматривал перевод как средство повышения уровня художественного мастерства писателей, как явление, что способствует развитию литературы, ее различных жанров. Он полагал, что, осуществляя сложный процесс перевода на родной язык шедевров мировой литературы, переводчик обогащает национальную литературу и вместе с тем, ориентируясь в ряде случаев на лучшие зарубежные образцы, совершенствует собственное художественное мастерство, оттачивая выразительные средства. “...Она (“Одиссея”. – Ю. Х.) подействует на пишущую нашу братию, на сочинителей наших... Она снова напомнит нам всем, в какой бесхитростной простоте нужно воссоздавать природу, как уяснять всякую мысль до ясности почти ощутительной, в каком уравновешенном спокойствии должна изливаться речь наша. Она вновь даст почувствовать всем нашим писателям ту старую истину, которую век мы должны помнить и которую всегда позабываем, а именно: по

тех пор не приниматься за перо, пока все в голове не установится в такой ясности и порядке, что даже ребенок в силах будет понять и удержать все в памяти. Еще более, чем на самих писателей, “Одиссея” подействует на тех, которые еще готовятся в писатели... Их она может навести с самого начала на прямой путь, избавив от лишнего шатания по кривым закоулкам, по которым натолкались изрядно их предшественники... “Одиссея” подействует на вкус и на развитие эстетического чувства. Она освежит критику... По поводу “Одиссеи” может появиться много истинно дельных критик...” [6,208-209].

Успех и популярность Жуковского среди читателей Гоголь связывал не столько с его оригинальным творчеством, сколько с интерпретаторской деятельностью.

Художественные переводы, по мнению Гоголя, способствуют также обогащению и развитию языка, на который “перевыражается инациональное творение”, ибо это неизбежно ведет к поискам новых возможностей языка для передачи тончайших оттенков, новых поэтических форм, образной структуры, творческого видения. “...Одиссея своей русской одеждой, в которую облек ее Жуковский, может подействовать значительно на очищение языка. Еще ни у кого из наших писателей... не достигала до такой полноты русская речь. Тут заключались все ее извороты и обороты во всех видоизмененьях. Бесконечно огромные периоды, которые у всякого другого были бы вялы, темны, и периоды сжатые, краткие, которые у другого были бы черствы, обрублены, ожесточили бы речь, у него так братски улегаются друг возле друга, все переходы и встречи противоположностей совершаются в таком благозвучии, все так и сливаются в одно, улетающая тяжелый громозд всего целого, что, кажется, как бы пропал вовсе всякий слог и склад речи...” [6,209].

Еще одним вектором раздумий Гоголя о переводе были его мысли относительно места и роли перевода в литературном творчестве. Это очень существенный вопрос, от решения которого зависит и реализация многих других переводческих принципов и задач. Известно, что эта проблема всегда вызывала много споров и дискуссий.

Суждения Гоголя по этому вопросу сводятся к пониманию перевода, как специфического творения словесного искусства, с присущими ему проблематикой, трудностями, своеобразием. Именно такая точка зрения утвердится в последствии в теории перевода.

Гоголь был убежден в том, что переводы наиболее значительных произведений мировой литературы являются достоянием родной литературы, приобретая как бы второе существование на другом языке. Основную задачу переводческого труда он видел в том, что бы художнику удалось осуществить сложный, психологический и творческий процесс, перенести произведение из одной культурной среды и языковой системы в другую, при этом, что бы оно сразу же укоренилось в ней. Создать иллюзию подлинности, органичности существования текста на родном языке читателя. И чем больше перевод будет казаться не переводом, а оригинальным произведением, тем он будет колоритнее, талантливее. Гоголь заявляет о сложности работы переводчика и о творческом начале, постоянно присутствующем в ней.

Ярчайшим образцом являлась для Гоголя переводческая деятельность Жуковского, его способность пронестись “сквозь личности всех поэтов...”

[6,340]. В связи с переводом “Одиссеи” Гоголь определил заслугу русского поэта как переводчика: “Переводчик поступил так, что его не видишь: он превратился в такое прозрачное стекло, что кажется, как бы нет стекла” [5].

Достичь этого уровня, полагал Гоголь, возможно лишь при условии, если автора оригинала и переводчика объединяют отношения внутреннего родства, если они близки друг другу по духу. Настоящий перевод не мыслим без глубокого сопереживания того, что пережил, прочувствовал создатель оригинала.

Постоянно подчеркивая, что перевод Гомера требовал огромных творческих усилий Гоголь отмечал: “... перевод “Одиссеи” вышел не рабская передача... вышло что-то чудное. Это не перевод, но скорей воссоздание, восстановление, воскресенье Гомера. Перевод как бы еще более вводит в древнюю жизнь, чем сам оригинал” [6,204-205]. Резюмируя сказанное, писатель говорит о конечной цели перевода “...их нет (переводов. – Ю.Х.), как нет и самого переводчика. Наместо его стоит перед глазами, во всем величии, старец Гомер, и слышатся те величавые, вечные речи, которые не принадлежат устам какого-нибудь человека, но которых удел вечно раздаваться в мире” (6,208).

Эту же мысль Гоголь развивал и в статье “В чем же, наконец, существо русской поэзии и в чем её особенность”. Анализируя переводы Жуковского, он писал: “... бросался он на все неизъяснимое и таинственное повсюду, где оно ни встречалось ему, и стал облекать его в звуки, близкие нашей душе... Но на переводах так отпечаталось это внутреннее стремление, так зажгло и одушевило их своею живостью, что сами немцы, выучившиеся по-русски, признаются, что перед ним оригиналы кажутся копиями, а переводы его кажутся истинными оригиналами. Не знаешь, как назвать его, – переводчиком или оригинальным поэтом. Переводчик теряет собственную личность, но Жуковский показал ее больше всех наших поэтов. Пробежав оглавление стихотворений его, видишь: одно взято из Шиллера, другое из Уланда, третье у Вальтер Скотта, четвертое у Байрона, и все – вернейший сколок, слово в слово, личность каждого поэта удержана, негде было и высунуться самому переводчику; но когда прочтешь несколько стихотворений вдруг и спросишь себя: чьи стихотворения читал? – не предстанет перед глаза твои ни Шиллер, ни Уланд, ни Вальтер Скотт, но поэт, от них всех отдельный, достойный поместиться не у ног их, но сесть с ними рядом, как равный с равным... Переводя, производил он переводами такое действие, как самобытный и самоцветный поэт” [6,340-341].

Гоголь подходил к переводам с теми же критериями и оценками, что и к оригинальным вещам. Переводчик для Гоголя – это творец, художник, он несет ответственность за каждое слово, за каждую фразу, под которой стоит его имя.

Такой подход созвучен точке зрения, которой в разное время придерживалось большинство теоретиков и практиков искусства перевода, как предшественников, так и современников Гоголя. Общеизвестны высказывания на этот счет писателей XVIII-XIX вв., например, В. Третьяковского: “...переводчик от творца только именем рознится” [6], В. Жуковского: “...переводчик в стихах – соперник” [7] и др.

Знаковое место в размышлениях Гоголя об искусстве перевода занимал вопрос о том, каким должен быть перевод: буквальным, пословным или вольным, творческим. Пытаясь решить этот вечный и один из самых сложных

вопросов в теории перевода, осознавая все трудности, всю проблематичность решения этой задачи, Гоголь отдавал предпочтение второй тенденции, полагая, что для переводчика важнее всего передать дух произведения, а не букву, воспроизвести эстетическую суть, а не формальные особенности оригинала. В письме М.Максимовичу Гоголь утверждал: “Иногда нужно отдаляться от слов подлинника нарочно для того, чтобы быть к нему ближе. Есть пропасть таких фраз, выражений, оборотов, которые нам, малороссиянам, кажутся, очень будут понятны для русских, если мы переведем их слово в слово, но которые иногда уничтожают половину силы подлинника. Почти всегда сильное лаконическое место становится непонятным на русском, потому что оно не в духе русского языка... В переводе более всего нужно привязываться к мысли и менее всего к словам, хотя последние чрезвычайно соблазнительны, и, признаюсь, я сам, который теперь рассуждаю об этом с таким хладнокровным беспристрастием, вряд ли бы удержался от того, чтобы не вклеить звонкое словцо в русскую речь, в простодушной уверенности, что его и другие так же поймут. Помни, что твой перевод для русских, и потому все малороссийские обороты речи и конструкцию прочь! Ведь ты, верно, не хочешь делать подстрочного перевода? Да, впрочем, это было бы излишне, потому что он у тебя и без того приложен к каждой песне. Ты каждое слово так удачно и хорошо растолковал, что кладешь его в рот всякому, кто захочет понять песню” [7,106-107].

Обеспокоенность Гоголя качеством художественных переводов объясняется тем, что в XVIII веке под воздействием утвердившейся в западной Европе эстетики классицизма “с её игнорированием всего, что не вкладывалось в рамки тогдашних эстетических дописываний, возникают „приукрашивающие” переводы, в которых отбрасывалось все то, что может не понравиться читателям, и в то же время добавлялось нечто новое в угоду читателям” [8].

Две негативные тенденции были характерны и для украинского перевода, интенсивное развитие которого начинается в 20-30 гг. XIX ст. Речь идёт о бурлеске и нострификации. Если бурлеск требовал от интерпретатора воспроизведения высокого стиля на сниженном языке, то нострификация – замены чужих “реалий” – реалиями родного быта. Так, Л. Боровиковский даёт вольный перевод “Светланы” В. Жуковского (под названием “Маруся”), а А. Метлинский переводит поэзию А. Мицкевича “Морлак в Венеции”, которая была, в свою очередь, переводом одного из стихотворений цикла “Гузла” П. Мериме. Известный теоретик художественного перевода В. Коптилов отмечал: “В подавляющем большинстве украинских переводов этого времени отсутствуют черты национального своеобразия оригиналов, поэты сокращают или расширяют тексты первоисточников в переводах” [9].

Как видно из этого, гоголевское понимание художественного перевода особенно было значимым и актуальным для первой половины XIX века.

Высказывался Гоголь и по проблеме перевода с близкородственных языков. Он полагал, что поэтический перевод, когда мы имеем дело с родственными языками, менее всего выполняют сугубо информационную функцию. Прежде всего, он активизирует контакты читателя с миром прекрасного, становится источником живительных восприятий и впечатлений. Благодаря ему, рельефно высвечивается поэтическое содержание оригинала, доступными становятся возможности его неоднозначного видения и восприятия.

Раскрывается скрытая до поры сила художественного слова, реализуется во всей своей мощи его образно-эмоциональная энергия.

В то же время, он отмечал сложность перевода с родственных языков, так как их близость порождает соблазн переводить буквально, слово в слово, а это приводит к полному искажению, деформации языковой материи. Анализируя перевод песен, выполненный М. Максимовичем, он отмечал, что “он очень хорош; окончание его прекрасно... Но, чтобы и к нему сделать придирку, вот тебе замечание на первый случай, мотай на ус:

Федора Безродного, атамана куренного, постреляли, порубили, только не поймали чуры. Во-первых, *постреляли* не русское слово, оно не по-русски спрягнулося и скомпоновалось, и вместе с словом *порубили* на русском слабее выражает, нежели на нашем. Мне кажется, вот как бы нужно было сказать:

Куренного атамана, Федора Безродного, они всего пронизали пулями, всего изрубили, не поймали только его чуры” [7,107].

Подлинный перевод, неоднократно подчеркивал Гоголь, невозможен также без кропотливого напряженного труда, определённого литературного опыта, ответственного отношения к нелёгкой переводческой работе. Рассматривая перевод “Одиссеи”, он писал: “Вся литературная жизнь Жуковского была как бы приготовлением к этому делу. Нужно было его стиху выработаться на сочинениях и переводах с поэтов всех наций и языков, чтобы сделаться потом способным передать вечный стих Гомера, – уху его послушаться всех лир, дабы сделаться до того чутким, чтобы и оттенок эллинского звука не пропал...” [6,204].

Важными в данном аспекте есть размышления Гоголя о том, как должен обращаться переводчик со словом. Размышляя об интерпретации “Одиссеи”, он констатировал: “Здесь-то увидят наши писатели, с какой разумной осмотрительностью нужно употреблять слова и выражения, как всякому простому слову можно возратить его возвышенное достоинство уменьем поместить его в надлежащем месте и как много значит для такого сочинения, которое назначается на всеобщее употребление и есть сочинение гениальное, это наружное благоприличие, эта внешняя отработка всего: тут малейшая соринка заметна и всем бросается в глаза. Жуковский сравнивает весьма справедливо эти соринки с бумажками, которые стали бы валяться в великолепно убранной комнате, где все сияет ясностью зеркала, начиная от потолка до паркета: всякий вошедший прежде всего увидит эти бумажки, именно потому же самому, почему бы он их вовсе не приметил в неприбранной, нечистой комнате” [6,209-210]. А несколько ранее в статье “О том, что такое слово” он утверждал: “Поэт на поприще слова должен быть также безукоризненен, как и всякий другой на своем поприще... Обращаться с словом нужно честно. Оно есть высший подарок бога человеку” [6, 198].

Заслуживают внимание и суждения Гоголя о том, что художник не может быть равнодушен к творчеству. Он должен любить свое создание, лишь тогда ему сопутствует вдохновение и “открываются тайники скрывающие внутренние силы”. Работа в искусстве без любви, по принуждению равносильна преступлению, так как в этом случае рождается произведение бездумное и пустое. Говоря о переводе Жуковского, он замечал: “Нужно было мало того, что

влюбиться ему самому в Гомера, но получить еще страстное желание заставить всех соотечественников своих влюбиться в Гомера” [6, 204].

Еще одно очень важное условие, которое ставил Гоголь не только перед переводчиком, но и вообще перед художником, творцом – это его нравственное христианское лицо. Строгое соблюдение этого требования всегда стояло у Гоголя на первом месте. Истинное художественное творение, по его глубокому убеждению, не может быть создано без участия души, которая играет в процессе творчества первостепенную роль. Чистота нравственного чувства представляет самую большую ценность и неразрывно связана с талантом. В “Авторской исповеди” Гоголь утверждал: “...говорить и писать о высших чувствах и движениях человека нельзя по воображению: нужно заключить в себе самом хотя небольшую крупицу этого, – словом, нужно сделаться лучшим” [6, 431]. В противном случае его недостатки неизбежно скажутся в его создании.

Все в той же часто цитируемой статье “Об Одиссее, переводимой Жуковским”, он писал: “...нужно было совершиться внутри самого переводчика многим таким событиям, которые привели в большую стройность и спокойствия его собственную душу, необходимые для передачи произведения, замышленного в такой стройности и спокойствии; нужно было, наконец, сделаться глубже христианином, дабы приобрести тот прозирающий, углубленный взгляд на жизнь, которого ни кто не может иметь, кроме христианина, уже постигнувшего значение жизни” [6, 204].

И, наконец, главными критериями при выборе произведения для перевода, по-мнению, Гоголя должны стать высокохудожественность, содержательность, его актуальность.

Таковы основные направления, по которым высказывался Гоголь.

К сожалению, переводческая практика самого Гоголя была очень ограниченной. Известно, что в 1830 году он перевел с французского статью “О торговле русских в конце XVI и начале XVII века” для “Северного архива”. Перевод был принят, но не напечатан. В 1840г., находясь в Италии, работая над драмой из истории Запорожья, одновременно принимает участие в коллективном переводе для М. Щепкина комедии итальянского драматурга Джованни Жиро “Дядька в затруднительном положении”(1807). Также он помогал родным сестрам переводить для М. Щепкина одну из пьес В. Шекспира [7, 191]. Какую именно, к сожалению – неизвестно.

То, что Гоголь не работал в жанре перевода, связано видимо с тем, что первая половина XIX века, как уже было сказано – это время поэтического перевода. После юношеских стихотворных практик, Гоголь навсегда отошел от поэзии, безусловно, оставаясь ее непревзойденным ценителем и критиком. Сделаю также предположение, что переводческая деятельность не отвечала его эстетическим запросам, его потребности стать “соавтором” определенных произведений.

Теоретические размышления Гоголя выросли на почве значительных достижений художественного перевода в Европе и России в конце XVIII – начале XIX веков, и занимают важное место в системе его эстетических взглядов.

Замечу также, что Гоголь идеализировал переводы Жуковского, в отличие от Пушкина и Белинского, которые видели слабые стороны поэта и тем не менее признавали его “гением перевода”.

Нельзя не сказать и о том, что впоследствии об “Одиссее” в переводе Жуковского отрицательно отзывался Л. Толстой (изучивший к тому времени древнегреческий язык), не принимавший его вольного перевода и выступавший за дословную близость к подлиннику. Однако эта оценка не была объективной. Хорошо известно, что ее автор отличался иногда резкими и не всегда справедливыми суждениями.

Как видим, не все проблемы художественного перевода были в равной мере достаточно глубоко затронуты Гоголем, некоторые из них лишь обозначены, понимание многих вопросов перевода при всей глубине его суждений было несколько широким и отличалось больше интуитивным восприятием, нежели концептуальным решением проблемы. Однако Гоголь относится к тем редким авторам, которые интересны каждой своей строчкой и фразой.

И всё же, теоретические высказывания Гоголя, его методологические замечания по наиболее важным вопросам переводческой деятельности сыграли определенную роль в дальнейшей разработке научных принципов эстетики и поэтики художественного перевода, способствовали становлению и развитию русской и украинской переводческих школ.

Многие из концептуальных суждений Гоголя будут развиты впоследствии в работах по теории перевода, в частности, М. Рылским. В своём фундаментальном труде “Мистецтво перекладу” М. Рылский неоднократно обращается к ёмким гоголевским формулам [10].

Обращает на себя внимание и то, что мысли Гоголя о переводе перекликаются с суждениями его современников В. Жуковского, А. Пушкина и других поэтов, профессионально занимающихся переводом, и в то же время отличаются оригинальностью, емкостью, несут на себе яркий отпечаток его личности. Они свидетельствуют о широте его литературоведческих взглядов и эстетической “всеядности”, о глубоком понимании процессов развития литературы, сохраняют свою жизненность и для нашего времени.

Литература:

1. См.: Федоров А. В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы). – СПб., 2002. – С.66-67; Ролик А. В. Н. В. Гоголь о переводе // Микола Гоголь і світова культура (Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника). – Ніжин, 1994. – С.200-202; Н. В. Гоголь и современное ему представление о переводе // До 100-річчя Ніжинського Історико-Філологічного Товариства. – Ніжин, 1994. – С.73-76.

2. Гоголь Н. В. Собр. Соч.: В 7-ми т. – М., 1978. – Т.6. – С.203-204. Дальше цитируется это издание, с указанием в тексте тома и страницы.

3. Киреевский И. В. Полн. Собр. Соч.: В 2-х т. – М., 1911. – Т.2. – С.237.

4. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы). – С.67.

5. Гоголь Н. В. Полн. Собр. Соч.: В 14 т. – М., 1952. – Т. 14. – С.170.
6. Жуковский В. Собр.Соч.: В 4-х т. – М. – Л., 1960. – Т. 4. – С.410.
7. Третьяковский К. Из „Предупреждения от трудившегося в переводе – Барклай. Аргенида” // Перевод – средство взаимного сближения народов / Сост. А.А. Клышко. – М., 1987, – С. 45.
8. Коптілов В.В. Теорія і практика перекладу. – К., 2002. – С.19.
9. Там же. – С.22.
10. См.: Рильский М. Мистецтво перекладу. – К., 1975. – С.67.

В.М.Бережняк

В.М.Пашенко

Декодування взаємодії українських, російських, білоруських мікросистем у регіоні Новгород-Сіверщини

Мікросистеми діалектного суміжжя (однієї або різних мов) постійно привертають увагу дослідників, їх вивченню присвячені праці вітчизняних учених М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова, Т. Назарової, Г. Мартинової, М. Поістогової, а також зарубіжних учених Н. Ван-Вейка, М. Маленького, З. Штібера, В. Латти та ін. Дослідники, як правило, підкреслюють системний характер поєднання рис взаємодіючих діалектів; особливий інтерес становить специфіка самої діалектної взаємодії, а у зв'язку з цим – виникнення в перехідних діалектних мікросистемах особливих тільки їм властивих рис. У праці "Питання походження української мови" Л. Булаховський указував, що "...виразні риси переходовості – система органічних особливостей" [1].

Українсько-російські та українсько-білоруські міждіалектні зв'язки ще не стали об'єктами постійної уваги українських діалектологів, хоча українсько-білоруські міждіалектні зв'язки ареалу, що прилягає до нижньої течії р. Прип'ять, ґрунтовно дослідила Т. Назарова, а на згадану вище проблему дослідники звертали увагу давно [2].

Особливий інтерес для дослідження взаємодій діалектів близькоспоріднених мов становлять українські східнополіські говірки і смуга контактних з ними південноросійських говірок. На цій території чітко визначається й ареал Новгород-Сіверщини, який є місцем споконвічних контактів носіїв українських, російських і білоруських діалектів.

Деякі спроби вивчення взаємодії цих діалектів уже робилися; більшість з них ґрунтувалася на матеріалі фонетичного й граматичного рівнів мови, а свідчення лексики залучалися зрідка. Лексичний аспект українсько-російських, українсько-білоруських міжмовних зв'язків досі не досліджений належним чином, хоча останнім часом окреслилася тенденція ширшого використання лексичних матеріалів для вивчення взаємозв'язків мов [3]. Визначення приналежності говірок, що утворюють регіон взаємодії трьох східнослов'янських

мов, співвідношення у структурі цих говірок українських, російських та білоруських рис досі залишається предметом дискусій.

О. Синявський, досліджуючи мовні особливості лівобережнополіського говору, дійшов висновку, що в ньому переплелись факти різних мовних систем [4].

Визначення місця діалектної мікросистеми Новгород-Сіверщини у системі говорів східнослов'янських діалектних мов можливе лише при зіставленні її з іншими говорами, особливо – з суміжними.

Свідчення національних атласів, словники, інші матеріали визнають певну спільність сусідніх східнополіських українських, південних російських і білоруських говорів.

На матеріалі діалектної лексики Новгород-Сіверщини спробуємо визначити контактні та дистантні взаємозв'язки діалектної мікросистеми. Зони діалектних мікросистем можуть бути як суміжними, так і віддаленими, які пояснюються міграціями чи іншими причинами мовного плану.

Система діалектної мікросистеми Новгород-Сіверщини визначає тісні зв'язки з різними зонами білоруських та російських діалектних мікросистем.

За характером відношень до інших діалектних зон виділяють кілька типів тематичних груп лексики, зафіксованих у Новгород-Сіверському діалекті:

- 1) лексика, поширена в українських та російських говірках;
- 2) лексика, поширена в українських та білоруських говірках;
- 3) лексика, що є спільною для українських, російських та білоруських говорів.

Новгород-Сіверщина здавна відома як територія, що межує з такими країнами, як Білорусь та Росія. Велике розмаїття діалектів не могло не позначитись на словниковому складі місцевої мови. Особливо помітним шаром входить у загальну скарбницю словникового складу лексики, пов'язана з різноманітними сферами життя, назвами одягу, їжі тощо. Але при розгляді окремих назв виникають труднощі, адже в різних регіонах даного краю одне і те ж саме поняття тлумачиться по-різному.

У дослідженні процесу становлення й розвитку словникового складу окремого діалекту важливим є з'ясування його спільних та відмінних рис у відношенні до лексичних систем інших діалектів та суміжних мов. Спираючись на надійну джерельну базу, шляхом поетапного зіставного вивчення можна встановити ступінь близькості/віддаленості між собою різних діалектів і мов на різних структурних рівнях. При цьому стосовно лексики виникає можливість визначити напрямки розвитку формальної та семантичної структури спільного і специфічного лексичного фонду для окремих діалектів.

У системі значущих частин мови діалектні лексеми існують не ізольовано, вони тісно пов'язані структурно-семантичними відношеннями з елементами ярусів мовної структури – лексико-семантичного, – морфологічного, морфологічного і синтаксичного.

Оскільки досліджувані одиниці являють собою білатеральні мовні знаки, то їх взаємодія у діалектному мовленні має формально структурний і семантичний характер, який і зумовлює лінгвістичні методи дослідження цього явища — зіставно-типологічного і метод компонентного аналізу.

На території Новгород-Сіверщини обстежено такі населені пункти: Грем'яч, Красний Хутір., Студенка, Буда-Вороб'ївська, Чайкіне, Шептаки, Лісконоги, Ларинівка. Про зв'язки українських та білоруських говорів контактних і віддалених зон відсутня докладна інформація. На пограниччі між українською і білоруською мовами пролягає ширша чи вужча смуга перехідних говірок. Новгород-Сіверські говірки межують безпосередньо з гомельськими говірками і творять з останніми контактну зону; з іншими білоруськими говірками вони перебувають у дистантних відношеннях. Наприклад:

Н.-С. *ачуняє* "опритомніє", білор. *ачуняє* "те саме"; Н.-С. *будя* "досить", білор. *буде* "те саме"; Н.-С. *вакно* "отвір для світла в стіні приміщення з рамою та шибками", білор. *вакно* "те саме"; Н.-С. *ведєрце* "металева або дерев'яна посудина з дужкою для носіння води", білор. *вядьорко* "те саме"; Н.-С. *дзявчина* "дівчина", білор. *дзявчина* "те саме"; Н.-С. *йон* "займенник він", білор. *йон* "те саме"; Н.-С. *калі* "сполучник коли", білор. *калі* "те саме"; Н.-С. *кармітя* "годувати", білор. *корміть* "те саме"; Н.-С. *куреньята* "курчата", білор. *куранята* "те саме"; Н.-С. *лепше* "вищий ступінь порівняння прислівника добре", білор. *лепше* "те саме"; Н.-С. *пакуль* "доки", білор. *пакуль* "те саме"; Н.-С. *плетення* "в'язання", білор. *пльтюга* "те саме"; Н.-С. *пуки* "зсуваний з прядива виріб для зв'язування чого-небудь", білор. *пуки* "стебло злакових"; Н.-С. *свекарка* "пестлива назва матері чоловіка", білор. *свекратка* "те саме"; Н.-С. *сенци* "частина сільської хати, яка з'єднує жиле приміщення з ганком", білор. *сіенци* "те саме"; Н.-С. *тади* "тоді", білор. *тагди* "те саме"; Н.-С. *тяпка* "сапа", білор. *цапка* "те саме"; Н.-С. *юліца* "вулиця", білор. *юланка* "те саме".

Для Новгород-Сіверських говірок контактними є також південноросійські говірки, поширені у Брянській області. Разом з тим частина лексики, засвідчена у лівобережнополіському діалекті, відома не лише у найближчих за розташуванням контактних російських говірках, а й у віддалених російських діалектних зонах. Зауважимо, що при відсутності докладних лексичних атласів східнослов'янських мов встановлення міжзональних відповідників завжди має лише попередній пошуковий характер, оскільки спирається здебільшого на розрізнені свідчення регіональних і зведених діалектологічних словників. Наприклад: Н.-С. *вєточка* "пагін дерева", рос. *вєточка* "те саме"; Н.-С. *здєся* "тут", рос. *здєсь* "те саме"; Н.-С. *лєсвіца* "драбина", рос. *лєстница* "те саме"; Н.-С. *сідітя* "наказова форма дієслова сидіти", рос. *сидите* "те саме"; Н.-С. *утак* "самець качки", рос. *утка* "качка"; Н.-С. *сходци* "східці", рос. *ступеньки* "те саме"; Н.-С. *лєнта* "стрічка", рос. *лєнта* "те саме".

Встановлено значну близькість лексики Новгород-Сіверщини, Гомельщини та Південної Росії. Наприклад, Н.-С. *красаватіся* "вирізнятися красою", рос. *красоватіся* "те саме", білор. *красаваца* "те саме"; Н.-С. *пьюрушкі* "сукупність пір'їн", рос. *перья* "те саме", білор. *пер'є* "те саме"; Н.-С. *познєнько* "пізно", рос. *поздно* "те саме", білор. *поздно* "те саме"; Н.-С. *прієхав* "прибув до призначеного місця", рос. *прієхал* "те саме", білор. *прієхав* "те саме"; Н.-С. *пшунічєнька* "рослина родини злакових", рос. *пшєница* "те саме", білор. *пшєница* "те саме"; Н.-С. *ведать* "мати уявлення про що-небудь", рос. *ведать* "те саме", білор. *ведать* "те саме"; Н.-С. *віті* "сплітати нитки, стебла і т. ін.", рос. *вītь* "те саме", білор. *віць* "те саме"; Н.-С. *пасаділі* "примусили когось сісти", рос. *посадили* "те саме", білор. *пасаділі* "те саме".

Фіксація спільних для українських, російських і білоруських говірок лексем може скласти окремий словник, у якому переплелися б явища різної часової глибини, відмінні за умовами постановня в досліджуваних говірках і напрямками формальних і семантичних трансформацій.

Література:

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. – К., 1956.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С.191.
3. Непокупный А. П. Балто-северославянские языковые связи.– К., 1976.
4. Синявський О. Н. Замітки про мову с. Любеча на Чернігівщині // Мовознавство. – 1934. – №1. – С.96.
5. Атлас української мови: У 3-х т. – Т. І. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К., 1984.
6. Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. – Вып. 1. Фонетика. – М., 1986.

С.Г.Самойленко

**Формування громадської думки
в середовищі ніжинської козацької та духовної еліти
другої половини XVII ст.**

Ніжин у другій пол. XVII-XVIII ст. був не тільки військовим, торговельним, адміністративним, а й культурним центром. А в такому місті не могла не розвиватися громадська думка. Звичайно, і полковники, і полкова старшина, думаючи про свої привілеї, про майбутнє просування до влади, ставили питання, пов'язані з розв'язанням державних та полкових проблем. Деякі дослідники Гетьманської держави звертали увагу на козацьку еліту, про що свідчать праці О.П. Байди, О.Б. Коваленка, В.В. Кривошея, О. Морозова, В.В. Панашенка, Б. Сушинського та ін.[1]. Проте ця проблема ще недостатньо досліджена.

В період Гетьманщини піднімається роль церкви. Як зазначає історик Н. Яковенко, "з перших днів Хмельниччини релігійні гасла, висунуті війною, піднесли православ'я на небувалий доти рівень панівної релігії на території Козацької держави" [2].

Після смерті Богдана Хмельницького в період розколу Козацької держави на Лівобережну розділилась на дві частини і церква. Митрополита Діонісія Балабана (1657-1663), який був обраний після смерті Косова (1647-1657) при підтримці Івана Виговського, не визнали лівобережні гетьмани. З 1659 по 1685 р. архіпастирські функції виконували так звані місцеблюстителі митрополитичого престолу – чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1659-1661, 1670-1685) та ніжинський протопоп Максим Филімонович (1661-1668), обраний єпископом в Москві і рекомендований на цю посаду московською владою під іменем Мефодій.

Але якщо Лазар Баранович був добре відомим в Україні державним, релігійним та культурним діячем, без участі якого не проходила майже жодна важлива подія на Лівобережжі і який проявив себе досвідченим політиком, виступав за єдність українського народу, за мир, за спільну боротьбу слов'янських народів проти Туреччини та кримських татар, за толерантне відношення православ'я і католицизму, який спілкувався з російськими царями, будував храми, відкривав школи, друкарні, писав літературні твори і об'єднував навколо себе талановитих людей, то цього не можемо сказати про єпископа Мефодія, хоча він і вів активну діяльність в інтересах України. Дослідник життя і діяльності єпископа Мефодія Олександр Морозов вважає, що колишній ніжинський протопоп належав до тієї категорії духовенства, яке брало на себе нові на той час функції: дипломатичну діяльність, участь у військових діях, шпигунство і навіть підготовку заколотів [2]. Це була енергійна людина,

честолюбна, освічена, про що говорять його проповіді, активна в громадському житті. Проте він був більше політиком, ніж священиком, а тому часто встрявав у різні авантюристичні ситуації, які приносили більше шкоди, ніж користі.

Особа М. Филімоновича знайшла широке висвітлення в російській і українській історіографії. М. Костомаров писав: "Тодішня московська політика по відношенню до Малоросії взяла собі за правило сприяти тому, що, здавалося, вело до найщільнішого з'єднання малоросійського народу з великоросійським, і тому стала підлешуватись до малоросіян, котрі виявили перед Москвою подібні наміри. В Малоросії знайшлися особи, котрі зрозуміли, якими засобами можна задовольнити Москву і тим самим підвестися. Филімонович був перший, хто піднісся у такий спосіб" [3].

Інший дослідник вказує, що з ніжинського протопопа московський уряд хотів сконструювати для України слухняного і помірною керівника церкви на зразок патріарха Никона. Але його спіткала невдача, як і Никона [4].

Проте, ці характеристики є неповними, бо особистість Максима Филімоновича була набагато складніша. Фігура протопопа піднялася на фоні тих бурхливих суперечливих подій, які відбувалися в другій половині XVII ст. Це не простий церковний служитель. Це типова і яскрава особистість саме цього часу.

Максим Филімонович був знайомий з багатьма діячами України. Архівні документи, "Літопис Самовидця" засвідчують, що протопоп знайшов добре підґрунтя у себе в Ніжині. Він, наприклад, був у приятельських відносинах з Р. Ракушкою-Романовським, автором "Літопису Самовидця", хоча на деякі події вони мали протилежні погляди, зокрема, Самовидець не підтримував його у звинуваченні наказного гетьмана Я. Сомка. В 1659 р. вони спільно виступали проти гетьмана І. Виговського, майже однаково вели себе під час підготовки "Чорної ради" тощо. Можна наводити й інші докази спільності цих двох яскравих особистостей другої половини XVII ст.

Максим Филімонович підтримував приятельські відносини і з переяславським протопопом Григорієм Бутовичем, який закінчив Замойську академію і був автором віршованого панегірику "Єводія", написаного в стилі бароко і виданого у 1642 р. на честь єпископа Арсенія Желиборського. Як вказують дослідники, Г. Бутович був помічником дорадника російського уряду в українських справах, прибічником гетьмана Івана Брюховецького. Інтереси М. Филімоновича і Г. Бутовича перетинались. Тому їх ми бачимо разом і там, де відсутні інші відомі діячі церкви. Вони вже в той час проводили спільну московфільську політику.

В швидкій кар'єрі М. Филімоновича відіграли позитивну роль Ніжинські полковники Іван Золотаренко, а потім і його брат Василь, який все робив, щоб зайняти посаду гетьмана України, і загинув у протиборстві з Іваном Брюховецьким на "Чорній раді" в Ніжині. Все це були військові і політичні діячі нової генерації.

Ніжинський полковник Іван Золотаренко, талановитий полководець, який проявив свій військовий талант під час визволення білоруських земель від польсько-литовських військ, дипломат, зробив Максима Филімоновича не тільки своїм духовником, а й наближеним, довіреною особою. Цим пояснюється те, що протопоп брав участь у походах І. Золотаренка, був присутнім на прийомах у російського царя, де він виступав з яскравою промовою, що

засвідчила не тільки його ораторський талант, а й визначила політичну орієнтацію: захистити Малоросію, її православну віру, храми від еретиків, уніатів тощо і прилучити їх до царського престолу. Ці політичні погляди були характерні для тодішнього суспільства і багатьох співвітчизників. Ці промови характеризували Максима Филімоновича і як талановитого літератора, бо відзначалися рисами, притаманними бароко.

Проте, Максим Филімонович, розділяючи політику Івана Золотаренка, пов'язану з автономізацією України і Білорусії, що йшло наперекір політиці Росії, не тільки підтримував наказного гетьмана, а й активно допомагав йому в цьому. Хоча втілення цієї політичної доктрини в життя викликало незадоволення з боку Росії.

Після загибелі Івана Золотаренка Максим Филімонович на деякий час відходить від політичної та державної діяльності, займається в 1655-1658 рр. будівництвом Миколаївського собору в Ніжині, перлини українського бароко, на зведення якого певні кошти виділили брати Золотаренки, і став його першим настоятелем. Хоча і в цей час він брав участь у святковостях в Софії Київській, де єпископ Лазар Баранович приймав присягу у нового гетьмана Івана Виговського, був присутнім від "білого" духовенства разом з переяславським протопопом Григорієм Бутовичем в Переяславі, де гетьман у лютому 1658 р. присягав цареві і т.п.

Не всі старшини були задоволені обранням гетьмана Івана Виговського. Полтавський полковник М. Пушкар висловив своє негативне ставлення. Митрополит Діонісій Балабанов проводив політику не підкорятись українській православній церкві російському митрополиту Никону і сміливо в Переяславі заявив боярину Б. Хитрово, що "от начала святого крещения Киевские митрополиты един по единому благословение принимали от святейших Константинопольских патриархов, а без повеления святейшего Константинопольского патриарха он благословения принять и посвятитись на Киевскую митрополию от святейшего Никона патриарха не смеет" [6]. Це була відповідь Київського митрополита на запитання боярина, чому з Києва не повідомили про обрання 6 грудня 1657 р. нового митрополита і не звернулися за благословенням до Московського патріарха.

В цей час Максим Филімонович почав активно листуватись з російськими політиками, зокрема, з окольничим князем Федором Ртищевим та іншими про введення в міста України воєвод. Хоча і в цей період протопоп ще притримувався, як зазначив академік К. Харлампович, збереження автономії України, її особисті у світських та церковних справах [7]. Свої московфільські устремління ніжинський протопоп ховав від гетьмана Івана Виговського, а тому продовжував виконувати деякі його доручення, зокрема в 1658 р. він доповідав московському цареві про обставини, які склалися в Україні.

Розкол в українському суспільстві на тих, хто підтримував союз з Польщею, і тих, хто був за Москву, який трапився після укладання у вересні 1658 р. Гадяцької угоди, за якою Україна на федеративних умовах входила до Польщі і Литви, привів Максима Филімоновича у стан противників старшинського табору до "черні". І з цього часу ніжинський протопоп відкрито захищав українсько-московські відносини.

Події, які розгорнулися в Україні, привели до загостреної боротьби за гетьманську булаву, зміну гетьманів Івана Виговського на Івана Брюховецького. Значну роль в цих подіях відігравав і Максим Филімонович. Царський уряд не тільки віддячував його за це цінними подарунками, а й сприяв тому, що 4 травня 1661 р. місцеблюстителю патріаршого престолу Крутицький митрополит Пітирим "по соизволенію великого государя и по благословенію освященного Собора" рукоположив Максима Филімоновича, який уже в цей час був вдівцем і прийняв чернечий постриг під ім'ям Мефодій, єпископом на Мстиславську і Оршанську архієрейську кафедру. Одночасно новому єпископу доручалось місцеблюстителство Київською митрополією.

Дослідник О. Морозов у своїй книзі детально розповідає про несприйняття нового єпископа, колишнього ніжинського протопопа українським духовенством.

І хоча після 1661 року Максим Филімонович залишив Ніжин і жив у Києві, але там він не дуже затримався і знову й знову повертався до Ніжина, міста, де він сформувався як політичний діяч.

На цей час особа Максима Филімоновича була вже досить відомою в Україні. Він брав участь в багатьох важливих подіях, спілкувався з гетьманами, старшинами, полковниками, царем і царським оточенням тощо. Можна говорити і про різного роду його відносин з такими видатними діячами духовенства та культури як Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Інокентій Гізель та іншими. Спілкування з ними носили різний по складності характер, в основному діловий, особливо після призначення його місцеблюстителем Київської митрополії. Цю посаду займав до нього чернігівський єпископ Лазар Баранович.

Переважає більшість українського духовенства, в тому числі Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель, ректор Києво-Могилянської колегії Іоанікій Галятовський виступили проти призначення Мефодія місцеблюстителем. В листі на ім'я гетьмана Я. Сомка і всього війська Запорізького вони та інші діячі церкви, сподіваючись, що на Ніжинській Раді 1663 р. буде розглядатись і питання про вибори митрополита і про права Української Православної церкви, виступили проти єпископа Мефодія, який, на їх погляд, мало займався духовними справами, а переважно втручався у військові, державні.

Зайняти митрополічу посаду в Києві сподівався і Лазар Баранович, про що свідчить його лист своїм представникам на цій раді. Але, як знаємо, що на ній ці питання не стояли, а єпископ Мефодій, підтримавши І. Брюховецького у боротьбі проти Я. Сомка, укріпив свої позиції, хоча не на довго.

Переїхавши знову до Києва, він намагався налагодити стосунки з своїми противниками Інокентієм Гізелем, Феодосієм Углицьким, старався укріпити з ними зв'язки. І, як вказує В. Ейнгорн, в присутності І. Гізеля Мефодій Феодосію "вины его отдал", брав з ним та Лазарем Барановичем разом участь в церковному Соборі в Москві в липні 1666 р.

Єпископ Мефодій, перебуваючи в Києві, почав проводити активну діяльність по відбудові кафедрального Софіївського собору, по відновленню освіти, по підняттю авторитету Києво-Могилянської колегії. З її ректором Іоанікієм Галятовським у нього були складні відносини і він 6 січня 1666 р. призначив ректором колегії молодого ігумена братського монастиря Варлаама

Ясинського, який у майбутньому став помітною фігурою в духовному та культурному житті України.

Інокентій Гізель намагався примирити єпископа Мефодія і гетьмана Івана Брюховецького, хоча це йому і не вдалося, але на деякий час напруга спала. В 1667 р. єпископ Мефодій повернувся з Москви до Ніжина, де він розпочав знову активну діяльність. В 1668 р. І. Брюховецького вбили. На його зміну прийшов Д. Многогрішний. У цей час завершується і кар'єра єпископа Мефодія, якого ще при І. Брюховецькому звинувачували в різних гріхах. Його позбули духовних привілеїв і відправили в Монастир, де він і помер.

Говорячи про громадську та політичну діяльність Ніжинського протопопа Максима Филімоновича, його зв'язки з різними діячами, слід згадати ще про деякі факти, зокрема про його відносини з відомим хорватським місіонером, письменником, католицьким священиком Юрієм Крижаничем. Це була яскрава особистість XVII ст. в слов'янському світі. Філософ, публіцист, вчений-енциклопедист, він висунув ідею національного відродження слов'янства під егідою Московської держави. Ця ідея панславізму і привела Юрія Крижанича в Україну. 5 квітня 1659 р. він прибув до Ніжина, де зупинився на деякий час, щоб продовжити шлях до Москви. Але події, які відбулися під Конотопом і Ніжином, завадили цьому. Восени 1658 р. після заключення Гадяцької угоди Москва направила в Україну війська під керівництвом князя Г. Ромодановського. Перші сутички відбулися між московськими і козацькими військами під керівництвом ніжинського полковника Григорія Гуляницького уже в листопаді 1658 р. Переговори між полковником та царськими посланцями в Конотопі ні до чого не привели. І тут свою роль відіграв протопоп Максим Филімонович, який таємно доповів посланцям, які прибули до Ніжина, про зраду гетьмана Івана Виговського. Весною 1659 р. військові дії набрали гостроти. Московське сотисячне військо під керівництвом воєводи О. Трубецького зіткнулось з 5-тисячними загонами Ніжинського, Прилуцького та Чернігівських полків на чолі з наказним гетьманом, ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким під Конотопом. У травні загони під командуванням Г. Ромодановського та П. Скуратова зіткнулись з козаками Ніжинського полку під Борзною, а потім і під Ніжином. І. Виговський направив сюди на підмогу ніжинцям наймані загони.

Гетьман сконцентрував свої та наймані військові сили і розбив російські війська. Але це була тимчасова перемога, бо незадоволені козаки пропольською політикою І. Виговського, а також окупацією польськими військами території Ніжинського і Чернігівського полків, готували повстання. І тут свою активність в агітаційній діяльності проявили протопопи ніжинський Максим Филімонович та ічнянський Симеон Адамович (останній трохи пізніше став ніжинським протопопом). Не будемо зупинятись детально на військових подіях цього часу, лише зауважимо, що антигетьманське повстання, у підготовці якого провідну роль відіграв Максим Филімонович, допомогло утвердитися Московії в Україні. У цей час російські війська прийшли в Путивль. Сюди 1 вересня 1659 р. прибула делегація від Ніжина, у складі якої був і протопоп Максим Филімонович. Як вказують джерела з ними був і Юрій Крижанич, який протягом п'яти місяців жив у Ніжині. Відносно цього в "Распросных статях посольского приказа" 17 вересня 1659 р. сказано: "А из сербские де земли пошел он во прошлом во 167 (1659) году в феврале в Московское государство служити Великому

государю; то де намерение иво и было. А шол он на Цесарскую землю, на город Вену, а из Вены Цесарскою и Венгерскою землею, и вышел на польские города на Перемишль, да на черкасские города на Наволочь, на Лешанку, на Переясловь; и пришол в Нежин в апреле; и пока де места война была, был он в Нежине у протопопа Максима 5 месяцев, а кормил де иво в Нежине протопоп" [8].

В Ніжині Юрій Крижанич зблизився не тільки з протопопом Максимом Филимоновичем, а й колишнім та майбутнім ніжинським полковником Василем Золотаренком, у той час представником полкової старшини, а також з автором "Літопису Самовидця" Романом Ракушкою-Романовським, сотниками Ніжинського полку П. Забілою та Г.Кобилецьким, райцем ніжинського магістрату А. Каченовським та ін. Сама ідея Юрія Крижанича про національну єдність слов'янства під егідою Москви приваблювала ніжинців, бо вона близька була в той час багатьом українцям.

В листі 1676 р. на ім'я царя Олексія Михайловича Юрій Крижанич нагадував московському самодержцю: "Во 167 (1659) г. показал я, холоп твой, ко твоему преславному царству свою чистую веру и жарко радение. Будучи на Украине в Нежине во время Конотопское осады написал я широко писмо политичными притчами в розумление оным людем, что лутче им было служить вам, великому государю, неже польскому кралою. И в оно страшное время подал я оно писмо тамошним начальником Филиппу и Романовскому писаром и Максиму протопопу. И как минула осада, они то писмо на своих съездах чли и хвалили и ко твоему пресветлому царству крепилися во вере" [9].

Юрій Крижанич був у курсі справи всіх подій, які були пов'язані з Ніжином. Тут він також активно працював над своїми новими творами. В Ніжині були написані дві праці Юрія Крижанича – "Беседа ко черкасом" та "Усмотрение о царском величестве".

В своїй першій праці вчений торкнувся України, її державного устрою та її політичного вибору. В той час українців ще називали черкасами. Праця "Беседа ко черкасом" написана у вигляді діалогу двох українців і складається з двох частин: "О неволях казаков, кои должны они терпеть со стороны ляхов" и "О вольностях, ожидаемых от царского величества".

Перечитуючи цю працю, бачиш, що вона написана саме під впливом розмов з ніжинцями, а також подій, які відбувалися в Україні в час перебування Юрія Крижанича в Ніжині. В десяти пунктах бесіди, яка подана в першому розділі, автор описує всі утиски з боку поляків, які отримують українці, якщо вони підуть за гетьманом Іваном Виговським, який заключив з Польщею Гадяцьку угоду. І, перераховуючи всі випадки пригнічення, Юрій Крижанич завершує свою працю словами: "И что мы с ляхами бились, то пропало". На Україну насунеться розорення, бо не минувати війни Московії з Польщею. А під Москвою нема чого козакам турбуватися, – зауважує Юрій Крижанич, – бо з царем можна домовитись, бо він є Богобоязненным і Богочестивим. "Всякий народ, – пише Ю.Крижанич, – или государство, имеет свою звезду или планету счастливую". І такою зіркою для України, вказаною Богом, вважає вчений, є приєднання її до Росії. "Стало быть, подумайте же, – пише Ю.Крижанич, – теперь взошла счастливая планета царству Русскому... Заметьте еще, что этому прославлению русского царства мы сами всего ревностней помогали. Теперь,

коли захотим разорять то дело, которое сами созидали, подобны будем малым детям, что строят хатки, да опять разваливают. Еще подобны будем и свиньям, что вылезли из грязи да осушившись, снова в грязь лезут. Так и мы, выбившись из ляцкой неволи, с великим кровопролитием, опять в ту же неволю лезем... Слышали вы о неволях и вольностях, с той, и с другой стороны: что требуется делать, взвешивайте" [10].

Юрій Крижанич познайомив із своїм твором ніжинців, і вони схвально віднесли до нього. Ніжинська полкова старшина на чолі з Василем Золотаренком та Романом Ракушкою-Романовським побачила в цьому творі ті думки, які були характерні і для них самих.

Розглядаючи той стан, який склався в Україні, Юрій Крижанич підкреслював, що самі українці більше всього були винні у незгодах, які прийшло спостерігати. "Черкаси,хотя и православную веру исповедуют, – пише дослідник, – но однако же нравы имеют зверские... А причиною сему наипаче одна ересь, не духовная, но политическая, Начинателями сей ереси суть Ляхи, а от них научившись, держаться накрепко и черкасы, и чуть не все прочие народы в Европе. Вот в чем эта ересь: взяли себе в голову и считают, чистою истинною, что жить под сим преславным Царством Русским значит жить в наигоршей неволе, в плену и рабстве, горше Турецкого тиранства, горше Фараоновой службы и египетской работы. Сему дьявольскому убеждению сильно им помогают и собственные ихние духовные люди, и греческие митрополиты, как это мы не от одного (к великому нашему сожалению), слышали" [11]. Опинившись через деякий час з волі царської милості в сибірському засланні, бо царське оточення запідозріло Юрія Крижанича в шпигунстві, сербський вчений знову звернувся до української тематики, розмірковував над причиною "зради" українців Московському царю і прийшов до висновку, що ця "зрада" була пов'язана з монополією на виготовлення горілки. Але ми нині розуміємо, що ці причини були набагато глибшими і складнішими і були пов'язані з устремлінням Московської держави знищити українську автономію. А цьому протидіяли сили на чолі з гетьманом І.Виговським.

У своїй праці "Путное описание" Юрій Крижанич подає "ничтожное рассуждение о том, как требуется с Черкасами обходиться и вести дела", і говорить про те, як можна припинити антимосковські виступи в Україні. Для цього, на його думку, треба, щоб 1) цар підтвердив всі вольності і свободи і дарував нові, 2) створив особливий приказ, в якому були б представлені одні українці, 3) гетьмана вибирали тільки на два-три роки, 4) до царського титулу слід додавати звання "Пожизненного гетмана Днепровского, Волошского и Подольского", 5) Україну поділити на гетьманства-Лівобережне і Правобережне, 6) Київ і Чернігів повинні бути під царським приказом і воєводами, 7) південні вільні міста повинні перейти під пряме царське управління тощо.

Всі ці свідчення говорять про те, що для Юрія Крижанича час перебування в Ніжині мав велике значення, допоміг, хоча і не зовсім, з'ясувати суспільно-політичні обставини, які проходили в Україні.

Спілкування з ніжинцями дало можливість йому глибше зрозуміти ті складнощі, які існували між Україною і Росією.

Юрій Крижанич в деяких своїх творах наводив також окремі детальні факти з життя ніжинців, зокрема, він розповів про трагічні похорони

ніжинського полковника Івана Золотаренка, про будівництво Миколаївського собору ніжинським полковником Василем Золотаренком. Про останнього він, зокрема, писав: "Для замовлення братніх гріхів збудував у Ніжині величну церкву в ім'я святителя Миколи, а над дверима побудованого храму велів прибити привезений з походу образ цього святого [12].

В контексті тих громадських думок, які формувалися в Ніжині серед представників духовенства, слід назвати і грецького митрополита Філіпп і Драми, про якого згадує в одному із своїх творів Юрій Крижанич, – Софронія. Як католицький священик, мессіонер Ю. Крижанич досить ревниво ставився до православних грецьких монахів і митрополитів, які прийшли на Україну в XVII ст., щоб заробити гроші або отримати допомоги, бо в той час Греція знаходилась в тяжкому стані під владою турків. Ось чому їх характеристика в публіцистичному творі Юрія Крижанича носить відверто негативний характер. "Праздношатающіеся сии монахи и митрополиты, – пише він, – скитаются по нашим областям с поддельными грамотами... Некто Сафроний, называвший себя митрополитом Филипп и Драмы, а в народе известный под именем Македонского, понуждал меня, чтобы я сочинил ему подложные грамоты от имени Иоанникия патриарха, будто бы он выслал от сего последнего ради общих церковных нужд. Когда я не хотел этого исполнить, он вместе с одним другим митрополитом хотел меня отстегать и конечно сделал бы это, если бы вырвавшись, я не убежал к городскому писарю. Впрочем, признаюсь в своей вине: впоследствии я сочинил ему помянутые грамоты (с тем, чтобы другой переписал), боясь за свою жизнь".

З упевненістю можна говорити, що ця ситуація проходила в Ніжині, бо саме в цей час митрополит Сафроній проживав у місті.

Після того, як Юрій Крижанич у вересні 1659 р. покинув Ніжин і відправився до Москви, протопоп Максим Филімонович та представники ніжинської козацької старшини втягнули в свої інтриги і митрополита Софронія. Очевидно вони добре його знали, бо малознайому людину ризиковано було б посвячувати в антидержавні справи. Важко сказати, яких поглядів притримувався Софроній у цей час, але уже те, що 9 липня 1661 р. він зустрічався у Ніжині з Максимом Филімоновичем, на той час уже єпископом Мефодієм, і ніжинським полковником Василем Золотаренком, то це факт. Софронія запідозрили в антимосковській діяльності і викликали до столиці Росії. Але грамоти, які привіз він до Москви 22 жовтня 1661 р. від єпископа Мефодія і Василя Золотаренка, мабуть, відвели цю підозру і він повернувся у Ніжин, де брав активну участь в "Чорній раді".

Спостерігаючи за його діями, можна говорити, що це був прихильник політики, спрямованої на укріплення зв'язків України з Московською державою.

Коли в Ніжині з'явилися греки, митрополит Софроній допомагав в 70-х роках XVII ст. священику Христофору, якого "призначил законно-рукоположенным й православным священником к отправлению всех обязанностей, соединенных с этим званием", організувати грецьке християнське братство. Останній знав Софронія ще по Греції і позитивно характеризував його архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу. Про подальшу діяльність Софронія важко говорити, але про те, що він проживав у Ніжині ще у 1690 р., можна стверджувати, бо в бібліотеці грецького братства у

1885р. знаходилась рукописна книга "Чин литургии Иоанна Златоуста с чинами рукоположения во все иерархические степени", на вихідному листку якої було сказано, що вона в 1690 р. належала Софронію, єпископу Філіппісійському і Драми.

Створення грецького братства в Ніжині сприяло тому, що в місті з'явилися освічені діячі, просвітителі. Так, у 1685 р. у місті жили деякий час брати Софроній та Іоанікій Ліхуди, засновники Московської Слов'яно-Греко-Латинської академії, які працювали разом з видатним діячем церкви, філософом, письменником, педагогом, місцеблюстителем патріаршого престолу Стефаном Яворським, засновником Благовіщенського монастиря в Ніжині. Це особлива сторінка в історії культури Ніжина, яку ще необхідно дослідити.

В кінці 80-х років XVII ст. (десь близько 1689 р.) в школі Грецького братства працював архімандрит Діонісій, який приїхав із грецького міста Яніни. Він був надзвичайно освіченою людиною, богословом, філософом, цікавився літературою. Він мав на той час власну бібліотеку, яку залишив у Ніжині і якою цікавився гетьман Іван Мазепа. Відносно неї виданий був і відповідний указ царів Іоанна та Петра про переміщення її до Москви. В Ніжині Діонісій жив до часу його призначення на посаду архімандрита Микільсько-Македонського монастиря. І це ще одна яскрава сторінка в історії культури Ніжина.

В XVII-XVIII ст. в Ніжині проживали й інші відомі діячі грецької культури: доктор медицини, лейб-медик Івана Мазепи Іван Комнін, професор Афанасій Скида (Скіада), який працював вчителем грецької мови й латині в Олександро-Невській Слов'яно-греко-латинській семінарії до 1729 р. і був першим у Росії укладачем каталогів давніх рукописів. Після 20-х років XVIII ст. він довго перебував у Ніжині.

Всі ці факти засвідчують, що роль ніжинського духовенства та деяких його представників з інших міст у формуванні громадської думки була значною. Вони не стояли осторонь від вирішення питань, пов'язаних з подальшою долею України. Не завжди їх орієнтири були правильними, а пропозиції прийнятними, але вони думали про Україну, її народ, зважували, що для неї буде вигіднішим, хоч тут інколи і відігравали особистісні інтереси. Проте не помічати таких яскравих діячів XVII ст. як Максим Филімонович чи Юрій Крижаніч не можна, їх політичні погляди, а за ними і їх дії – це одне з характерних явищ цього часу, зумовлених промосковською орієнтацією.

Суспільно-політичні думки про подальшу долю України в другій половині XVII ст. були притаманні не лише діячам церкви. З Ніжином була пов'язана доля багатьох яскравих особистостей Гетьманської держави.

Найбільш яскравою постаттю цього часу був ніжинський полковник Іван Золотаренко, який проявив свою військову і дипломатичну майстерність. Родинні зв'язки з Богданом Хмельницьким (сестра Ганна була дружиною гетьмана) тільки частково вплинули на службове просування Івана Золотаренка. Полковник володів хорошими знаннями, мав організаторські здібності, бо на той час посада полковника Війська Запорізького, яку він займав з 1652 р., передбачала і виконання адміністративних обов'язків.

Політичні погляди Івана Золотаренка формувались під впливом Богдана Хмельницького. Його ідея союзу з Московською державою була підтримана полковником, і він багато зробив для того, щоб втілити її в життя, виконуючи

дипломатичні доручення гетьмана під час поїздки до Москви у 1651 р. та зустрічі в Чернігові з московськими посланцями в червні 1653 р.

Підтримав Іван Золотаренко Богдана Хмельницького і під час підписання у Переяславі 8 січня 1654 р. угоди між Україною і Росією, організував у Ніжині гарний прийом російських послів, які прибули до міста для прийняття присяги на вірність московському цареві.

Військові здібності Івана Золотаренка як полковника і наказного гетьмана проявились під час визволення Білорусії від Польщі у 1655 році. Нагадуючи про його військові подвиги, слід звернути увагу на факти, які виразно говорять про політичні погляди Івана Золотаренка. На територію Білорусії претендував царський уряд, і саме він попросив Богдана Хмельницького звільнити Білорусь. Цар планував втілити тут свою політичну концепцію. Іван Золотаренко всупереч цьому почав на звільнених територіях створювати адміністрацію на зразок української, козацької, організував тут полки та сотні, як на Україні, що носили адміністративний характер. Не зупинили його в цьому і протести московських бояр. Іван Золотаренко схвально поставився до пропозиції білорусів присягати не московським боярам, а Богдану Хмельницькому.

Проводячи таку незалежну від царського уряду політику на території Білорусії, Іван Золотаренко був упевнений, що робить все правильно. І для підкріплення своїх дій він прийняв за наказом Богдана Хмельницького титул "гетьмана сіверського".

На жаль, смерть Івана Золотаренка після його поранення під фортецею Старий Бихов завадила розкритись повністю цьому талановитому керівникові, який міг би бути і гетьманом України, яку дуже любив, боровся за її свободу. Іван Золотаренко не міг навіть уявити собі, що хтось із його співвітчизників може бути рабом. Серед джерел, які пов'язані з діями Івана Золотаренка, згадується документ, в якому розповідається про жорстокі його дії до тих, хто хотів поработити його співвітчизників.

У березні 1654 р. полковникові доповіли, що в Борзні були затримані челядники воєводи Федора Волконського та стрілецького голови Олексія Мещерінова, які набирали серед української бідноти молодих хлопців та підлітків для своїх господарів і хотіли їх вивезти до Московщини. Іван Золотаренко не тільки призупинив це, а й жорстоко наказав винуватців. Епізод у державному масштабі незначний. Але саме в ньому проявилась державна мудрість Івана Золотаренка, який захищав державні інтереси, захищав українців від нового рабства. Більше того, як нам здається, тут особливо проявилась не тільки політична, а й людська позиція наказного гетьмана, який не міг допустити, щоб навіть в таких складних умовах, в яких перебувала Україна на той час, хтось із його співвітчизників міг втратити свободу, за яку була пролита кров.

Брат Івана Золотаренка Василь, ніжинський полковник у 1655-1656, 1659-1663 роках, не займав таких чітких українських позицій. Він після смерті Богдана Хмельницького підтримував гетьмана Івана Виговського у боротьбі проти Москви, брав активну участь у битві під Конотопом, за що отримав нагороду – шляхетський лицарський титул, але побачивши, що політика гетьмана не має підтримки, перейшов на бік прибічників московської орієнтації, підняв повстання в Ніжині і разом з переяславським полковником Т. Цецурую

розправився з польськими жовнірами. З цього часу, знаходячись під впливом ніжинського протопопа Максима Філімоновича, він стояв за збереження взаємозв'язків України з Росією.

Жадність, стремління вислужитись і будь-яким шляхом завоювати гетьманську булаву – ось що характерне для нього. Це і прискорило кінець його життя. Василь Золотаренко в період підготовки і проведення "Чорної ради" не послухав Максима Філімоновича і підтримав не Івана Брюховецького, а Якова Сомка у боротьбі за гетьманську булаву, за що й поплатився. Хоча це був сміливий крок, бо у Я.Сомка була більш чітка позиція, ніж демагогічна, брехлива І.Брюховецького.

Ніжинський полковник Григорій Гуляницький, який займав цю посаду в 1656-1659 роках, у порівнянні з Василем Золотаренком мав більш стійкі політичні погляди. Прийнявши посаду полковника в час управління гетьмана Івана Виговського, він став на його бік в антимосковській політиці. І це довів у 1659 р., коли військові дії між козацькими та московськими військами розгорілися з новою силою. Правда, обставини склалися так, що козаки змушені були зачинитися за брамою в Конотопі і витримати штурм. Під час цієї боротьби Григорій Гуляницький показав себе мужнім керівником. Після поразки Івана Виговського він був усунений з посади полковника і перебрався на Правобережжя. У 1663 р. ще брав участь у поході П. Тетері на Лівобережжя. А в 1664 р. внаслідок інтриг П. Тетері був ув'язнений у фортеці Мальборк. 1667 р. звільнений, приєднався до гетьмана П. Дорошенка, а потім служив у польського короля.

Після страти в 1663 р. полковника Василя Золотаренка всі наступні ніжинські полковники проводили політику, яку вже диктував московський царизм. Таким чином, долі трьох ніжинських полковників дали можливість з'ясувати основні політичні спрямування поглядів представників козацької старшини у другій половині XVII ст.

Характеризуючи розвиток громадської думки у представників ніжинської еліти, слід назвати тут і Романа Ракушку-Романовського (1623-1703), автора "Літопису Самовидця", який, за деякими свідченнями, народився в Ніжині, прожив тут біля 40 років [13]. Спочатку він був козаком першої полкової сотні Ніжинського полку, а потім сотником. У 1648-1654 роках брав участь у Народно-визвольній війні.

Як свідчать документи, Р. Ракушка-Романовський рано захопився економічною діяльністю, відав в Гетьманщині млинами, а потім фінансовими справами в Ніжинському полку, був "ревізором військового скарбу". Ці посади, очевидно, він займав при Золотаренках. На деякий час втратив їх, про що свідчать акти травня 1657 р., де він названий уже просто козаком. А потім при Григорії Гуляницькому знову піднявся, весною 1658 р. він уже був сотником, виконував важливе доручення, їздив разом з іншим сотником Леонтієм Бутом до Кримського хана Карамбея, який у їх присутності прийняв присягу на союз з Виговським. Про це Р. Ракушка-Романовський пізніше розповів у своєму "Літописі Самовидця".

Ця естафета виконання дипломатичних доручень продовжилась і при ніжинському полковникові Василю Золотаренку. У вересні 1659 році він був уже його посланцем до Москви. Близькість до полковника Василя Золотаренка

Романа Ракушки-Романовського пояснюється і тим, що полковник був неосвіченим і, звичайно, потребував підтримки грамотної людини. Довіра до Р. Ракушки-Романовського сприяла тому, що Василь Золотаренко призначив його наказним полковником, про що свідчать акти за жовтень-грудень 1660 р., послав його в Москву, щоб підтвердити свою вірність російському цареві. В листопаді і грудні 1660 р. за дорученням Василя Золотаренка він їздив у Суми з листом і проханням до князя Г.Г. Ромодановського, щоб той прийшов у Ніжин і діяв разом з В. Золотаренком.

Протопоп Максим Филимонович через Р. Ракушку-Романовського попередив його та В. Золотаренка, які були на переговорах у Борисові, де зібралися уповноважені з Москви, Польщі та України для ведення мирних переговорів, про те, що Польща готується до війни, і просив сповістити про загрозу князя Одоєвського. Звичайно, такі відомості міг довірити ніжинський протопоп лише близькій людині.

Р. Ракушка-Романовський залишався наказним полковником при В. Золотаренку в 1660-1663 роках. У трагічні для останнього дні "Чорної ради", яка проходила в Ніжині, коли переміг гетьман Іван Брюховецький і був страчений В. Золотаренко, Р. Ракушка-Романовський почував себе не дуже впевнено, бо боявся, що його за зв'язки з ніжинським полковником, якого оголосили "зрадником", покарають. І він тоді перекинувся на бік гетьмана Івана Брюховецького, який оцінив цей крок і призначив Р. Ракушку-Романовського "генеральним підскарбієм". Отримати таку посаду могла лише людина, яка користувалася у гетьманської влади повним і необмеженим довір'ям. Але в той же час це була дуже відповідальна посада.

Р. Ракушка-Романовський виконав доручення Івана Брюховецького і зайнявся розділом Ніжинського полку, створенням Сосницького та Стародубського полків. Він здійснював також різні господарські та фінансові справи (побудова млинів і збір з них доходів, влаштування копалень і будівництво заводів для вироблення залізної руди тощо). Іван Брюховецький довгий час сидів у Москві і Р. Ракушці-Романовському приходилось самому вести деякі справи.

Але коли в 1665 р. гетьман повернувся з Москви, за ним приїхало багато російських чиновників, які почали обкладати населення податками на користь царя. Це все призвело до незадоволення. Напруга росла, і в 1668 р. І. Брюховецького вбили. З кінцем життя гетьмана завершується і державна кар'єра Р. Ракушки-Романовського.

Під час правління гетьмана Д. Многогрішного він змушений був тікати з Ніжина, переїхав на Правобережжя до Брацлава, де став протопопом. Але і тут не стояв осторонь важливих подій, виконував доручення гетьмана П. Дорошенка. Після повали гетьмана Д. Многогрішного повернувся на Лівобережну Україну і до кінця свого життя служив священником Миколаївської церкви в місті Стародубі, яке відносилось тоді до Чернігівщини. Тут він і написав свій відомий "Літопис Самовидця"[14].

Це є оригінальний і самобутній літописний твір, який засвідчував про появу в українській літературі нового історіографічного жанру. Мова, сам характер опису учасників подій свідчать саме про це.

Р. Ракушка-Романовський був свідком і учасником багатьох подій, які відбувалися не тільки в Ніжині, де він жив до 1668 р., а й на Україні і за її межами як в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, так і після неї, коли проходили різні міжусобиці, коли йшла боротьба за гетьманську булаву.

Перераховані вище різні посади більше характеризують його як громадського діяча. Створений ним літопис дає можливість побачити його і як людину, виявити його світоглядні орієнтири. З літопису видно, що Р. Ракушка-Романовський був освіченою, розумною людиною, добре знав книжну літературу, іноземні мови, про що свідчать слова іншомовного походження у його праці, був ознайомлений з дипломатичними документами, добре знав політичну географію Європи, знав він і всю Україну. Саме цей термін він використовує в літописі. Хоча, як свідчить дослідник літопису Ярослав Дзира, Р. Ракушка-Романовський "Не одержав високої шкільної освіти, скажімо, такої, яку давала Київська колегія. До того ж у літопису відчувається неприхильне ставлення автора до подібних шкіл" [15]. Але ці факти нічим не підтверджені, тому про освіту автора літопису ми можемо лише здогадуватись і судити про неї по самій пам'ятці.

"Літопис Самовидця" дає можливість виявити громадські погляди його автора. Розповідаючи про Визвольну війну українського народу, в якій він брав безпосередню участь, він вказує на те, що вона йшла під гаслами боротьби за "давні права і вольності" і за "православну віру", тобто визначає її національні причини. І Р. Ракушка-Романовський підкріплює свої роздуми конкретними прикладами поневолення, експлуатації польською шляхтою українців. Саме це змушувало представників народних мас іти до козаків і вести боротьбу проти загарбників України.

Проте різні епізоди літопису дають право говорити і про те, що Самовидець з насторогою відносився до бунтівної сили народних мас. Він не схвалює тієї розправи голоти над козацькою старшиною і "значними" людьми, яка відбулася після "Чорної ради" 1663 р. Хоча цих оцінок у творі не так багато. Проте самі факти, відібрані автором, дають право говорити і про його відношення до них. Так, після усунення гетьмана Івана Самойловича, "голота хотіла бунтуватися". Це було в 1687 р. Уже царський уряд здійснював свою політику, тому Самовидець констатує: "Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тоє Москва ускурила, а нікоторіє от войска оторвалися в городи своеволею, многіє двори пограбовали, арендаров и иних людей значних и приятелей гетмана бувшого, которих напотом имано, вішано, стинано и мордовано, яко злочинцов".

Засуджуючи безпорядки, які творили представники голоти, Р. Ракушка-Романовський все ж не виступає проти народних мас. Він співчуває народові і козакам, засуджує внутрішню політику гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича, яка була направлена на пригнічення народу з боку козацької старшини.

Самовидець виступає проти будь-якої експлуатації, поневолення, звідкіля б вони не йшли: чи з боку польської шляхти, чи російських воєвод, чи турків і татар, чи козацької старшини, показує, що народ відчував себе значущим лише в період Визвольної війни та гетьманування Б. Хмельницького та

І. Брюховецького. В інші часи з ним могли розправитися, а бунтівників вислати за межі України, використовуючи їх як військову силу.

Ще одна важлива риса автора проглядається з літопису. Він відстоює мир, спокій, виступає проти міжусобиць. До речі, в цьому Р. Ракушка-Романовський перегукується із представниками чернігівської літературної школи, її керівник архієпископ Лазар Баранович в одному із віршів писав:

Миру без миру так важко пробути,
Миру мир хоче – у слові це чути!..
Мир тож - не мир вже, як миру немає:
Ходеш сьогодні, а завтра вмираєш!

Саме це, мабуть, пояснює те, що в літописі багато епізодів, пов'язаних із наслідками цієї боротьби: спалені зруйновані села, міста.

Громадсько-політичні погляди Р. Ракушки-Романовського як автора "Літопису Самовидця" проглядаються і при вирішенні питання про визначення героя часу, і про те, кому можна було б наслідувати, з кого брати приклад.

У центрі уваги Самовидця стоїть постать гетьмана Богдана Хмельницького, життю і військовим діям якого приділено в творі значна увага. Не дивлячись на деякі історичні неточності, які були пов'язані, зокрема, з причинами початку Народно-визвольної війни, роллю в ній кримського хана, непримиренність гетьмана до польського короля тощо, Р. Ракушка-Романовський історично вірно характеризує Б. Хмельницького, показує його визначним військовим і державним діячем, якого підтримували широкі верстви населення. Правда, Самовидець не прибігає у своєму творі до прямої оцінки гетьмана. Він дає самим читачам це зробити, хоча в деяких місцях помітний такий потяг. Розповідаючи, як після смерті Б. Хмельницького, обирали нового гетьмана, він підкреслює, що посполиті, козаки бажали новообраному "жебы тая слава была, же Хмельницькій гетманом" [16]. Богдана Хмельницького він малює таким, яким він був без прикрас, а тому виправдовує деякі його дії, дорікає йому, використовуючи народні прислів'я.

Іншим персонажем свого твору автор теж не дає своєї оцінки. Як вказують дослідники "Літопису Самовидця" О. Левицький [17], М. Петровський він схильно ставиться до Якіма Сомка, який "не щадячи здоровья своего, ишол з войском и добрим приводцею был", та Івана Сірка, назвавши його "ватаг сильній". Оцінки інших діячів, зокрема Івана Золотаренка, Івана Брюховецького, митрополита Й. Тукальського, гетьманів І. Мазепи та М. Ханенка, стародубського полковника Семена Самойловича та ніжинського – І. Обидовського, яких наводить М. Петровський, носить все ж опосередкований характер. Конкретні оцінки дуже вже скупі.

Самовидець багато фактів подає як сучасник цих подій, а не як особа, що стоїть осторонь і дає їм оцінку. Цим, мабуть, і пояснюється те, що цих оцінок у творі дуже мало. Проте і об'єктивна інформація, яка відібрана автором, дає можливість говорити про суспільно-громадські погляди Р. Ракушки-Романовського і про тих, кого він підтримує.

Проте автор літопису не скриває своєї негативної оцінки тих, до кого ставився неприхильно: гетьманів Івана Виговського, Павла Тетері, Демка Многогрішного, Івана Самойловича і його синів Якова і Григорія, ніжинського полковника Василя Золотаренка тощо. Ці характеристики відзначаються

яскравістю художньо-виразних засобів, які допомагають відтворити характер зображуваного. Ось як виглядає характеристика гетьмана Самойловича: "Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж разбагатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіла стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшов жадною палицею; также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокритою головою... А будучи сам поповичем, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті – так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет..."

Скільки в цьому неповному уривку їдких слів на адресу гетьманів, яке презирство відчувається в цій характеристиці. І це вже позиція автора, який засуджує пихатість знатних, зневагу до простих людей.

Самовидець з осудом говорить про польську шляхту, яка проводила в Україні колоніальну політику, піддавала кривді народ, забороняла православну віру, українські школи тощо. В той же час автор симпатизує сильній королівській владі.

До російського уряду в нього теж неоднозначне відношення, і це залежало від тих конкретних справ, які втілювала в життя титулована особа. Він симпатизує московському цареві Федору і сумує не тільки з приводу його ранньої смерті, а й тому, що "великую любов до нашого народу міл", бо и набожества на Москві нашим напівом по церквах и по монастирах отправовати приказал, и одержу московскую отмінено, але понашому носити позволил" [18]. Як бачимо, це не простий жест поваги до коронованої особи, а обгрунтоване свідчення людини, яка гордиться і уболіває за свій народ.

Самовидець обережно висловлюється відносно Петра I та царського уряду, а також їх політики відносно України. Автору літопису не подобається те, що російські воєводи "людей тяглих повернули в послуженство", заборонили "на Запорожже волно ити в козацтво так козакові, яко теж и мешанину, там того не постерігают" (1667 р.). Всі інші оцінки подаються як констатуючий факт діяльності царя Петра I чи бояр.

Автор літопису реагує не тільки на події, які відбувалися в Україні, Росії, а й в інших державах, що свідчить про його зацікавленість в цьому і орієнтації в громадсько-суспільних та військових процесах свого часу.

Таким чином, автор "Літопису Самовидця" Р. Ракушка-Романовський, а тут ми не будемо входити в дискусію про авторство, бо переважна більшість вчених зійшлася саме на особі ніжинця, показав себе патріотом України, який захищав народні маси, хоча і не відривав себе від тих верхів, до яких прагнув завжди і добивався цього. Більше того, він постає з літопису саме як українець, і відчуття цього не покидає читача до кінця літопису. Своєрідність позиції автора полягає і в тому, що він виступає часто як статист фактів, які відбуваються в той чи інший рік. Але і деякий їх коментар і найголовніше їх відбір засвідчують саме позицію автора. Він підносить читачеві все те, що вважає за потрібне, а вже читачеві судити про все це із власних позицій.

Творча діяльність Р. Ракушки-Романовського, а ми судимо про неї лише по "Літопису Самовидця" і не враховуємо його різного роду інших свідоцтв (листів, рапортів тощо), а також його життєва доля засвідчують, що це була яскрава особистість серед ніжинської еліти XVII ст., яка дала нам можливість

ознайомитись не лише з Ніжином, а і цілою епохою, побачити її основних персонажів. У сукупності діячі Ніжина дають можливість визначити громадську думку, яка була характерна саме для цієї, як типової для того часу верстви суспільства. Протиріччя, деякий авантюризм у пошуках не тільки свого місця в суспільстві, а й громадських позицій, часто продиктованих історичною ситуацією, стремління не тільки служити ради вигоди гетьманові чи цареві, а й відстоювати українські інтереси – такі основні риси, характерні саме для цієї категорії людей.

З Ніжином другої половини XVII-XVIII ст. пов'язані долі багатьох діячів культури. В місті 1651 р. народився відомий церковний і громадський діяч, письменник Іоан Максимович. Його батько Максим Васильківський займався комерцією в Ніжині та Києві, належав до оточення гетьмана Івана Мазепи, який доручив йому збирати мито з привозних товарів на користь військового скарбу.

У Ніжині народився 1737 р. і відомий український та російський історик, археолог, автор книг "История об унии" та "Собрания дел польского двора", латинської та грецької граматики для семінарії Микола Миколайович Бантиш-Каменський, а також письменник, перекладач Андрій Степанович Зертис-Каменський (1708-1771).

У місті жив письменник, автор панегіриків і богословських творів Афанасій Олексійович Заруцький (др. пол. XVII-1723), який після Ніжина переїхав до Новгород-Сіверського, де і помер.

Народилися у Ніжині письменники Юрій (Григорій) Кониський (1717-1795), видатний релігійний та громадсько-культурний діяч, просвітитель, автор драми "Воскресеніє мертвих" тощо, а також Микола Мотоніс (р. н. невід.-1787), просвітитель, громадський діяч, володар маєтку на хуторі Липів Ріг, де й помер.

Всі ці прізвища не є випадковими. І вони складають лише маленьку часточку тих, хто проявив себе в час існування Гетьманської держави, хто формувався тут і визначав подальшу свою долю.

Осмислюючи процес формування громадської думки в Ніжині, можна з упевненістю свідчити:

1. Вона залежала від тих військових та соціальних умов, які відбувалися в молодій Гетьманській державі.

2. Найголовніші прояви громадської думки відчувалися у вирішенні питань, як буде далі розвиватися Україна, на яких основах вона буде будувати свою державну автономність.

3. Громадська думка представників еліти засвідчує, що існувало два основних напрямки, які визначали подальший розвиток України – промосковський і пропольський. Хоча політичні погляди Івана Золотаренка дещо відрізняються від промосковських. Підтримуючи гетьмана Богдана Хмельницького, який заключив союз з Московією, ніжинський полковник проводив політику, яка вказувала на намагання деяких представників козацької старшини утверджувати свої українські, національні принципи в розбудові держави, і ці принципи вони намагалися пропагувати в інших країнах, зокрема Білорусі, яка теж прагнула до незалежності.

4. У відстоюванні промосковських чи пропольських орієнтирів у ніжинців спостерігається відчутна розбіжність у кількості представників того чи іншого спрямування. Тих, хто стояв за орієнтацією на Польщу, було не так багато.

Ніжинський полковник Григорій Гуляницький, який проводив на Лівобережжі політику гетьмана Івана Виговського, зумів отримати підтримку ніжинських козаків лише на деякий час.

Більше було прихильників промосковської орієнтації. І це не випадково, бо козацькі низи стояли саме за союз із Росією, і в цьому союзі вони бачили своє майбутнє, забезпечене спільною християнською вірою, своїми спільними давньовічними коріннями. Тому зусилля і козацьких старшин (Василя Золотаренка, Романа Ракушки-Романовського), і духовних осіб (Максима Филімоновича, Юрія Крижанича, Симеона Адамовича) носили єдиний спільний характер і отримали підтримку у козаків. Проте ця боротьба носила складний характер і супроводжувалася не тільки державними, а й власними інтересами.

5. Уважне вивчення діяльності ніжинських полковників, старшини та духовенства дало можливість виявити як спільні, так і розбіжні прояви в їх громадській думці, побачити, на чому ґрунтується ця спільність і чи є вона вже такою нероздільною, як здається на перший погляд.

6. Громадська думка ніжинського протопопа Максима Филімоновича, відомого і як єпископа Мефодія засвідчує, що наполегливе відстоювання промосковської орієнтації не означало, що Україна механічно включалася до складу Росії. Максим Филімонович відстоював незалежність України, автономність як її, так і української православної церкви. І згода його зайняти за рекомендацією царя посаду місцеблюстителя митрополичого престолу в Києві не змінила його на це поглядів. Хоча авантюризм дій Максима Филімоновича, його власні корисні інтереси побуджують до роздумів про цілісність політичних поглядів цього церковного діяча.

7. Промосковська спрямованість переважної більшості представників ніжинської еліти сприяла їх зближенню і з відомими релігійними діячами інших держав. Ніжинське підґрунтя дало можливість поглибити панславистські ідеї такому видатному церковному та культурному діячеві, як Юрій Крижанич. Без його спілкування з Максимом Филімоновичем, Василем Золотаренком, Романом Ракушкою-Романовським та іншими, у нього б не з'явилося праць про Україну.

8. Висвітлення громадської думки ніжинців дало можливість з'ясувати, а яке ж місце вони зайняли в духовному житті міста, побачити, чи сприяли ці погляди зміцненню і розвитку національно культурних традицій? І на це питання відповідь буде позитивною. Це підтверджують і будови храмів у національному стилі, і розвиток монументального живопису та різьблення, і навіть предмети прикладного ужиткового мистецтва, і пошуки розвитку освіти тощо.

9. Громадська думка освічених людей завжди знаходила втілення не тільки в практичній діяльності, а і в творчості, про що свідчать "Літопис Самовидця" Р.Ракушки-Романовського, проповіді Максима Филімоновича, книги Юрія Крижанича тощо. Саме цей спадок дає можливість глибше пізнати громадсько-політичну їх думку, побачити різні відтінки у одній і тій же промосковській орієнтації всіх трьох представників.

10. Громадські погляди ніжинської козацько-старшинської та духовної еліти відбивають ті основні спрямування, які спостерігалися у XVII ст. і в інших полкових містах та й Лівобережній Україні в цілому. Вони дають можливість побачити її розвиток як на регіональному рівні, так і на загальнодержавному.

Література:

1. О.П. Старшина Байда Полтавського полку (др.пол.XVIIст.). – К., 1998. – С.41; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик, людина. – Чернігів, 1996; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.1 – К., 1997; Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. – Ніжин, 2000; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (др.пол.XVII-XVIIIст.) – К., 1995; Сушинський Б. Козацькі вожді України. – О., 1998.
2. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С.244.
3. Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. – Ніжин, 2000. – С.9.
4. Костомаров Н. Руина. Мазепа Мазепинцы. – М., 1995. – С.130.
5. Карпов Г. Мефодій Филімонович, єпископ Мстиславский и Оршанский //Православное обозрение. – 1875. – №1. – С.75.
6. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствие Алексея Михайловича. – М., 1899. – С.111-113; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. Т.2. – С.38.
7. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т.1. – С.184.
8. Сіверян. Літопис – 1995. – №2. – С.28-33
9. Крижанич Ю. О промысле //Безсонов П. Сведения об открытой рукописи. – М., 1860. – С.82-84.
10. Там же.
11. Крижанич Ю. О промысле //Безсонов П. Сведения об открытой рукописи. – М., 1860. – С.82-84.
12. Там же.
13. Модзалевский В.Л. Роман Ракушка, один из деятелей "Руины" //Труды Черниговской архивной комиссии. Вып.10. – Чернигов,1913. – С.17-55.
14. Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца //Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.1-75; Петровский М. Нариси історії України XVII – поч. XVIII ст. – Харків, 1930. С. 9-452; Грушевський М. Самовидец Руины и его позднейшие отражения //Труды Института славяноведения АН СССР. – Т.1, 1932. – С.162-171;
15. Дзира Я. Вказ. джерело. – С.21.
16. Літопис Самовидця. – С.53-54.
17. Левицький О. Вказ. джерело.
18. Літопис Самовидця. - С.135.

Таємниця Кодацького походу 1684 р. Спроба історичного аналізу

Похід на фортецю Кодак, коли і як він відбувався? Відповіді в історичній літературі дуже суперечливі, та й даних дуже мало. Можливо тому, що цей невеликий історичний епізод закрили собою битва під Пилявцями і західний похід Б. Хмельницького.

Спробуємо розібратися разом.

Ряд дослідників, які займаються питаннями, пов'язаними з Визвольною війною, просто згадують, що влітку 1648 року ніжинський полк ходив на Кодак, посилаючись при цьому на літопис Самовидця, хоча у ньому місяць не згадується. Інші ж вважають, що похід відбувся у червні – липні; В.М. Заруба і П.П. Іваненко – в травні [1].

Д. Яворницький, найкращий знавець історії козацтва, вважав, що похід був у квітні. У 1910 році за його ініціативою на залишках оборонних валів Кодака встановили пам'ятник, на якому зробили такий напис: "На цьому місці гетьман Богдан Хмельницький з військом запорозьким взяв приступом польську фортецю Кодак 24 квітня 1648 року" [2].

То коли ж відбувся кодацький похід – у квітні, травні, червні чи липні?

Неправильними виявились усі чотири припущення.

Як свідчить лист губернатора фортеці Кодак Гродзицького до великого коронного гетьмана М. Потоцького, датований 9 травня 1648 року, козаків у цей час біля фортеці не було. (У листі губернатор описує подробиці виступу реєстрових козаків біля Кам'яного Затону 4 травня (це за три милі від Кодака), про який йому стало відомо від найманців, що втікли. Гродзицький просить підкріплення і боєприпаси. Закінчує лист так: "...якщо ваша милість, ласкавий пане, почує, що Кодак узятий (від чого боронь Боже), то не думайте, щоб мене і моїх офіцерів узяли живими" [3]. (Дане слово він потім порушить). Крім того на початку червня спільними діями городян і повсталих було взято ніжинський замок, у якому засіла шляхта. Саме початок червня 1648 року можна назвати датою створення Ніжинського козацького полку з центром у Ніжині. Командиром його стає полковник Прокіп Шумейко (з старих реєстрових козаків); він і керував переслідуванням загонів кн. Вишневецького.

Керував облогою Чернігова в червні – липні 1648 року Прокіп Шумейко на посаді ніжинського і чернігівського полковника (очевидно після взяття міста він передав посаду чернігівського полковника Мартину Небабі).

У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарнавського зберігся універсал П. Шумейка від 16 липня 1648 року, в якому він звертається до козаків і місцевої шляхти. Починається він так: "Процик Шумейко, полковник ніжинський і чернігівський Війська його корол. м. Запорозького..." [4].

У кінці липня Чернігівський замок було взято, але бойові дії продовжувались. Полковник П. Шумейко повів свій полк на північ у напрямку Гомеля, туди, де шляхта ще трималася у своїх маєтках.

У відділі рукописів бібліотеки Рачинських у Познані зберігся лист П.Шумейка до старости Гомеля, датований 17 серпня 1648р. (цей документ першим увів у історіографію доктор історичних наук Ю.А.Мицик). Подаю його переклад з польського оригіналу.

"Вельможний мостивий пане старосто гомельський, нам вельми мостивий пане і добродію!

Найнижчі слуги вашої панської милості, всього Великого князівства Литовського, панів наших милостивих, Військо Запорозьке через братів наших зичить вам здоров'я, миру з щастям. Хоча ми з їх мостями, панами поляками, через наступ самих же їх мостей на наші добра і порушення наших прав, які належать з давніх часів Війську Запорозькому, коли (ці пани), розмахуючи зброєю, вчинили тривогу і дещо перейшли звичайні кордони, то ми мусили гнатися за нашими братами, в'язнями. Тепер же, отримавши наказ від його мості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська його королівської мості Запорозького, щоб ми з вашими вельможностями не важилися воювати, що (було висловлено) в універсалі від його мості пана гетьмана при печатці і підписі рукою його мості. Цей універсал разом з листом, від самого його мості пана Хмельницького відсилаємо до вельможного його мості пана хорунжого Великого князівства Литовського. Самі ж, звичайних кордонів пильнуючи, низько б'ємо чолом.

У Лоеві, 17 серпня 1648 р. Вельможності вашої панської милості найнижчі слуги. Процик Шумейко, ніжинський полковник, з усім товариством Війська його коронної мості Запорізького" [5].

Таким чином, відповідь на питання, коли відбувся кодакський похід, нами знайдена.

17 серпня 1648 р. Шумейко, посилаючись на наказ Б. Хмельницького, інформує старосту про припинення походу (очевидно у напрямку Гомеля) і повертає полк у протилежний бік на Кодак. Але й тут не все гладко. Існує звіт полковника Собеського, одного з кодакських офіцерів. Він пише: "...Хмельницький послав здобувати Кодак. Проте на місці полягло 4 тис. чоловік. Зараз прислав знову три полки. З ласки Божої і ці дістануть те саме."

В інструкції, яку дали А. Киселю для переговорів на Сеймі в липні 1648 року, і в листі козакам від 22 червня 1648 року є вимога не руйнувати Кодак і не претендувати на нього.

Виходить, був ще один похід на Кодак, невдалий для козаків. (У ньому вони втратили 4 тис. чоловік). Якщо так, то тоді зрозумілі помилки дослідників і розбіжності в датах. Але це, якщо довіряти інформації Собеського, яку непрямо підтверджують інструкції Сейму і лист до козаків.

Тут можлива така версія. У другій половині травня повстання охопило південь Лівобережжя. Повстанці взяли Лубни і йшли на північ за відступаючим Вишневецьким. Один із загонів міг повернути на південь до Кодака. А ми з тобою, допитливий читачу, пам'ятаємо, що основне ядро повсталих складала селяни і міщани (люди малодосвідчені у військовій справі).

Цим і можна пояснити великі втрати під фортецею. Але це одна з версій і розкриття питання ще чекає на свого дослідника.

Література:

1. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.54; Заруба В.М. Студії з історії України. – К., 1995. – С.27.
2. Яворницький Д. Запорож'є. – С.Петербург, 1913. – С.141.
3. Заруба В.М. Студії з історії України. – К., 1995. – С.27.
4. Уривалкін О. Забуті сторінки історії Лівобережної України. – Ніжин, 2000. – С.17.
5. Загадки історії. – К., 2001. – С.23.

В.Бойко

Формування населенням Чернігівської губернії. Діаспори на окраїнах Російської імперії

Переселення українців у віддалені місцевості Російської імперії завжди було об'єктом детального вивчення істориків. Цілком природно, що проведення року Росії в Україні збільшило увагу до проблеми. За останній час з'явилася ціла низка праць, у яких розкривається доля наших співвітчизників за кордоном. Але багатоплановість теми, безперечно, потребує проведення подальших досліджень.

На сьогодні одним з маловивчених аспектів залишається переселення селян Чернігівської губернії в Південно-уссурійський край. За Пекінським договором 1860 р. ця територія, яка була майже незаселеною, відійшла до Росії. У наступні роки, значною мірою за рахунок китайців і корейців, кількість жителів тут постійно збільшувалась. Так, з 1869 р. по 1881 р. питома вага останніх зростає з 1,7 до 4,65 відсотків і складала 8768 чоловік. Натомість, кількість російського населення, особливо сільського, була відносно невеликою. Загалом у 1882р. в Південно-уссурійському краї нараховувалося 3045 селян, які мешкали у 16 населених пунктах. У селі Нікольське (нині місто Уссурійськ) проживало 807 чоловік, Астраханка – 335, Троїцьке – 318, Турий Ріг – 307, Ільїнка – 230, Шкотово – 228, Камінь-Рибалов – 137, Роздольне – 117, Петропавлівка – 105, Михайлівка – 104, Красний Яр – 98, Жариково – 77, Богуславка – 45, Занадворівка – 25, Усачі – 68 і Алмазівка – 22 [1].

У той же час далекосхідний напрям став одним з основних у зовнішній політиці Росії. Там зіткнулися інтереси Японії, США, Англії та Франції. У процесі загострення конкурентного впливу на Китай і Корею, Росія намагалася форсовано освоїти Південно-уссурійський край. З цією метою за пропозицією генерал-губернатора Східного Сибіру Д.Г.Анучина сюди щорічно, починаючи з 1883 р., мали мігрувати за рахунок виділених урядом коштів до 250 селянських сімей, їм надавався кредит у розмірі 300 крб. на кожне господарство строком на тридцять три роки. Протягом п'яти перших років поселенці звільнялися від

сплати боргу, а в наступні двадцять вісім – мали щорічно вносити 6 відсотків від одержаної суми. Протягом п'яти років вони звільнялися від усіх повинностей. Крім того, кожній сім'ї виділялась робоча і молочна худоба, сільсько-господарський реманент, сімена тощо.

Переселення організовувалось через порт Одесу. Перевага при цьому надавалась аграрним перенаселеним губерніям Лівобережної України, які до того ж знаходились достатньо близько до південних портів. Відповідальність за організацію переселення було покладено на Міністерство внутрішніх справ.

Безпосередньо переселенню передувала значна підготовча робота. Заздалегідь збиралися матеріали про майновий стан селян, наявність у них відповідної суми грошей тощо. Всі ці відомості заслуховувались на засіданні місцевого присутствія, де розглядалась справа про надання дозволу на переселення. Остаточне рішення приймалось губернатором.

Уже в перші роки кількість бажаючих значно перевищувало тих, хто виїхав. Так, у 1882 р. дозвіл отримали тільки 250 сімей селян Чернігівщини, у той час як прохали про переселення 1873 [2]. З огляду на це було дозволено мігрувати і за власний рахунок на основі правил від 26 січня 1882 р. Згідно з ними селяни мали переселятися цілими громадами у кількості не менше 15 сімейств. Для поселенців виділявся клопоть землі розміром до 100 дес. на душу. Протягом десяти років вони звільнялись від рекрутської повинності і тільки через двадцять років мали сплачувати поземельний податок [3].

Перевага при переселенні за власний рахунок віддавалась заможним господарям, які після продажу майна могли виручити гроші відповідні вартості переїзду і облаштуванню на нових місцях. Так, сім'ї козака с. Полуботки Халявинської волості Чернігівського повіту Івана Губи у складі 12 чоловік на переселення потрібно було 1350 крб. Ця сума враховувала вартість проїзду залізницею від Ніжина до Одеси, що коштував 10 крб. для одного чоловіка, вартість білету від Одеси до Владивостока, що коштував 70 крб. для дорослих і 20 крб. для дітей віком до п'яти років, а також 600 крб., необхідних для початкового облаштування. Від продажу 5 дес. землі селянин міг отримати 1000 крб., худоби – 284 крб., господарчих будівель – 200 крб., збіжжя – 160 крб. З урахуванням готівки у 400 крб., він міг із собою взяти понад 2000 крб. Відтак йому було надано дозвіл на переселення. У той же час відмовлено кільком його односельчанам, які змогли б виручити не більше 500 крб. [4].

Цілком зрозуміло, що селянам важко було знайти необхідні кошти. Навіть продавши хату, худобу і сільськогосподарський реманент, вони не завжди могли зібрати потрібну кількість грошей. Не зараджували справі і зниження вартості проїзду, кредити, що надавалися переселенцям. До цього слід додати, що багато з тих, хто отримали дозвіл, нерідко відмовлялися від свого задуму. Як свідчать документи, основною причиною цього були складнощі, викликані одночасним продажем майна великою кількістю селян. Значна пропозиція призводила до продажу його за безцінь, або зовсім унеможлиблювала це. Так, у заяві козака с. Ковчина Салтиководівницької волості Чернігівського повіту Антона Улича вказувалося, що "він відмовляється від переселення у зв'язку з неможливістю продажу майна у визначений термін" [5].

З часом питома вага переселенців за власний рахунок постійно збільшувалась. Якщо у 1884 р. з 1755 селян, що переселилися морем у Південно-

Уссурійський край, 1501 – емігрували за державний рахунок і тільки 254 – за власний, то в 1885 р. із 2482 селян 1618 переселилися за державний, а інші – за власний рахунок [6]. Починаючи з 1886 р. селяни мігрували вже виключно за власний кошт.

Після одержання відповідного дозволу, сім'ям видавалися посвідчення, де вказувалися всі члени родини, їхній вік, стать та зазначалося, що їм дозволено переселення. За тим селяни починали продавати майно і збирати гроші [7].

Попередньо визначалися збірні пункти, де перевірялися грошові засоби переселенців, а самі вони проходили медичний огляд. Такими на Чернігівщині були міста Ніжин, Мена, Конотоп. Звідси селяни мали добиратися до Одеси залізницею.

Переселення у Південно-Уссурійський край мало значний суспільний резонанс. Свідченням тому є численна допомога, що надавалася мігрантам з боку різних громадських організацій і приватних осіб. Яскравим прикладом цього було переселення у 1883 р. групи селян Чернігівського повіту. Так, під час трьохгодинного відпочинку у Чернігові на великому подвір'ї, що знаходилось біля жандармських казарм, під звуки військового оркестру для них було організовано безкоштовний обід за рахунок Чернігівського благодійницького товариства під головуванням княгині Тетяни Данилівни Шаховської. Після обіду члени товариства роздали біднішим селянам теплі вовняні хустки, чоботи, вовняні рукавиці, теплі шапки та інші речі, що могли їм знадобитися в дорозі. На виїзді з подвір'я переселенців виряджали в дорогу неодмінний член повітового присутствія губернський секретар Хрисанф Миколайович Кемеровський і пакульський волосний старшина Г. Семирозум, який особисто пригощав кожного чоловіка чаркою горілки.

Не менша увага приділялася переселенцям після прибуття у Ніжин. Відразу ж для них було організовано безкоштовний обід, який варили і розносили по вагонах монахині Ніжинського жіночого монастиря, та роздачу теплих речей. Гроші для цього були пожертвовані міським головою Павлом Федоровичем Кушакевичем, який особисто виділив 100 крб., місцевим монастирем і Товариством Червоного Хреста. У дорогу селян відряджав сам губернатор дійсний статський радник Сергій Володимирович Шаховський, який вручив їм дві ікони для оздоблення церков на місцях поселення. За його ж проханням морозним ранком 21 лютого було справлено молебень перед захисницею чернігівської землі – іконою Чернігівської богоматері, після чого спеціально сформований потяг із двадцяти п'яти вагонів 3-го класу та двох багажних вирушив до Одеси [8]. Там також з усією повнотою виявилась турбота про переселенців. На їхню користь місцевою повітовою земською управою і приватними особами були пожертвовані сільськогосподарський реманент, сімена для посіву тощо.

До відплиття селяни розміщувались у спеціально збудованих казармах. Посадка на кораблі тривалий час здійснювалася без відповідного контролю з боку влади, внаслідок чого серед пасажирів траплялося багато випадкових людей, нерідко хворих. Так, на пароплаві "Кострома" у 1884 р. на кір і скарлатину захворіло до 400 осіб. Тільки у 1891 р. за посадкою було встановлено контроль, який проводився спеціальною комісією з представників місцевої адміністрації, флоту, лікарів.

Шлях від Одеси до Владивостока, що проходив за маршрутом Одеса – Константинополь – Порт-Саїд – Аден – Коломбо – Сінгапур – Шанхай – Нагасакі – Владивосток, займав близько сорока днів. Тривалий час рейси здійснювалися всього шістьма пароплавами, місткістю 4,5 тис. чоловік. Цього виявилось недостатньо. Тому у 1894 р. було замовлено ще три швидкісних пароплави для пасажирів і один – для вантажу, з таким розрахунком, щоб до 1901 р. їх пасажиромісткість досягла 10 тис. чоловік [9].

Всього з 1883 р. по 1892 р. було відправлено 32 рейси. З них 23 було здійснено пароплавами Добровільного флоту, 7 – Чорноморського товариства пароплавання і торгівлі, 2 – французькими пароплавами. Рейс в середньому тривав 40 днів. Окремі кораблі виконували декілька рейсів на рік. Так, у 1886 р. пароплав "Росія" прибув у Владивосток у квітні і жовтні, а "Санкт-Петербург" – відповідно у квітні і листопаді місяці.

Селянам, що не звикли до умов морських перевезень, важко було витримувати труднощі й антисанітарні умови перебування на пароплавах. Скупченість людей сприяла поширенню епідемічних хвороб. Спека і морська хвороба знесилювали людей. Незадовільним було і харчування під час переїзду. Харчі, що акціонерне товариство Добровільний флот поставляло селянам, нерідко були непридатні до вжитку.

Особливо важко було людям похилого віку і дітям. Не всі витримали важку дорогу. Для багатьох переселенців вона залишилася останньою. Переважно це були діти до 10 років. Серед 365 осіб, що померли на пароплавах, 348 – були діти. Головними причинами смертності були інфекційні хвороби - скарлатина, дифтерія, черевний тиф та ін.

З прибуттям у Владивосток, переселенців відразу ж розміщали у спеціально збудованих бараках. Їм видавали відра і квашні для випічки хліба, фонарі зі свічками для нічного освітлення, сокири та лопати. Після отримання майна проводилися збори домогосподарів для ознайомлення з особливостями краю, правами та обов'язками переселенців. Там вони також отримували гроші і державні позички, після чого посилали ходаків для огляду місць поселення.

Щоб не гаяти часу, частина чоловіків наймалася на роботу в доки, що будувалися в порту, і в приватні господарства. Не залишилися без роботи і жінки. У зв'язку з невеликою їх кількістю, був великий попит на жіночу прислугу, платня за яку була досить великою. Цей вид заробітку набув такого розміру, що за вказівкою начальника Південно-уссурійського переселенського управління Федора Федоровича Буссе його було заборонено. На думку останнього, знаходячи у місті "винагороду за працю достатньо легкою, а також пізнавши радощі міського життя, жінки навряд чи б захотіли повернутися до важкої праці в селянських господарствах" [10].

За два-три тижні ходаки поверталися і повідомляли про свій вибір. Селяни слідували на місця поселення на возах, або водним шляхом у залежності від розташування пункту призначення. У перші роки вони осідали переважно вздовж річок Роздольна, Іліста та навколо озера Ханка. Саме ці райони були найбільш сприятливі для вирощування зернових культур і овочів. На річці Роздольна, яка впадає в Амурську затоку, вихідцями з Чернігівщини були засновані села: Борисівка, Городечня, Іванівка, Миколаївка, Раківка, Терехівка, Штиково та ін. Вздовж впадаючої в озеро Ханка річки Ілістої з притоками

Абрамівка та Осинівка переселенці заснували населені пункти: Алтинівка, Данилівка, Дмитрівка, Монастирище. Деяка кількість селян осіла навколо впадаючих в Уссурійську затоку річок Артемівка, Суходол і Шкотівка. Вони заснували такі села як Ніжине, Новоніжино, Петрівка, Романівка, Смяличі, Царівка та ін.

Значно менше селян оселилося у сусідньому з Кореею Хасанському районі. Умови господарювання тут, через постійні тумани вздовж побережжя і дощі, були значно гіршими. Не видавались чимось дивним і багатоводні повені. Так, засноване на річці Барабашівка вихідцями із села Городечня Петровськобудської волості Суразького повіту село Попова Гора час від часу село заливало дощами. В середньому це відбувалося раз у десять років. Як наслідок, більшість селян з часом переселилася до навколишніх сіл. Останні з них переселилися у сусіднє село Занадворівку в 1956 р. Починаючи з 90-х рр. XIX ст. нових придатних місць для поселення було не так вже й багато. Тому більшість переселенців оселялася у вже створених селах.

Загалом вихідці з Чернігівщини у тій чи іншій мірі сприяли заселенню в Південно-Уссурійському краї понад 80 населених пунктів.

На нових місцях поселенці будували халупи для зберігання майна і проживання. Їхній розмір, що залежав від складу сім'ї і кількості багажу, у середньому складав 1,5 сажня в діаметрі. Для ведення господарства селянам видавався необхідний сільськогосподарський реманент (відра, лопати, серпи тощо), а також насіння пшениці, гречки, вівса, гороху, капусти, редьки, огірків і буряків для посіву.

Відпочивши, переселенці розпочали розбудову своїх населених пунктів. Вулиці будувалися майже завжди прямі, ширина їх сягала від 7 до 12 сажень. Намічались місця для будівництва церкви, інших громадських споруд [11].

Основним заняттям поселенців залишалось землеробство. Зазвичай на двір засівалось від 10 до 30 дес. землі. Система господарства була переважно перелоговою, однопольною. Поле засівалось на протязі 10-11 років, після чого залишалось без обробітку. Парового поля не було. У зв'язку з цим урожайність була вищою, як правило, на знов оброблених землях. Близько третини посівів займала ярова пшениця, 20 % – жито, 20 % – овес, 16 % – гречка, 3-4 % – овочі. Для ведення господарства селяни утримували від 3 до 5 голів великої худоби. З часом зростали посівні площі і кількість худоби. Так, селяни Суразького і Сосницького повітів, що переселилися у 1884 р., засіяли 158 дес. землі, а у 1892 р. – вже 1493 дес. Якщо у 1884 р. вони мали 337 коней, 112 биків і 176 корів, то у 1892 р. – відповідно 615, 294 і 494. Крім того переселенці займалися садівництвом, бджільництвом, ремеслом, риболовством, полюванням [12].

Загалом з 1883 по 1892 рр. з Чернігівської губернії в Південно-Уссурійський край переселилося 1980 сімей селян у кількості 12 705 осіб. Половина з них були вихідці із Суразького і Чернігівського повітів, де землі були чи не найгіршими в губернії, відповідно 3467 і 2608 чоловік. Саме звідси селяни, з огляду на скрутне матеріальне становище, переселялися переважно за державний рахунок. З інших місцевостей переселенців було значно менше. З Конотопського повіту виїхало 1436 чоловік, Борзнянського – 989, Сосницького – 950, Городнянського – 903, Кролевецького – 704, Козелецького – 672, Мглинського – 447, Ніжинського – 332, Стародубського – 157. З

Новозибківського повіту мігрувало всього 3 сім'ї у складі 20 осіб, з Новгород-Сіверського – 2 у складі 15 осіб, Глухівського – 1 у складі 5 осіб.

Варто зауважити, що переселення у таких розмірах було б неможливим без виділення урядом необхідних коштів. Тільки протягом 1883-1885 рр., коли селяни мігрували переважно за казенний кошт, держава щорічно асигнувала 323 200 крб. Значною, хоч і в менших розмірах, була допомога у наступні роки. Зокрема, з 1887 по 1892 рр. уряд виділив на переселення 694 099 крб., з яких понад 400 000 крб. склали кредити переселенцям.

Тяжкою працею переселенці освоювали величезні простори Південно-Уссурійського краю. Зробити це за допомогою наявних у їхньому розпорядженні знарядь праці було надзвичайно важко. Та незважаючи на всі труднощі, селяни змогли справитися із суворою природою і налагодити господарство.

Минуло вже більше століття з того часу, як наші земляки у пошуках кращої долі переселилися у віддалені краї. Про ті далекі часи нагадують хіба що назви населених пунктів: Глухівка, Ніжине, Чернігівка та ін. Але велич невтомної праці українських селян, які сприяли перетворенню дикої тайги в один з найбільш розвинених регіонів Російської Федерації, назавжди залишиться в пам'яті їхніх нащадків.

Література:

1. Російський державний історичний архів Далекого Сходу, ф.1, оп. 5, спр. 581, арк. 322.
2. Черниговские губернские ведомости. – 1883. – № 2.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. – Т.II. – № 633.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 961, оп.1, спр. 3, арк. 1.
5. Там само, ф.185, оп. 2, спр. 57, арк. 78.
6. Кабузан В.М. Как заселялся Дальний Восток (вторая половина XVII-начало XX в.). – Хабаровск, 1973. – С. 104-105.
7. ДАЧО, ф.185, оп.1, спр. 214, арк. 10.
8. Черниговские губернские ведомости. – 1883. – № 9.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т.2. – Чернигов, 1899. – С. 58.
10. Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883-1893 годах. – СПб., 1896. – С. 305.
11. Його ж. – С. 135-138.
12. Його ж. – С. 141-146, 159-163.

Одеська Громада в 70-х роках XIX ст.

В кінці 70-х років XIX століття основним центром життя Одеси, не дивлячись на зацікавленість жителів в комерції та спекуляції [1], була інтелігенція, серед якої виділялись імена: Л.А. Смоленський, О.О. Андрієвський, М.В. Ковалевський, П.І. Ніщинський, М.І. Климович, М.П. Боровський, В.Г. Мальований; а також представники тогочасної молоді: Д.М. Овсяненко-Куликовський, П.Т. Климович, Є.І. Борисов, П.М. Дашкевич, Ф.О. Василевський, В.Ф. Левитський, П.К. Борзаковський, О.І. Погибка, А.В. Крижанівський, Х.Х. Зеневич, жінки Є.С. Смоленська, Ю.В. Мальована, А.В. Сосновська, С.М. Єгунова, Є.О. Крижанівська.

Ця невеличка група і була основою Одеської Громади. В основному це були “українофіли”, це люди які любили Україну і бажали її відродження. При прийомі до Громади брались до уваги не так національне походження особи, як її ідеї. Тут були люди різних напрямків, але їх усіх об’єднувала любов до України, її мови, її пісні, її історії. Тут були свої “праві” й “ліві”, але різниця в поглядах тих і тих базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У “правих” помічалась звичайна національна нетолерантність, тоді як “ліві” були далеко більш інтернаціональні у своїх симпатіях та антипатіях. До революційного руху “праві” ставилися або дуже стримано, або негативно, а “ліві” рідко пасивно в більшості випадків активно. Вони намагалися внести в цей рух деякі корективи, звернути увагу революційних гуртків на національне питання.

На зібраннях Громади щорічно відзначали Шевченківські роковини: зачитувалися реферати, які обговорювалися, співалися українські пісні. Вшанування пам’яті Т. Шевченка виходили за межі Громади. Так, на Шевченківський вечір 25 лютого 1879 р., зібралося понад 1000 чоловік. На початку цього року було зібрано близько 1400 крб., для заснування у місті народної школи його іменні [2].

З гарячим почуттям зустріли “ліві” ідею заснування за кордоном свого українського часопису, на чолі якого став відомий діяч Київської Громади, доцент Київського університету історик М.П. Драгоманов. Він приїздить до Одеси, щоб довідатись про настрій місцевої Громади, поставити питання про часопис та встановити зв’язок на майбутнє. Коли за кордоном вийшов український часопис під назвою “Громада”, про це М. Драгоманов сказав, що кожний свідомий українець повинен “твердо стояти на ґрунті рідної країни, обнімати отчизну й увіходити з головою в людство” [3]. Практично це означало: оберігати й розвивати культуру рідного краю.

“Ліві” мали часті суперечки з “правими”. Взагалі вихід часопису оживив Одеську Громаду. З’явилася реальна мета – підтримати часопис співробітництвом та грошима. Члени Громади обклали себе постійними податками на видання часопису і підтримку його редактора. Я. М. Шульгин переїхав до Одеси з Києва, відавши майже всю свою спадщину, що він отримав,

на видання часопису. Деякі члени громади – Борисов, Василевський – організували перевіз часопису з-за кордону. Часопис жваво обговорювали на зібраннях, одне таке зібрання відбулося на квартирі Боровського: “Велика кімната із відчинених у сад вікон глядить тиха літня ніч, а в кімнаті людно, шумно й душно. Сьогодні тут багато народу. Чудно надхнені промови Смоленського, щирі палкі репліки Андрієвського, мелодичну промову Мальованого, скептичні уваги хазяїна. Серйозно і врочисто лунають крилаті слова Ковалевського: “треба ставити ідею на весь зріст”. Тут і П.І. Нищинський, педагог, поет і композитор, і брати Климовичі, і Борисов і Дашкевич, і Левитський, і Василевський, і Борзаковський, і Прокопенко, і Зенкевич та багато ін...” [4].

Д.М. Овсяненко-Куликовський, видав свою брошуру “Записки южного соціаліста” (Женева, 1870), в якій критично відгукувався про централізаторські тенденції у теоретичній та практичній діяльності російських революціонерів – народників, закликав враховувати національні особливості й інтереси як українського народу, так і інших поневолених народів. Автор прагнув переконати діячів політичної еміграції у необхідності враховувати національний фактор у національній пропаганді.

Крім співробітництва в часописі “Громада” і матеріальної підтримки часопису та його співробітників – емігрантів, у Одеської Громади була ще часова “екстрена” діяльність. Це була підтримка і виховання талановитих представників, що вийшли із народу. В цей період їх було троє: Андрій Михайлович Бибік, його дружина та Гапка Іщенкова. Члени Громади взяли за їх виховання. Андрій Михайлович Бибік склав іспит на звання “домашнього вчителя” і почав викладати історію та географію в одеських шкільних засадах; крім того ще писав вірші й прозаїчні твори. Його дружина також отримала освіту в Громаді.

На громадські потреби потрібні були кошти: ці кошти отримували через обов’язкові самообкладання, розміри якого встановлювали самі для себе громадівці, найбільше це було 5 карбованців.

Громадівські зібрання відбувалися по-різному, але були часто. Збиралися з приводу поточних справ і з приводу приїзду “відомих іноземців”. Найближчий зв’язок Одеської Громади був з Київською Громадою. З Київської Громади приїжджали: Я.М. Шульгіна, О.О. Волкенштейна, Ф.К. Волкова, а от приїзди В.Б. Антоновича були приводом для урочистих зустрічей, на яких іноді були присутні й представники “суголосного ґрунту”.

Наприкінці 70-х років XIX ст. революційні народники перейшли у рішучий наступ проти царського самодержавства. Царизм, зі свого боку, вдався до нових, ще жорсткіших репресій не тільки проти революціонерів, а й активних діячів різних опозиційних суспільних сил. Було задано удару й по Одеській громаді. У 1879 році до Східного Сибіру адміністративно вислано О.О. Андрієвського, Є.Г. Борисова, М.В. Ковалевського, В.Г. Мальованого, Я.М. Шульгіна, а за рештою громадівців було встановлено поліцейський нагляд.

Важливою діяльністю була діяльність В.Г. Мальованого у спробі створити в Україні загальнонаціональну демократичну політичну організацію на федеративних засадах, яка б ставила собі завдання втілити в життя ліберально-демократичні та радикальні вимоги з урахуванням національно-культурних

потреб українського народу. У 1881 році він втікає з сибірського заслання і тривалий час переховується від жандармів. Улітку 1883 року В.Г. Мальований разом з Михайлом Петровичем розробили проект програми “Вільна спілка”. Можливо до цієї програми мав відношення Ф.К. Вовк, або ж до підготовки місії В.Г. Мальованого, бо у своєму “Щоденнику” 17 вересня 1883 року він пише: “Пропає, мабуть, Мальований... і страшно дуже за Павла. Як би з ним ще біди не трапилося. А ще у крайньому разі до вівторка чекати. Хоч би він вискочив. І чорт мене підштовхнув програму йому цю дати... Бідний Мальований... Ну тепер, зрозуміло, Східного Сибіру не минувати... І звичайно все провалилося” [6].

Справді, В.Г. Мальованому не вдалося реалізувати намір створити українську політичну партію “Вільна спілка”. У вересні 1883 року його заарештували в Києві, а також заарештували І.М. Присецького, прихильника народницької організації “Чорний переділ.”

Але В.Г. Мальованому разом з М.П. Драгомановим вдалось скласти проект програми. Але, на жаль, оригінал проекту програми не зберігся.

Проектом програми на найближчий час передбачалось розв’язання таких завдань:

- 1) у сфері політичного життя – досягнення відповідного правового стану;
- 2) у сфері економічній – докорінні реформи;
- 3) культурне піднесення народу.

Згідно з програмою, партія мала складатися з окремих автономних груп. Їх повинна була гуртувати окрема група, яка б опікувалася загальними спільними справами. Тобто організація мала бути як федеральне об’єднання. Також передбачалося, що ця українська партія буде діяти разом з аналогічною великоросійською партією [7].

Але після жорстких утисків та арештів наприкінці 70-х років, в умовах політичної реакції діяльність Одеської громади на певний час майже згорнула.

Література:

1. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. // За сто літ. – 1928. – № 2. – С.189.
2. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. – К. – 1999. – С.24.
3. Грушевський М. Місія Драгоманова //Україна. – 1926. – № 2/3. – С. 25.
4. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. // За сто літ. – 1928. – № 2. – С.191.
5. Грушевський М. Місія Драгоманова //Україна. – 1926. – №2/3. – С. 27.
6. Крилач К. Щоденник Федора Вовка // Пам’ять століть. – 1997. – № 1. – С. 47, 48, 54.
7. Болдирев О.В. Перша спроба організації української політичної партії //Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С.50-51.

Фундатор української кооперації

До числа фундаторів української кооперації перш за все відносять постаті Балліна М., Галагана Г. і Левитського К. Саме вони започаткували три гілки кооперативного руху у другій половині XIX століття на Наддніпрянській Україні: відповідно – споживчу, кредитну і сільськогосподарсько-виробничу кооперації. У західноукраїнських землях були свої фундатори кооперації, але специфіка розвитку кооперативного руху в даному регіоні не дозволяє нам при порівняльному аналізі підводити спільну риску в цьому питанні. Адже умови, в яких виникає кооперація в Австро-Угорщині та в Російській імперії були зовсім різними; це перш за все стосується законодавчої бази.

Отже, одним із засновників кооперації у Наддніпрянській Україні був Віктор Семенович Козлов – найближчий сподвижник Балліна у започаткуванні споживчої кооперації на Лівобережній Україні. Постать цієї людини є цікавою для нас не тільки як фундатор кооперації, але й як суспільний діяч, науковець-винахідник, літератор та публіцист.

Козлов В.С. народився у листопаді 1842 року в маєтку своїх батьків біля Полтави. Його батьки були освіченими і передовими людьми як на той час. Про це свідчить той факт, що вони ще до скасування кріпосного права звільнили всіх своїх селян. Віктор Семенович навчався спочатку в Полтавській гімназії. Саме в цьому закладі йому зустрілась людина, що справила на нього великий вплив і сформувала його переконання і світогляд. Це був вчитель історії Полтавської гімназії, член “Громади” і масонського братства – Пильчиков, який знав і спілкувався із Шевченком і Костомаровим. У своїх лекціях він протиставляв економічні інтереси Півдня і Півночі, України і Росії, вважаючи, що Україна має свій відмінний від Росії шлях економічного розвитку, а відтак – і політичний. У подальшому молодий Козлов навчається у Харківському і Петербурзькому університетах. Саме в Санкт-Петербурзі в 1861 р. за участь у народницькому русі Козлова заарештовують і він деякий час проводить в ув'язненні у Петропавлівській фортеці. Після звільнення за наполяганням батька він вступає до Харківського військового училища. Потім, отримавши капітанське звання, Віктор Семенович несе службу по статистичній частині у військовому інтенданстві. Одночасно, буваючи в університеті, він слухає лекції знаменитих харківських професорів Бриліантова, Бекетова та Гордієнка, де розкривається мета кооперації та виокремлюється її значення для пересічних громадян. У цей же період Козлов знайомиться з Балліним Миколою Петровичем – натхненником і одним із організаторів Харківського споживчого товариства. Знайомство, яке втянуло Козлова до кооперації відбулось у Харківській недільній школі, де Віктор Семенович безкоштовно працював учителем на громадських засадах. Взагалі, кількість суспільних закладів, в яких за своє життя працював Козлов, досягає десятка. В цьому факті ми вбачаємо надзвичайне прагнення цієї людини якомога більше прислужитись власному народу. Отже, знайомство з Балліним ще більше привернуло увагу Козлова до кооперації як до способу, що покращить становище народу. З цього приводу він писав: “Ми з

самого початку своєї праці гадали, що українські кооперативи повинні допомагати українському народу стати на власні ноги. Ми були певні, що кооперація допоможе українському народу в цій справі” [1, с.52]. Віктор Семенович активно включається у кооперативну діяльність у Харкові. Цікавлячись соціологічними, психологічними і філософськими питаннями, Козлов підходить до кооперації як до явища суспільного, що ставить особистість в особливе, нове положення. Звичайно ж проявлена цікавість до кооперації не була у Козлова чимось випадковим; до цього його підводить і минулий досвід (участь у народницькому русі) і його українофільство. Віктор Семенович дуже любив мову, культуру і побут рідного народу. На портретах він зображений в українській свитці з народною зачіскою “під горщик”. Козлов не випадково вважав, що кооперація допоможе українському народу, адже перед ним був приклад Ірландії. Саме завдяки кооперації злиденне ірландське селянство, яке потерпало від безземелля, пережило кілька хвиль голоду і масово емігрувало до Америки, змогло зажити більш-менш достойно. Отже, саме ці причини і спонукали Козлова стати активним членом Харківського споживчого товариства, що було засновано при його участі у жовтні 1866 року. Це був перший в Україні і другий по всій Російській імперії кооператив (Ризьке споживче товариство було створене на рік раніше – у 1865 році). Ініціаторами його заснування крім Козлова і Балліна були ще професори місцевого університету – Бекетов, Гордієнко, Ковалевський та Бріліантов. У перші роки своєї діяльності товариство досягло великих успіхів. Товариство почало активно розвиватися, набуваючи нових членів і збільшуючи пайовий капітал. Йому в місті належало кілька крамниць, де перелік товарів досягав 100 одиниць, завод мінеральних вод, їдальня, кафе і швацька майстерня. До речі, ініціатором створення заводу мінеральних вод і їдальні був саме Козлов В.С. Причиною такого швидкого успіху був дуже великий відсоток, який щомісячно нараховувався на паї. Це були чималенькі гроші, якщо врахувати, що мінімальний пайовий внесок складав 50 карбованців. Тому на перших порах, коли відбувався приток нових членів, товариство вдало знайшло дешевих поставщиків, справи йшли дуже добре. Харківський кооператив навіть вступив до Північно-англійського товариства оптових закупок (1869 р.) і пізніше до Швейцарського союзу споживчих товариств, таким чином вирішивши проблему дефіциту колоніальних товарів. Але через два-три роки стан справ у першому українському кооперативі став погіршуватись. Причиною перш за все було недотримання так званих “рочдельських принципів” – типових правил діяльності споживчих кооперативів, які було вироблено і перевірено в Англії, на батьківщині споживчої кооперації. Основним із цих принципів був такий, що пайовий внесок при вступі до кооперативу повинен бути низьким і таким же низьким повинен бути відсоток, що нараховувався на цей внесок. Перше правило було потрібне для того, щоб членами кооперативу змогли стати якомога більше, в тому числі і не дуже багатих людей, а друге – для того, щоб кооператив не залишався без обігових коштів. Звичайно ж, якщо слідувати англійським, “рочдельським” правилам, розвиток товариства відбувався б не дуже швидко, проте стабільно. По-іншому склалось у Харківському товаристві. Тут, через великі пайові внески, справи швидко пішли вгору, але через високий відсоток на паї, що виплачувався щомісяця членам кооперативу, товариство

втрачало обігові кошти і з-за цього не могло проводити закупки великими оптовими партіями для зменшення ціни, або ж робило це в борг, що було небезпечно. Несприятливе становище погіршилось внаслідок ряду помилок у веденні торгових та виробничих справ допущених керівництвом кооперативу. Хоча на його чолі стояли високоосвічені люди з професорськими посадами, але у питаннях практичної торгівлі та економіки вони були новачками. Всі ці недоліки при бажанні можна було б ліквідувати. Основним же недоліком, що заважав розвиватись Харківському товариству, була відсутність єдиного споживчого кооперативного союзу, який би координував діяльність споживчих кооперативів у певному регіоні. Цей союз за кошти кооперативів міг би проводити великі оптові закупки для всіх кооперативів регіону безпосередньо у виробника. І тому Козлов висунув ідею організувати перший з'їзд споживчих кооперативів Російської імперії, де вищезазначена проблема (створення кооперативного союзу) мала бути вирішена. Саме Козлов склав програму цього з'їзду і анкету із запрошенням, що була розіслана всім споживчим кооперативам Росії. Відгукнулись на це запрошення кооперативи із Севастополя, Калуги, Жиздріно, Керчі та інших міст Російської імперії. Цей з'їзд мав відбутися у 1871 році, але на перешкоді стала влада, яка насторожено сприймала будь-які прояви громадської ініціативи. Тому проведення з'їзду було заборонено на офіційному рівні. Заборону з'їзду органи влади мотивували таким чином: “Деятельность для потребительских обществ разрешается в пределах своего города, общей же связи между ними быть не должно” [8, с.85].

Слід відзначити, що в цей час у Харківському товаристві виникають розбіжності у поглядах щодо призначення кооперації. Козлов вважав, що кооперативний рух повинен мати на меті допомагати українському народу визволитись не тільки із матеріальної скрути, але й звільнити українську націю від морально-духовного заціпеніння, пробудити самосвідомість українського народу, його гордість і самоповагу, що були придушені двохсотрічним царсько-російським ярмом. Баллін же не був таким прихильником української національної ідеї в кооперації як Козлов. Його можна було б сьогодні назвати космополітом. Справа в тому, що Баллін розглядає кооперацію як соціально-реформістський рух, в основі якого лежить колективна праця, об'єднання всіх людей на ґрунті економічної і духовної взаємодопомоги; інтеграція незалежно від класових ознак і національностей при активній господарській і культурній діяльності. Історичний приклад показав, що рацію мав все-таки Козлов В.С., адже в подальшому кооперативи створюються на класовій і національній основі. Виникають кооперативи українські і польські, єврейські і німецькі, робітничі і селянські.

Отже, Харківське товариство з-за економічних прорахунків та ідеологічних розбіжностей починає занепадати. У 1871 р. товариство вже заборгувало постачальникам товарів на 141 тис. карбованців. Коли ж виникла пропозиція зменшити дивідент на паї, таким чином стабілізувавши фінансове положення товариства, то група членів у складі 200 чоловік вийшла із товариства, забравши свої пайові внески. Це було останньою краплею.

У грудні 1877 р. постачальники висунули свої претензії, після чого товариство було оголошено банкрутом. Його магазини і склади було опечатано, а майно продано з аукціону. Після цієї невдачі Козлов їде до Санкт-Петербургу,

де він співпрацює із споживчим товариством “Бережливость”. Але він не залишає думки про Україну, продовжуючи аналізувати причини невдач споживчої кооперації у 70-х – 80-х рр. XIX століття. Взагалі, Козлов був прихильником так званого англійського напрямку у кооперації (рочдельські принципи), який він називав інтегральним і який поряд із полегшенням матеріального добробуту населення має на меті і задоволення його духовних потреб. Козлов писав: “Ми не можемо назвати жодного кооператива, який би мав на увазі задовільняти найбільш пекучі потреби духовного та морального життя. Ми забули, що людина живе не єдиним хлібом, що для спільного добра всіх кооперація повинна розвиватись інтегрально”. Не покидав свого задуму Козлов і про утворення регіональних споживчих спілок, з приводу чого він зазначав: “В Росії повинно бути не менше трьох кооперативних споживчих союзів, в залежності від основних національностей: Північний Союз – російський, Західний – польський, Південний – український. З думкою про необхідність створення в Росії трьох обласних споживчо-кооперативних союзів ми починали свою кооперативну працю в Харкові в 1866 р., але як бачимо до цього часу ця мрія харківських кооператорів не збулася” [1, с.52]. З інших причин занепаду споживчої кооперації у 80-х роках XIX століття Козлов зазначав такі: “Уцілілі товариства у більшості випадків підраховують свої дефіцити чи кинувши всякі рахунки тянуть свою торгівлю з дня у день. Число членів у всіх споживчих товариствах з дня у день зменшується; покупцями в крамницях стають не члени, а випадкові прохожі, загальні збори, або зовсім не відбуваються протягом кількох років, або проходять при кількох членах, які позіхаючи прослуховують цифри, нашвидкоруч накидані правлінням. На зборах і в правліннях панує повна апатія, члени ставляться до свого товариства цілком байдуже. Наші споживчі товариства стали в кінцевому підсумку в очах громадськості чи не насмішкою над принципами кооперації” [1, с.58]. Віктор Семенович Козлов цікавився не тільки проблемами кооперації. Він також у харківський період своєї діяльності збирав і розробляв матеріали для “Харківського календаря”, такого собі статистико-демографічного збірника міста Харкова. Тут були дані про домоволодіння, промисловість, торгівлю, благодійні заклади, ціни на різноманітні товари і послуги. Причому ці дані Козлов обробляв на власноруч сконструйованому приладі – діаграмометрі. Баллін у своїх записах приводить тези Козлова щодо цього приладу:

“Могущество человека в его способности изобретать; диаграммы как средство для уяснения причинности, зависимости явлений, графический метод как основание для осуществления механических пособий; диаграммограф – для механического строения многих кривых, диаграммометр – для целей превращения числовых наблюдений в вещества (группы), символически их выражающие. Изменения этих символов дают выводы и вычисления для характеристики кривых”. Діаграмометр Козлова звернув на себе увагу наукової громадськості. Баллін у своєму листі до знаменитого російського хіміка Менделєєва Д.І. писав:

“Если вы видели в Париже диаграммометр В.С. Козлова, то аппарат этот есть первая и грубая попытка и она имеет больше будущности чем логическая машина Джевонса. Она наводит на возможность открытий кажущихся случайными или поможет созерцанию графических изображений, различных

рядов цифр арифметического треугольника, так как цифры этого треугольника могут быть выведены психологически в первых же строках” [1, с.84]. Сам Козлов дивився на свій пристрій, як вчений, що шукає істини та нових засобів і методів роботи. Він не брав патенти на свої винаходи, хоча і міг би це зробити.

Літературна діяльність Віктора Семеновича Козлова була завершена майже на самому її початку. Його драма “Приют для лишніх людей” була конфіскована ще у рукописному варіанті. Про це згадував Баллін в одному із своїх листів до великого російського письменника Л.М. Толстого. Цікаво, що прототипом головного героя цієї драми був сам Микола Петрович Баллін.

Решту свого життя невтомний громадський діяч Козлов В.С. провів в Одесі, де у доволі похилому віці він продовжував займатися суспільною і науковою діяльністю. Дослідник української кооперації Пожарський П.І., який відвідав його незадовго до смерті, писав про його помешкання: “Господи, чого там тільки не було! І природничо-історичний музей, і механічна майстерня, і хімічна лабораторія, і скрипка з футляром, і... папуга, що літав по кабінету. Дещо пізніше я дізнався, що в цьому ж кабінеті щовівторка збираються члени гуртка, які під орудою Козлова роблять психофізичні досліди. Оглянувши кабінет та придивившись до хазяїна цього кабінету, я помітив повну між ними гармонію. На сімдесят четвертому році життя Козлов зумів залишитись молодую ініціативною натурою. В такому віці жити таким багатим духовним життям – це не всякому дано. Чимось рідним повіяло на мене від старенького Козлова – продовжує далі Пожарський. – Ми зразу зрозуміли один одного. Відчули себе однаково віруючими приналежними до однієї релігії, до одного кооперативного сповідання. Ім’я Козлова у моїй свідомості зайняло місце поряд з іменами його славних сучасників. Драгоманова – з одного боку, Старицького – з другого і Русова – з третього боку. Роль українського кооперативного руху в українському національному питанні стала ясною” [4, с.56].

Помер Віктор Семенович Козлов у 1920 році в Одесі. Його ім’я в історичному контексті є важливим для нас перш за все з тієї причини, що він ставив зовсім інші завдання перед споживчою кооперацією, ніж це робили пізніше, за радянських часів. У програмі Комуністичної партії з цього питання зазначалося:” Підвищиться значення кооперації споживчої, житлово-будівничої як однієї з форм залучення мас до комуністичного будівництва, комуністичного виховання...” [7]. Козлов же наголошував, що кооперація повинна сприяти звільненню українського народу (як і будь-якого іншого) з полону матеріальних нестатків, духовної і моральної обмеженості, економічного і національного гноблення.

Література:

1. Аліман М.В. Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996.
2. Аліман М.В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк, 2000.
3. Баренбаум Е. Штурманы грядущей бури. – М., 1987.
4. Гелей С.Д. Українські кооператори. Історичні нариси. – Львів, 1999.
5. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т.3.

6. Кравченко І. Віктор Козлов – піонер української кооперації \ Вісті центральної спілки споживчих товариств України. – 1995. – ч.20.
7. Краевой Я.У В.С. Козлов \ Муравейник. – 1917. – ч.2.
8. Марков В.И. Пионеры южно-русской кооперации. – Харьков. 1919.
9. Матеріали XXII з'їзду КПРС. – К., 1961. – С.365.
10. Махновец В.П. В.С. Козлов \ Союз потребителей. – 1915. – №29.
11. Меркулов А.В. Исторический очерк кооперации в России. – М., 1919.
12. Половец В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернігів, 1996.
13. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль-Стрий, 1994.
14. Хейсин М. История кооперации в России. – Ленинград, 1927.

Н.Рудницька

Середня і вища освіта євреїв на Волині у XIX ст.: русифікація чи юдаїзація?

Розвиток освіти євреїв у XIX ст. на землях багатонаціональної Волині відбувався у надзвичайно складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Впроваджуючи реформи, царизм не брав до уваги, що євреї мали своє самоуправління, вікову відчуженість від іновіртців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самобутній уклад життя. Але всупереч шовіністичній політиці Російської імперії, єврейська спільнота швидко розвивалася. Згідно із статистичними даними, протягом 1797-1897 рр. чисельність єврейського населення Волинської губернії зросла більш як у 27 разів і за переписом 1897 р. становила 13,2 % всього населення, в містах – 50,5 %. Це підготувало міцний фундамент для відродження та утвердження нації на території України. Її самобутня історія, глибоко гуманістична ідеологія, власна філософія буття, оригінальна система освіти і виховання допомогли вистояти народу в боротьбі з антиєврейськими настроями чиновників Російської імперії. Дискримінаційна політика уряду Росії щодо національних меншин, зокрема євреїв, не досягла бажаної мети.

Незважаючи на важкі умови, в яких проживала єврейська спільнота Волині, її освітній рівень невпинно зростав. Поєднавши традиційні форми навчання з прогресивними ідеями Гаскалі, влившись у багатонаціональну спільноту Волині і взаємозбагатившись у її культурному середовищі, євреї стали одним із найбільш освічених прошарків населення (32,6 %).

У 40-х роках XIX ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета – змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, ліквідувати відчуженість та релігійний “фанатизм”, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. 17 жовтня 1844 р. Микола I підписав указ про створення рабинських училищ в імперії для

підготовки вчителів єврейського закону й рабинів. Одночасно Міністерство освіти розробило і затвердило “Положення про рабинські училища”, які за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювались до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища у Житомирі та Вільно.

Євреї Волині та всього Південно-Західного краю неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища у Житомирі. Кореспондент єврейської газети “День” писав: “Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ, становить епоху в історії російських євреїв і що з їх долею тісно пов’язані доля цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні” [1]. Можна було зустріти і різко негативну критику. І. Горовиць зауважував: “...Занепаду рабинського знання слід було протидіяти. З цією метою і засновані були у нас рабинські училища. Але не можна не помітити, що вони ... за внутрішнім упорядкуванням, особливо стосовно викладання єврейських предметів, надто поверхневі для досягнення бажаної мети... В цих училищах викладаються тільки мізерні, без зв’язку між собою, уривки з Талмуда. Про єврейську теологію, герменевтику, гомілетуку, про філософську й історико-критичну літературу євреїв немає і спогадів [2]. З тривогою про проблеми, які виникли у новостворених училищах, писав М. Новоселицький: “В основу наших рабинських шкіл лягли два елементи – загальнолюдський та соціально-єврейський; завдання училища – з’єднати воедино ці два окремих до цього часу у російських євреїв елементи. Так щоб один із них не переважав над іншим і не перетягував в один бік: завдання важке і навряд чи скоро буде виконане” [3]. Християни-противники рабинських училищ вважали, що такі навчальні заклади є розсадниками талмудичного правовір’я і пронизані духом єврейської винятковості.

Згідно “Положення про рабинське училище” до навчального закладу приймалися єврейські хлопчики всіх станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх і єврейських предметів. Прийом до Житомирського рабинського училища здійснювався з 8 по 31 серпня на конкурсній основі. Охочі навчатися у ньому здавали іспити зі знань єврейських предметів, російської та німецької мов, арифметики, історії, географії. Найбільш підготовлені абітурієнти зараховувалися не в перший клас, а відразу в другий чи третій, а ті, хто виявив “блискучі” знання, – навіть у четвертий.

Навчання в училищі ділилося на три періоди. Були відкриті трьохрічні підготовчі класи для дітей, які закінчили єврейське училище першого розряду, або отримали початкову освіту в домашніх умовах. Навчання у підготовчих класах відповідало курсу трьох нижчих класів гімназії і тривало три роки. Загальний курс навчання відповідав чотирьом вищим класам гімназії і тривав чотири роки. Учні вивчали як загальні предмети (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, риторику, статистику, загальну і російську історію, правопис, креслення, малювання), так і єврейські предмети (Біблію, Мішну, Хаїє-Адам, Гемару, збірник релігійних законів, історію єврейського народу, духовне красномовство, єврейську мову (іврит), два “арамейських наріччя” (сірійське й халдейське). Викладання наук, за винятком єврейських предметів і німецької мови, велося російською мовою. Після закінчення загального курсу відбувався розподіл учнів з урахуванням їх побажань на педагогічне і рабинське відділення. Навчання на педагогічному

відділенні тривало один рік. За цей час учні оволодівали практичними навичками викладання предметів. Наприкінці навчання випускники-педагоги в присутності своїх товаришів і під контролем викладачів та інспектора проходили педагогічну практику. Навчання на рабинському відділенні тривало два роки і один рік практики. Учні вивчали поглиблено єврейські предмети, проходили практику у рабина.

Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення Талмуду з коментарями, яке тривало 7 років. Навчальна програма Талмуду була не досконалою. Вивчались розділи, які не мали практичного значення. Деякі коментарі не відповідали вимогам часу. Не всі євреї, а тим паче російські державні службовці, розуміли значення вивчення Талмуду – геніальної спадщини не тільки єврейського народу, а й усього людства. Щоб учні могли засвоїти його ідеї, необхідно було знайти методи й прийоми викладання, підготувати висококваліфікованих спеціалістів-викладачів. Навчальна програма не витримувала ніякої критики, – писала газета “День”, – з одного боку, в ній занадто багато ні до чого не приводячого софічного тлумачення, а з іншого, вона вражає повною відсутністю всього того, що визначається життєво необхідним для всякої мислячої людини, а особливо, для добросовісного наставника і керівника, саме природознавства й соціології” [4].

Надзвичайно важливим було вивчення російської мови, тому що це був шлях до вищої освіти, до інтелектуальної діяльності. Кореспондент газети “Рассвет” писав: “Ввести російську мову у викладання єврейське, це дійсно крок вперед; це значить цілою безоднею відокремити рабинські училища від єврейських шкіл власного виробництва і поставити їх начолі нового, сучасного руху російських євреїв” [5]. При вивченні давньоєврейської мови вихованці мали великі труднощі, адже євреї Волині говорили на ідиш. До того ж викладачі з давньоєврейської мови використовували дуже примітивні методи навчання. “В наших училищах, – писав І. Горовиць, – метод навчання єврейської мови нібито систематично направлений на те, щоб назавжди відвернути від нього вихованців” [6].

Рівень підготовки й методи навчання викладачів рабинського училища були різноманітними. Вчительські колективи рабинських училищ склалися як з євреїв, так і з християн. Викладачі-євреї на відміну від християн, як правило, не мали вищої освіти. Але, на думку державних чиновників, навчально-виховний процес відповідав поставленим вимогам. У 1853 р. інспектор М. Могилянський констатував: “Викладання в училищі йде правильно і з добрими успіхами, особливо з російської словесності і з історії. Вправи учнів у творах дуже добрі. У 6 класі особливо чудові твори двох учнів, вони пишуть, що за власним вибором, супроти забобонів єврейського народу, вони перекладають моральноповчаючі місця з священних книг” [7].

Єврейські громади Волині в більшості своїй негативно й недовірливо ставилися до випускників Житомирського рабинського училища – державного навчального закладу. Викладач училища Л. Біншток вважав: „Головне звинувачення проти рабинських училищ у тому, що вони не готовлять згідно свого прямого призначення рабинів для народу, тому що ці рабини не відрізняються єврейською вченістю, не користуються повагою й впливом у

єврейській громаді, яка звикла поважати у своїх рабинах глибоке знання релігійно-законодавчої літератури” [8].

І. Горовиць у 1860 р. писав: „Взагалі розумовий стан наших євреїв був оцінений надзвичайно низько, коли допустили припущення, що особи, подібні відомим нам наглядчачам, можуть згодитися для виховання нашого юнацтва, а випускники з так званих рабинських училищ, хлопчаки, які тільки починають обростати бородами, можуть бути народними учителями. Наш народ – не дика орда, в якій треба розповсюджувати перші основи грамотності й письменності; це народ, в життя якого глибоко проникають, – уже тисячоліття, – школа й освіта, вченість і література, як невід’ємні складові її частини” [2].

На погляд істориків початку ХХІ ст., які ретельно проаналізували досягнення і недоліки навчально-виховного процесу в Житомирському рабинському училищі, висока професійна майстерність викладачів загальних та єврейських предметів забезпечувала якісну підготовку вчительських кадрів для єврейських початкових навчальних закладів. Громади євреїв отримали казенних рабинів, які були обізнані з досягненнями світової науки і культури. Просвітницька діяльність викладачів та випускників єдиного на Україні рабинського училища в Житомирі сприяла активізації освітніх процесів у єврейському середовищі, піднесенню культурного рівня у Південно-Західному краї, зокрема Волинській губернії.

16 березня 1873 р. два рабинські училища у Вільно і Житомирі були перетворені в учительські єврейські інститути.

Метою створення учительських єврейських інститутів була підготовка вчителів для початкових єврейських училищ. Кореспондент газети „Недельная хроника Восхода” писав: „Головною метою Міністерства народної освіти при заснуванні єврейських вчительських інститутів була підготовка достатнього контингенту єврейських вчителів-спеціалістів, які б поступово витісняли меламедів з їх вбивчими хедерами, що загальмували в зародку всіляке фізичне і моральне зростання підростаючих поколінь” [9].

Можливість здобути освіту в єврейському навчальному закладі, звільнення його студентів від військової повинності, а також певні пільги для його випускників, які надавалися державою, притягували до Житомирського єврейського вчительського інституту молодь. Навчання тривало чотири роки. Студенти вивчали російську, церковнослов’янську мови, російську і всесвітню історію, географію, педагогіку і дидактику, фізику, географію, ботаніку, зоологію, арифметику, алгебру, геометрію, правопис, малювання і креслення, музику, гімнастику, а також "єврейські предмети" – історію єврейського народу, єврейську мову, Біблію, закон віри. Перелік загальноосвітніх предметів і обсяг програмного матеріалу був досить насичений і давав можливість вихованцям інституту здобувати ґрунтовні знання з основ наук. Вивченню єврейських предметів приділяли мало уваги, тому що вони були необов’язковими в програмі навчання. Менше трьох балів з єврейських предметів студенту ніколи не ставилося і майже не було прикладу, щоб він залишився на другий рік в одному класі через їх незнання. Не дивно, що студенти інституту часто не вміли добре читати єврейською мовою.

Необхідно зазначити, що педагогічний колектив Житомирського єврейського вчительського інституту та його адміністрація основне своє

завдання вбачали у кваліфікованій організації навчального процесу, а не в релігійному вихованні студентів. На це, зокрема, вказує відмова адміністрації від пропозиції Віленського єврейського вчительського інституту проводити тричі на день молитви у молитовному залі. Створена комісія з цього питання зазначала, що “здійснення тричі на день молитви у молитовному залі не тільки не буде сприяти звеличенню релігійних настроїв, а навпаки ляже тягарем на заняття і виконання уроків, викличе повну апатію до святості молитви, яку виконують і так 8 разів на день (в класі, три рази в їдальні і один раз перед сном).” [10] Довгий час в інституті не було кантора і читця Тори, що негативно впливало на церемонію богослужіння. Керівництво закладу не лише відмовило єврейській громаді у прийнятті до закладу кантора, а також оголосило вихованцям, що відвідування ними молитовної зали не обов’язкове [11].

Як рабинське училище, так і вчительський інститут повністю не виконували покладеного на них завдання виховувати єврейське юнацтво в імперському дусі. На це, зокрема, вказують результати численних інспекторських перевірок цих навчальних закладів, а також єврейських казенних училищ, де працювали їх випускники. Після перевірки інституту, проведеної у 1881 р., попечитель Київського навчального округу писав директору Житомирського єврейського вчительського інституту: “Із звіту помічника мого, Ростовцева, про проведену ним перевірку Житомирського єврейського вчительського інституту я вбачаю, що останнім часом з’являються симптоми дурного впливу на нього сторонніх осіб. Внаслідок цього між вихованцями почали з’являтися незадоволення існуючими у закладі порядками” [10]. Під час іншої перевірки, аналізуючи письмові роботи студентів на тему “Що потрібно єврею, який живе в Росії, крім російської мови, для зближення з росіянами”, інспекція відзначала, що майже всі вихованці написали, що для здійснення цієї мети потрібне моральне звеличення самих євреїв. Автори довідки розцінили таку відповідь як вияв вузького егоїзму студентів, який “...свідчить, що морально вони мало відрізняються від маси неосвіченого єврейського населення і що навчання їм у цьому відношенні мало дало користі” [12].

Наприкінці 70-років XIX ст. конфлікти між дирекцією і викладачами єврейських предметів інституту загострюються. У 1877 р. директором закладу став випускник університету св. Володимира, М. Барський, який в доповідній записці на ім’я попечителя Київського навчального округу так сформулював своє ставлення до єврейської освіти: “Існування окремих єврейських вчительських інститутів не приносить користі, а скоріше приносить шкоду. При окремих єврейських інститутах буде розвиватися відчуженість і єврейський соціалізм” [13].

Погляди М. Барського сповідував також його наступник Є. Котельников – випускник Харківського університету. Єврейська громадськість була обурена його антисемітською діяльністю. З перших днів роботи Є. Котельникова, в інституті почався надзвичайний дисциплінарний гніт, який межував з тортурами. Він ображав студентів, погрожував, залякував. Діяльність Котельникова на посаді директора була спрямована на те, щоб “робити життя євреїв нестерпним, хоча б в особі маси бідних юнаків єврейської бурси під назвою інститут” [14]. Сувору оцінку його антиєврейського настрою дала газета “Недельная хроника Восхода”, яка писала, що “юдофобія його у край грубій формі проявилася в

стосунках з викладачами-євреями. В розмовах з викладачами і персоналом адміністрації він заявив, що є противником єврейської освіти і "очистить тутешній інститут, як він вже достатньо підчистив Віленський" [14]. У 1885 р. Котельников відмовив у прийомі на роботу кандидату математичних наук, вихованцю Петербурзького університету Я. Хазіну лише тому, що він єврей. Він ввів найжорстокішу дисципліну і формалізм, звільнив багато вчителів-євреїв, заборонив всім вихованцям давати приватні уроки, що негативно впливало на матеріальне становище і підготовку до практичної діяльності.

Значна роль в організації навчально-виховного процесу відводилася інспектору інституту, який одночасно був і викладачем єврейських предметів. Розвитку освіти євреїв, зростанню авторитету інституту сприяв Й. Гурлянд. Автор дисертації "Про вплив філософії мусульманської релігії на філософію Мойсея Маймоніда", ряду досліджень з історії караїмства, він наполегливо боровся за підвищення рівня професійної майстерності викладачів, здобуття вихованцями інституту ґрунтовної освіти. Інспектор Х. Гохман з перших днів роботи став на захист канонів іудейської віри. Він заборонив присутнім знімати головні убори у молитовному залі інституту при виконанні імперського гімну "Боже, царя храни!". У культових приміщеннях євреям не дозволялося ходити з непокритою головою.

Вже на початку 80-х років XIX ст. уряд вирішив закрити один із єврейських вчительських інститутів. Думки урядовців часто були полярними відносно того, який із закладів необхідно закрити першим – у Вільно чи Житомирі. Цікава була позиція попечителів Житомирського і Віленського навчальних округів. Кожен з них намагався переконати уряд, що доцільніше закрити вчительський інститут на території їх навчального округу.

Попечитель Київського навчального округу Голубцов висловив такі пропозиції щодо вдосконалення системи виховання єврейської молоді міністру народної освіти 29 грудня 1881 р.: "При теперішній організації Житомирського єврейського інституту – навряд чи може бути досягнута поставлена урядом мета – зближення євреїв з корінним російським населенням. Таке зближення при схильності євреїв до корпоративної замкнутості, на мою думку, може бути досягнуте тільки в російській школі під керівництвом російських вчителів, а не вчителів-євреїв, завжди представленими надзвичайно слабкими впроваджувачами російської ідеї в єврейському середовищі... За таких умов керівництво закладу безсиле вести справу виховання" [16].

Попечитель Віленського навчального округу Н. Сергієвський писав: "Житомирський інститут більш відповідає своєму призначенню, бо має більшу кількість учнів, тому і вартість утримання вихованців менша... Маю честь просити закрити Віленський єврейський інститут, казеннокоштных учнів і все майно перевести у Житомир" [16].

Дійсно причину таких дій попечителів Житомирського і Віленського навчальних округів можна зрозуміти з відвертого листа Волинського губернатора. У липні 1882 р. він писав: "Якщо зі школи повинно починатися перше єднання різних народностей, які населяють дану країну, то відкриття окремих для різних народностей шкіл, а тим більше для євреїв, які і так прагнуть до відокремлення, досягається небажане єднання. ...Всі народності, які населяють нашу імперію, повинні природно асимілюватися в російській

народності, і тільки російська школа перш за все може здійснювати таку асиміляцію” [16].

Вороже налаштована адміністрація Волинської губернії та Київського навчального округу до просвіти єврейського народу домоглася свого. 28 листопада 1885 р. цар видав указ про закриття Житомирського інституту. Попечитель Київського навчального округу сповістив директора закладу, що “Житомирський інститут закривається за непотрібністю, а приміщення його передається окружному суду, учнів, які того побажають, буде переведено у Віленський вчительський інститут” [17].

Житомирський єврейський вчительський інститут (1873-1885 рр.) був єдиним на території України вищим навчальним закладом, де педагогічною майстерністю оволодівали майбутні вчителі суто єврейських шкіл і училищ. Інститут давав ґрунтовні знання із загальноосвітніх предметів. Підготовка більшості випускників із єврейських предметів була слабкою, але вони володіли знаннями з методики викладання та добре були обізнані з досягненням передової педагогічної думки. За час існування цього навчального закладу в його стінах здобули освіту більше 200 єврейських юнаків. Випускники закладу, в певній мірі, вирішили проблему кадрового забезпечення єврейських навчальних закладів всієї „смуги осілості”.

Створення Житомирського рабинського училища та перетворення його у вчительський інститут було викликано намаганням уряду підпорядкувати культурно-освітні процеси на Волині своїй імперській політиці. Адже виховавши законослухняних рабинів для общин і вчителів для єврейських шкіл, царат отримав би велику кількість висококваліфікованих спеціалістів, які, на його думку, старанно впроваджували б великодержавні ідеї серед підростаючих поколінь. Але він наштовхнувся на шалений опір ортодоксальних рабиністів, хасидських лідерів та на вікові традиції єврейської спільноти, що історично склалися і були невід’ємними від юдаїзму. Тому головна мета створення рабинського училища, а потім вчительського інституту була досягнена тільки частково.

Так започаткування середньої і вищої освіти євреїв на Волині у XIX ст. не знайшло свого продовження. Причиною стало те, що російський уряд боявся юдаїзації середньої і вищої освіти євреїв, а єврейські громадські і релігійні діячі в більшості вважали, що державні навчальні заклади несуть в собі небезпеку русифікації і асиміляції єврейських мас.

Література:

1. День. – 1871. – №16.
2. Рассвет. – 1860. – №13.
3. Рассвет. – 1860. – №28.
4. День. – 1871. – №17.
5. Рассвет. – 1860. – №13.
6. Горовиц И. О раввинских училищах // Рассвет. – 1860. – №28.
7. Центральний державний історичний архів України (Далі: ЦДІАУ) – Ф. 707, оп. 18, спр. 143.

8. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. – СПб, 1866. – С.38.
9. Недельная хроника Восхода. – 1884. – №24.
10. Державний архів Житомирської області. (Далі: ДАЖО) – Ф. 354, оп. 1, спр. 70.
11. Недельная хроника Восхода. – 1885. – №33.
12. ЦДАУ. – Ф. 1423, оп. 1, спр. 34.
13. ЦДАУ. – Ф. 707, оп. 223, спр. 73.
14. Недельная хроника Восхода. – 1883. – №33.
15. Дажо. – Ф. 354, оп. 1, спр. 71.
16. ЦАІДУ. – Ф. 442, оп. 535, спр. 188
17. Недельная хроника Восхода. – 1886. – №1.

П.П.Моціяка

Діяльність Чехословацької Національної ради у 1916-1918 рр.

З початком Першої світової війни мілітаризація внутрішньої політики в Австро-Угорщині істотно виросла. Парламент не скликався, основні громадянські свободи були скасовані і, таким чином, вирішення ключового питання для народів імперії – національного – відсовувалося на невизначений термін. Лідер чеського національного руху Т.Г.Масарик, згадуючи про свою зустріч з колишнім прем'єр-міністром Австрії фон Кербеном, пізніше писав: „Формулював я своє головне запитання таким чином: чи здатен Відень вдатися до необхідних реформ у випадку перемоги? Кербен після глибоких роздумів...відповів цілком певно: ні. Перемога посилить старий режим... Після переможної війни вирішальний голос матимуть військові, а вони будуть централізувати і онімечувати, створюючи абсолютизм з парламентською прикрасою” [1].

Для чеських політиків така перспектива мала ефект протверезіння і посилювала їхні прагнення до самостійної держави, а не федеративної монархії Габсбургів. Як зазначає чеський історик Р.Квачек: „Історичне державне право як основна чеська політична програма очікувало федералізації Австрії”[2]. Тепер це ставало ще більш проблематичнішим, а то й зовсім неможливим. У таких умовах була цілком зрозумілою орієнтація багатьох чеських політиків на держави Антанти і на боротьбу проти австро-угорської монархії.

У Чехії стали виникати таємні товариства, які ставили собі за мету добитися національної незалежності. Восени 1914 р. Т.Г. Масарик і Е. Бенеш створили „Maffia”, завданням якої було сприяти поразці Австро-Угорщини і утворенню чеської держави. Політичні плани Масарика були вперше детально сформульовані ним у другій половині жовтня 1914 р. у бесіді з англійським дипломатом Р.Сетон-Вотсоном, який передав її запис урядам союзних держав. У бесіді Масарик відзначав, що за найсприятливішого збігу обставин можуть виникнути умови для створення самостійної Чехії, яка буде включати поряд з

чеськими землями в їхніх історичних кордонах також і словацькі райони Угорщини [3].

Проте еміграція Масарика наприкінці 1914 р. і більш близьке знайомство з настроями, переважаючими в політичних колах Антанти, викликали в нього певне розчарування. Ні в Англії, ні в Франції не виявляли особливого інтересу до вирішення чеського питання. Навіть найбільші симпатичні чехів вважали максимально можливим перетворення Австро-Угорщини з дуалістичної в триалістичну монархію [4]. Розчленування чи ліквідація Австро-Угорщини не входили в плани західних держав, які боялися посилення впливу Росії, якщо виникнуть нові слов'янські держави.

За таких обставин для Т.Г. Масарика і його однодумців найголовнішим було налагодити ефективне чеське підпілля в Австро-Угорщині, об'єднати зусилля чеської діаспори в Європі і Америці через агітаційно-роз'яснювальну роботу та створити координуючий орган чеського визвольного руху. 14 листопада 1915 р. у Парижі було утворено Чеський закордонний комітет, який у лютому 1916 р. став називатися Національною радою чеських земель, а з серпня 1916 р. – Національною радою чеських і словацьких земель (Československá národní rada). Головою ЧНР став Т.Г. Масарик, його заступниками: чех Й. Дюріх і словак М.Р. Штефанік, а генеральним секретарем Е. Бенеш [5].

Присутність тут словака за походженням французького громадянина М.Р. Штефаніка аж ніяк не засвідчує всезагального прагнення словаків до самостійної держави разом з чехами. Скоріше навпаки. Як слушно зауважує Р.Квачек: „Словаки не мали такої державної традиції, як чехи, а це обмежувало їхні державоправні наміри і амбіції...Словацький національний рух прагнув до проголошення автономії у рамках Угорщини” [6]. Тому виникнення спільної держави чехів і словаків залежало від результатів війни і справді колосальної агітаційно-роз'яснювальної роботи прихильників такої держави.

Діяльність ЧНР спочатку обмежувалася встановленням контактів з діловими і владними колами країн Антанти, збиранням розвідувальної інформації та проведенням антиавстрійської пропаганди. Як згадував Масарик, „наша пропаганда була демократична; ми з'єднували собі не лише політиків і урядові круги, але передусім пресу, а через неї широкі верстви. Це приносило нам користь”, і далі зауважує, що „завдяки цій агітації в Америці і Англії наш визвольний рух став широко звісним” [7].

ЧНР мала тісні контакти з опозиційними Габсбургам чеськими політиками, які через промисловців, торгівців фінансистів, чиновників діставали цінну інформацію і передавали її за кордон. Особливо цінні відомості добував поет Махар через прибиральника кабінету міністра внутрішніх справ Австрії. Прибиральник потайки переписував документи зі столу міністра і вибирав усі папери з кошика для сміття [8]. „Maffia”, як згадував пізніше Е. Бенеш, – „передавала за кордон цінні відомості про австрійські політичні, економічні і військові справи...” [9].

Для успіху справи і підтримки з боку держав ЧНР необхідно було постати реальною силою і вести дієву боротьбу проти центральних держав. Тому ЧНР стала добиватися від держав Антанти дозволу на створення чехословацьких військових частин. До їхнього складу передбачалося зараховувати чеських і

словацьких військовополонених, емігрантів та представників чеських громад у відповідних країнах. Спочатку ці військові формування були малочисельними. Так, у Росії наприкінці 1914 р. т.зв. „Чеська дружина” нараховувала бл. 1000 чол., а батальйон „Наздар” у Франції – бл.600 чол. [10]. Проте далі справа практично не рухалася аж до 1917 р., коли 6 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд підтвердив „Указ про формування чехословацького війська”, а вже 2 липня під Зборовом це військо отримало бойове хрещення на фронті [11]. 19 грудня 1917 р. було ухвалено декрет про створення чехословацької армії у Франції, а 15 лютого 1918 р. ЧНР видала розпорядження про набір до цього війська. Тижнем раніше, чехословацький корпус у Росії було оголошено частиною французької армії [12].

Крім того, 21 квітня 1918 р. було укладено перший договір між ЧНР і урядом Італії про формування чехословацького війська в Італії, 24 травня М.Р. Штефанік вручив воякам легіону прапор [13]. Загалом до кінця війни чисельність чехословацької армії, створеної ЧНР і її філіями в інших державах, складала 128 тис. вояків, з них: в Росії- 92 тис., у Франції – 12 тис., в Італії – 24 тис. [14].

Успіхи ЧНР у створенні армії і особливо дії чехословацького корпусу в Росії (контроль над Сибірською залізницею) сприяли, нарешті, визнанню 29 червня 1918 р. Францією „права чехословацького народу на самостійність, і Національної Ради – основи майбутнього уряду.” 9 серпня Великобританія визнала ЧНР найвищим органом національних інтересів, а 3 вересня США визнали ЧНР урядом de facto [15].

24 вересня 1918 р. національна рада була перетворена у Тимчасовий чехословцький уряд, про що Е. Бенеш 14 жовтня офіційно повідомив урядам Антанти. Наступного дня цей уряд був визнаний Францією, а потім Великобританією, Сербією, Італією та ін. А 18 жовтня Тимчасовий уряд одночасно в Парижі і Вашингтоні опублікував „Проголошення незалежності чехословацького народу”, відоме як Вашингтонська декларація. У документі відкидалася ідея федералістичної Австрії, проголошувалося повалення Габсбургів і утворення Чехословацької республіки [16].

28 жовтня 1918 р. у Празі було проголошено утворення Чехословацької республіки. 30 жовтня Словацька національна рада заявила, що „вона одна має право говорити і діяти від імені чехословацького народу, що проживає у межах Угорщини” та підтвердила приєднання до Чехословацької республіки [17]. 14 листопада Революційні національні збори обрали президентом новоствореної республіки Т.Г. Масарика, а перший уряд ЧСР очолив К. Крамарж. Отже, Чехословацька національна рада на цьому свою історичну місію завершила.

Таким чином, за період 1916-1918 рр. ЧНР була не тільки керівним центром визвольного руху, але й зуміла добитися визнання її державами Антанти як Тимчасового уряду Чехословацької республіки, якої ще не було. Величезна заслуга у цьому належить Т.Г. Масарику, який створення держави чехів і словаків зробив справою свого життя.

Література:

1. Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини. – Львів, 1930. – С.54.
2. Kvaček R. Ke vzniku Československa || Československo 1914-1918. Osudy democracie ve středni Evropě. | Sbornik mezinárodní vědecke conference (5-8 října 1998). – Sv.1. – Praha, 1999. – S.32.
3. Шмераль Я.Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году. – М., 1967. – С.64.
4. Там само. – С.65.
5. Масарик Т.Г. Вказана праця. – С.79.
6. Kvaček R. Op. cit. – S.33.
7. Масарик Т.Г. Вказана праця. – С.80.
8. Омельченкова М. Т.Г.Масарик. – Прага, 1931. – С.215.
9. Цит. за: История Чехословакии: В 3-х тт. – Т.2. – М., 1959. – С.252.
10. Там само. – С.254.
11. Масарик Т.Г. Вказана праця. – С.291-293.
12. Там само. – С.294.
13. Там само. – С.296.
14. Там само. – С.282.
15. Там само. – С.298,302.
16. История Чехии /под ред. В.И.Пичета. – М., 1947. – С.188.
17. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М., 2003. – С.558.

С.М.Ховрич

Запровадження предметної системи в КПШ, а також в ХТІ та КГІ: чи була необхідність?

Розкрито складний і суперечливий процес зміни учбових систем в КПШ, а також ХТІ та КГІ в дореволюційний період: його проблеми.

На початку ХХ ст. у сфері освіти (зокрема, технічної) Російської імперії відбулися значні зміни, що неабияк відобразилося на навчально-виховному процесі Харківського технологічного, Київського політехнічного і Катеринославського гірничого інститутів.

В усі часи система освіти ставила перед собою мету – розробити раціональну учбову програму, яка б відповідала вимогам часу. Її пристосування до потреб суспільства не завжди відбувалося безболісно і планомірно. Зміни у виробництві, суспільно-політичних поглядах і державному житті чітко відзеркалювалися у меті і завданнях учбових закладів.

У кінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. злам в орієнтирах вищої освіти проходив в атмосфері численних дискусій і протиборства різних груп. Виникнення і

становлення КПІ та КВГУ – КПІ співпало з важливими реформами у системі вищої освіти. На порядку денному перед втузами Російської імперії постало питання вибору власного шляху розвитку. Курсову систему змінила нова – предметна. Це і викликало гарячі дискусії, а подекуди нерозуміння і небажання відкинути старе і не протидіяти утвердженню нового і прогресивного.

Уже в перші роки ХХ ст. уряд взяв курс на деяке реформування освіти. У 1901 р. міністерство народної освіти ініціювало кампанію із широкого обговорення проблем вищої технічної освіти. Воно поставило перед собою завдання: глибоко ознайомитися із дійсним становищем освіти і, використовуючи, на його погляд, цікаві думки втузів держави, скласти певний план перспективних змін у згаданій сфері освіти.

На окремих відділеннях КПІ вирішили підготувати теоретичну базу для практичних змін у системі викладання. З листопада 1902 р. на хімічному відділенні КПІ прийнято рішення про створення учбової комісії [1]. Рутинна робота комісії полягала у перегляді і узгодженні діючих програм. З метою вибору кращого варіанту ця комісія збирала цікаву узагальнюючу інформацію про плани аналогічних відділень 15 вузів України, Росії та інших країн (ХПТІ, Цюрихський і Берлінський політехнікуми тощо).

Природно, що учбовий план для закладу є ядром його життєдіяльності. Зміни і доповнення, а тим паче корінні зміни, у навчальних програмах визначають суть “світоча”, формують його “обличчя”. На основі проведеного аналізу пропонуємо періодизацію розвитку КПІ (1898-1917). Визначальною рисою її є те, що історію КПІ поставлено у зв’язок із еволюцією учбових програм. За цією періодизацією (“учбово-програмною”) КПІ пройшов у своєму розвитку три етапи:

“курсова система” (1898-1904);

“перехідний” (підготовчий) (1904 – осінь 1906);

“предметна система” (з 1906).

Ми маємо змогу майже точно визначити хронологічні рамки цих періодів. Добре прослідковується їх зв’язок. Проте плавного переходу, на жаль, не сталося. Специфічність, а точніше невизначеність статусу 1-го етапу створила деякі незручності. Під час етапу так званої “урсової системи” відбулося затвердження обов’язкової програми навчання, яка офіційно проіснувала до 1903-1904 рр. Зрештою, наступає період кризи і занепаду курсової системи.

Другий етап був надзвичайно складним і суперечливим. Він мав також своє “обличчя”. Ініціатива Ради КПІ (розробка “Правила о прохождении студентами курса наук при предметной системе”) увінчалася успіхом. Міністерство фінансів затвердило “Правила” (18 листопада 1904 р.). З 1904 р. і аж до осені 1906 р. тривала підготовча робота до остаточного переходу до предметної системи.

Нарешті, третій етап ознаменувався повною перемогою нової системи, коли її фактично запровадили в життя втузу і дотримувалися основних положень впродовж 1906-1917 рр. Предметна система продовжувала існувати і надалі. Однак у зв’язку із обмеженими хронологічними рамками роботи і утвердженням радянської дійсності вважаємо, що даний етап повністю відповідає встановленому “хронологічному кордону”, якщо взяти до уваги, окрім всього іншого, головну ідею, котру сформували творці предметної системи.

КПІ у контексті технічної освіти був винятком у багатьох відношеннях. Це стосувалося і учбової програми. Новий тип закладу вимагав нових поглядів на застарілі проблеми. Це і було головною рисою КПІ.

Курсової системи у КПІ у чистому вигляді до 1905 р. не існувало. Вона, так би мовити, не встигла прижитися. Із цим погоджувалося більшість дослідників. Хоча були й інші думки. На відміну від інших, уже у 20-х рр. ХХ ст. П.В. Рабцевич стверджував, що курсова система начебто проіснувала у чистому вигляді до осені 1904 р. Однак, навіть при побіжному огляді згаданої проблеми, твердження П.В. Рабцевича, принаймні, здається неприйнятним.

Викладачі і професори КВГУ (з 1912 р. КГІ) були готові перейти до предметної системи шляхом поступових змін напередодні революції 1905-1907 рр. Однак цьому перешкодило тимчасове закриття училища. В кінці 1907 р. рада КВГУ зважилася скасувати стару систему. За її рішеннями, нова учбова програма починала діяти з 1908 навчального року [2]. На тлі ХТІ і КПІ КГІ був певним винятком. На момент перетворення училища в інститут у місті Катеринославі тут уже діяла предметна система. Усю чорнову роботу з реорганізаційних заходів здійснило училище і, таким чином, не існувало потреби у пошуку нових варіантів учбової програми.

Інша ситуація склалася у ХТІ. На відмінну від КПІ впровадження предметної системи тут затягнулося до 1911 р., коли нарешті почали пристосовувати учбові програми до вимог предметної системи [3]. ХТІ виявився у цьому плані більш консервативним. Він ставив перед собою завдання не в остаточній ліквідації старої системи, а у проведенні деяких “косметичних” дій, що не підірвали б загальні основи. Його пропозиції обмежувалися побажанням спрямувати спільні зусилля на ліквідацію окремих недоліків курсової системи [4]. Маючи схожі недоліки для втузів країни (тривале перебування студентів в інституті, деякий хаос у викладанні і т.д.), керівництво ХТІ через кілька років змушене було змінити свій погляд і поставити на порядок денний питання про скасування курсової системи [5]. Обговорення тривало не один рік. Учбовий комітет раз у раз приступав до вдосконалення проектів учбової програми, максимально пристосовуючи її до вимог часу, запитів студентів і т.д. Даний проект обмежив термін навчання студентів 10 семестрами, максимально вони могли навчатися не більше 16 семестрів. Допускалися іспити у перших 6 семестрах. Під тиском обставин ХТІ узаконив предметну систему і у себе.

Як би там не було, а у надрах курсової системи зародилася нова форма навчання, що і поклато край існуванню старому. Без сумніву, не було і, мабуть, не буде винайдено ідеальної моделі освіти. Нереально також проголошувати про винайдення якогось особливого шляху. Прагнути до компромісного варіанту – мабуть, це і є той шлях, по якому слід рухатися вперед.

Курсова система вичерпала свої ресурси і змушена була поступитися більш удосконаленій формі навчання. У КВГІ широко використовували систему репетицій, завдяки яким здійснювався контроль за навчанням студентів. Репетиції були потужним стимулом для студентів. Проте незабаром вони стали неефективними, тому їх відмінили. Тож деякі елементи старої системи відмирили самі по собі, чим поставили під сумнів доцільність її існування. На початку ХХ ст. час від часу лунала критика на адресу втузів Росії, вбачаючи їх

істотні прорахунки у проведенні обов'язкових репетицій та іспитів [6]. Наголошувалося на необхідності поглибленні спеціалізації.

Основними причинами кризи курсової системи були такими:

внаслідок умовних переводів і іспитів посеред року курси втратили реальне значення;

матеріальна неспроможність студентів (жорсткий регламент не дозволяв студентам заробляти собі на життя);

у результаті суспільно-політичних катаклізмів у країні курсова система була паралізована;

невиправдана практика залишати студентів на 2-й рік навчання.

На протязі 1899 р. вибуло із КПІ 208, а вступило – 392 осіб. На другий рік на курсі залишилися 44, переведено на II курс – 164 особи [7]. Сумна статистика цього року засвідчила ряд незручностей, народжених старою системою. Щоб пом'якшити наслідки кризи курсової системи, у КПІ практикували звільнення студентів від іспитів. Лише завдяки цьому деякі студенти спроможні були перейти на наступний курс. Звідси, було підірвано роль і значення самих курсів – основного принципу старої системи.

Народження предметної системи відбувалося за складних обставин. На початковій стадії переважали моменти певного хаосу і безсистемності. Відділення запровадили незвичну систему навчання. Так, декан Мехвідділення КПІ К.О. Зворикін розробив і провів у життя нову програму, що дало можливість зменшити термін навчання до 4-х років, не завдаючи шкоди кількості і якості знань студентів і послідовності викладання дисципліни.

Позитивним у предметній системі було те, що вона відкривала більш широкі можливості для навчання здібних студентів. Студентам надавалося право самостійного вибору терміну здачі іспитів і виконання окремих робіт за умов дотримання встановленої послідовності вивчення предметів. Поділ дисциплін на цикли передбачав, що студент в обов'язковому порядку буде здавати по черзі кожний предмет даного циклу. Тобто предмети здавалися у порядку логічної залежності між собою. При цьому "...ступень успішності студента зависит от количества полученных им зачетов и отметок в течение учебного года» [8]. Рівень успішності студентів стимулювався встановленими нормами. Отже, було ліквідовано закріплення студентів до певного курсу. А найбільшим демократичним досягненням було право вільного відвідування лекцій.

Курсова і предметна системи мали багато відмінностей. Для першої було характерне: низька інтенсивність занять; для практичних занять не проводили групового поділу, вони велись всім особовим персоналом лабораторій і кабінетів; недостатня місткість учбового закладу (почасти лабораторії і кабінети залишалися порожніми); вівся суворий облік відвідування студентами занять; домінування групового підходу у навчанні; здача під час іспитного періоду у травні усіх предметів одного курсу, а також складання у певні строки проектів та вправ тощо.

Для нової системи притаманне таке: висока інтенсивність занять та вмістимість закладу (раціональне використання приміщень); курс поділявся на групи; всебічний індивідуальний підхід до кожного студента; іспити і заліки проводилися у три періоди; дозволялися колоквіуми і т.д.

Отже, курсова система у ряді випадків значно поступалася своїй “суперниці”. Відсутність гнучкості, “поступливості” робили її досить незграбною. Однак предметна система не змогла одразу вирішити ряд проблем, подолати наслідки своєї попередниці. Педагогічний колектив КПІ (ХТІ також) неоднозначно поставився до запропонованих реформ. Переконаними прибічниками реформування освіти (запровадження предметної системи) доводилося щоразу відстоювати свої позиції. Особливий ентузіазм при цьому виявили: В.Г. Шапошников, М.І. Коновалов, В.П. Іжевський тощо.

Не залишали надії здійснити реанімацію старого освітнього устрою антиреформаторські сили. Цей табір представляли такі видатні постаті, як Є.О. Патон, С.П. Тимошенко та ін. Нападки ними здійснювалися методично і безперервно. Головним приводом до активізації дій “антиреформаторів” стала переконлива статистика. Згідно з теоретичними розрахунками, начебто учбова програма повністю вписувалася у 4-річний курс навчання, однак у дійсності більшість студентів не вкладалася у ці рамки. Таке явище присутнє скрізь. Академік Д.В. Наливкін згадував про Гірничий інститут: “... и семь-восемь лет пребывания в институте были не редкость» [9].

С.П. Тимошенко, даючи аналіз тодішній освіті, відзначав певні недоліки предметної системи, як то:

- студенти практично не відвідували лекцій;
- розрив іспитних вимог із лекційною програмою;
- встановлений високий бар’єр контролю знань важко долався студентами (вони навчалися 6-7 років);

- багато часу в професорів забирав перегляд програм на нескінчених засіданнях [10].

За ліквідацію предметної системи ратував Є.О. Патон. Парадокс полягав у тому, що лише після його приходу на інженерне відділення, предметна система утвердилася і тут.

Справді, труднощі були. Адже навіть обдарованим студентам подекуди було нелегко. Так, студент інженерного відділення Л.В. Безпалов, схильний до заняття наукою, навчався з 1908 р. до 1916 р. [11]. У ХПТІ в 1887 р. із 456 лише 95 студентів виконали усі роботи із креслення, зросла кількість «вічних» студентів [12]. Студенти не могли вчасно закінчити навчання.

Після детального аналізу учбових програм двох систем, статистичних даних, думок протилежних сторін (прибічників і противників) нам уявляється доцільним назвати слідуєчі причини недоліків предметної системи:

- новизна питання;
- соціально-політичні потрясіння (революції, страйки, мітинги, студентські заворушення, війни);
- незадовільне фінансування освіти з боку держави;
- побутові (незадовільний стан здоров’я, несприятливі сімейні і особисті обставини студентів);
- відсутність у молоді, випускників загальноосвітніх закладів, здатності до самостійної, інтенсивної роботи;
- розкол педагогічного колективу за політичними ознаками на два табори.

У сукупності вище названі причини перешкодили предметній системі «заволодіти» абсолютною більшістю симпатій з боку викладачів КПІ і ХТІ.

Отже, були нарікання однієї частини персоналу КПІ на курсову та іншої – на предметну систему. Цікаво, що обидві сторони при цьому висували одне і теж пояснення (аргумент): така-то система не відповідала тодішній російській дійсності. Складається враження, що, очевидно, КПІ слід було б обрати «третій» шлях, якого, правда, ніхто навіть собі не уявляв. Помічена ще одна особливість аргументів критиків обох систем: вони називають інколи однакові недоліки як першої, так і другої систем. Серед них: студенти не вкладалися в умовні 4-и роки навчання, студентські заробітки завдавали значної шкоди нормальному ходу лекцій.

Як тоді, так і пізніше обидві системи мали своїх прибічників і відвертих противників. Нерідко при цьому прибічники одної системи суперечили один одному. Наприклад, у радянський час, однаково не сприймаючи і критикуючи предметну систему, В.П. Рабцевич і К.К. Симінський по-різному оцінили значення індивідуальної роботи із студентами. На відміну від К.К. Симінського, П.В. Рабцевич найбільший гріх вказаної системи вбачав саме у дотриманні принципу індивідуального підходу до кожного студента [13]. Колективна робота студентів його влаштовувала більше. Хоча недооцінка індивідуальної роботи є помилковою.

Кожна сторона висувала свої аргументи, переконливо доводила неспроможність тієї чи іншої системи. Можливо, це було наслідком також багатопрофільного амплуа КПІ. Ідейні творці із самого початку заклали у нього новий, багатогранний зміст. Він охоплював досить широкий спектр спеціальностей. Важливі галузі народного господарства були повністю відображені у навчальних програмах втузу. Однак кожне відділення володіло певними особливостями. Вони були несхожими, хоча й мали багато спільного. Очевидно, те, що деякі положення із проекту статуту КПІ були рішуче відхилені високими урядовими інстанціями, призвело до втрати учбовим осередком свого найголовнішого змісту, опори. Та широка автономія, що надавалася авторами проекту окремим відділенням, мала в майбутньому забезпечити єдність втузу, його швидке піднесення, унеможливлення безкінечної кризи, непорозуміння. Адже кожне відділення володіло правом обрати свій шлях розвитку. Широта задуму щодо створення втузу із широкими автономними правами ще до початку відкриття КПІ наштовхнулася на російську дійсність з її самодержавною формою правління, обмеженої революційними заворушеннями.

Таким чином, суспільно-політичні процеси поклали край існуванню курсової системи. Вони ж, як не парадоксально, не дали новій системі досягти розвою, розкрити у повній мірі свої переваги. Замість цього проявилось більше недоречностей.

Отже, розвиток ХТІ, відкриття і становлення КПІ та КВГУ – КГІ відбувалося у надзвичайно складних умовах. Нові світочі технічної освіти змушені були долати численні труднощі найрізноманітнішого характеру. Натомість нова форма навчання – предметна система – була схвально зустрінута більшістю викладачів КПІ, що засвідчило про їхню прогресивність.

Література:

1. Шапошников В.Г. Материалы по учебным планам химических отделений иностранных и русских высших технических школ //Известия Киевского политехнического института Императора Александра II. – 1904. – Год V. – Книга III. – Отдел физ.-мат. и хим. – С.1.
2. Первые высшие технические учебные заведения на Украине //Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине /АН УССР, ЦИ НТПИН им. Г.М. Доброва. Отв. ред. Иванченко Ф.К. – К., 1990. – С. 80-81.
3. Степанович Е.П. Подготовка квалифицированных кадров // Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.) /АН УССР. Ин-т истории Укр. – К., 1991. – С. 29.
4. Свод мнений по вопросам, предложенным г. министром народного просвещения относительно желательных изменений в уставе высших технических учебных заведений. – СПб., 1912. – С.59.
5. Мухачев П.М. Двадцатипятилетия Харьковского технологического института Александра II: 1885 – 1910. – Харьков, 1910. – С.41.
6. Тимонов В.Е. Международная выставка и международный инженерный конгресс в Глазго в 1901 г. – Петербург, 1902. – С.109.
7. Отчет о состоянии Киевского политехнического института императора Александра II за 1899 год. – К., 1900. – С.46.
8. ДАК. – Ф. 18; Оп. 1; Од. зб. 1021 ; Арк. 18. Доклад директора о работе института в 1909 – 1910 гг. Переписка с дирекцией Томского технологического, Екатеринбургским горным училищем и др. учебными заведениями о пересмотре программ преподавания. 1910 г.
9. Наливкин Д.В. Из далекого прошлого. – Л.,1981. – С.31.
10. Тимошенко С. Занятия в Киевском политехникуме //Тимошенко С. Воспоминания. – К., 1993. – С.112-113.
11. Симинский К. Инженер Леонид Васильевич Безпалов // Известия Киевского политехнического и Сельско-Хозяйственного институтов. – Кн. 1, Вып. 1. – К., 1924. – С.110.
12. Известия Харьковского технологического института. – 1907. – Т.3. – С.11.
13. Рабцевич П.В. Курсова або предметова система в вищій школі //Вісти Київського політехнічного інституту. – Кн. 3. – К., 1926. – С.30.

Німецькі військовополонені і суспільні настрої в Україні у 1944-1945 рр.

Тема військового полону надзвичайно багатогранна. Це повною мірою стосується і проблеми німецьких військовополонених Другої світової війни в радянських таборах на території Української РСР. Останнім часом німецькою та російською історичною наукою, а тепер вже й вітчизняними дослідниками досить активно вивчаються такі її аспекти, як: полонення, розміщення та утримання бранців у таборах на території СРСР, їх трудове використання, оперативна і політична робота в середовищі військовополонених, репатріація на батьківщину тощо. Зрозуміло, що будучи очевидними для дослідника, ці аспекти проблеми дозволяють оцінити реальність ситуації радянського військового полону для цієї категорії бранців. Проте, на наш погляд, не менш вагомим є той вплив, що його справляла на становище німецьких військовополонених (а згодом і інтернованих осіб) у радянському полоні існуюча в СРСР, а зокрема і в Україні, суспільна думка.

Оскільки жодних соціологічних опитувань про ставлення радянських громадян до полонених німців, зрозуміло, не проводилося (та й проводитися не могло), то основним джерелом, яке допомагає нам скласти уявлення про нього, є цілком таємні матеріали ЦК КП(б)У, НКВС та НКДБ УРСР. Це передусім спецповідомлення та інформації на адресу вищого керівництва республіки, у яких доповідалося про реагування населення на події міжнародного життя, внутрішнє становище. Поряд з іншими аспектами публічного життя радянських громадян тут йшлося і про їх безпосередню реакцію на перебування в нашому тилу полонених німців. Серед матеріалів фонду Центрального Комітету Комуністичної партії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігається кілька таких справ.

Цікавими є спецповідомлення НКВС датовані початком 1943 р. Вони наочно показують, яку важливу роль у формуванні суспільних настроїв відіграє пропаганда та сталі, сформовані уявлення про менталітет німецької нації. Наприклад, у спеціальному повідомленні республіканського НКВС від 16 січня 1943 р. наводиться висловлювання відомого українського архітектора, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР Заболотного з приводу подій під Сталінградом: "...Наступ не дає позитивних результатів. Оточили німців, перерізали шляхи, взяли полонених і т. д., а в кінці-кінців навіть із Сталінграду не змогли їх вигнати. Нам просто поталанило, що на цьому фронті були "румунешти", які з переляку здалися в полон, але німців не дуже перелякаєш..." [1]. Як бачимо, ще на початку 1943 р. у свідомості, принаймні певної частини українського суспільства, військова потуга Німеччини мала досить високий рейтинг.

З втратою арміями вермахту стратегічної ініціативи та початком корінного перелому у ході радянсько-німецької війни притерпіли помітну еволюцію і суспільні настрої більшості українців, адже перспективи остаточної

військової поразки Третього Рейху ставали все очевиднішими. Підтвердженням цьому були сотні тисяч німецьких військовополонених, що всезростаючим потоком надходили з фронту у кінці 1943-1944 рр. Українцям, які пережили роки окупації і нацистського терору, чи не вперше випала нагода побачити “володарів Європи” не в строю переможно крокуючих військ, а в колонах військовополонених. Сталося це 16 серпня 1944 р. У той день влада влаштувала конвоювання вулицями Києва німецьких бранців. Ця акція, подібна тій, яку провели у Москві місяцем раніше, була здійснена з метою демонстрації сили Червоної армії, а свідками її проведення стали близько 200 000 киян. [2]

З архівних матеріалів видно, що абсолютна більшість громадян вкрай вороже зустріли німецьких військовополонених. Змучені війною і окупацією люди висловлювали неприхований гнів, у їх словах звучала ненависть і бажання помсти ворогам – німцям. Ось лише кілька характерних висловлювань на адресу німецьких військовополонених підмічених інформаторами у натовпі.

“...Як тільки з’явилися перші колони полонених офіцерів німецької армії, почулися вигуки: “Ось вони головорізи, грабіжники, вбивці”...Одна з робітниць, що працювала на відбудові Хрещатика, пропускаючи наперед свою дитину сказала: “Дивись і добре запам’ятай, щоб зміг розказати як виростеш, бо більше ніхто таких звірів не побачить”...Одна дівчинка 9 років вийшла на Хрещатик і коли побачила перших полонених, підняла кулак і почала загрозувати. Її бабуся сказала: “Що ти розумієш, що підняла кулачок?” Дівча відповіло: “Як же, це ж фрїци”...Одна з киянок, років шістдесяти, погрожуючи німцям сказала: “ Вбивці, це ви розстріляли мою невісточку і внучку, вироди а не люди”...Говорили про ненависть до ворога, що підсилювалась почуттям огиди до них і схваленням необхідності помити вулиці Києва, де проходили німці, як це зробили в Москві... “Ось ви які негідники, мерзотники, вояки, сміливіше дивіться на свої безчинства, безчинні криваві вчинки”...Літня жінка, заплакавши, промовила : “Їх руки , їх погані морди обагрені нашою кров’ю”...Інвалід Вітчизняної війни, шахтар з Красного Дону тов. Рибалов з натовпу вимовив: “Собаки, вбивці прокляті, за що ви повісили дружину і доньку, за що відрізали руки племіннику...кинули його живим у шахту...”...Один старий йшов поряд з німцями та викрикував: “Ви вбивці, кати. Ви замордували мого сина. Як вас носить наша земля. Погибель на вашу голову. Ви не схожі навіть на людей”...Старий, інвалід першої імперіалістичної війни, слідкуючи за ...колонами німецьких військовополонених, кричав їм у слід: “Собаки, Дивіться, дивуйтесь і тремтіть. Ми, руські люди живі, ми не раби. Руїни, сліди вашої “цивілізації” ми залікуємо. Хрещатик буде ще красивішим.”...” [3] Прикладів подібної ворожої реакції громадян на адресу німецьких військовополонених, про яку доповідали інформатори спецслужб того дня можна наводити безліч.

Були зафіксовані висловлювання громадян, що містили відверту зневагу до німців. Часом це виглядало просто глузуванням над військовополоненими . “...Дивись, дивись, який товстий, як об’ївся українського сала, щоб воно йому вилізло боком...” Особливий сміх і зневагу до полонених викликали ерзацваллянки, з натовпу було чути вигуки: “ О! Це вам Гебельс такі подарував!”... “Дивись, дивись, несе запас на зиму – чоботи з соломи...” [4]

Левову частку в повідомленнях спецслужб посідають згадки про те, що радянські громадяни, спостерігаючи за конвоюванням німецьких

військовополонених, висловлювали невдоволення “гуманним” поводженням з ними, з вуст багатьох звучало бажання помститися німцям за злочини вчинені на окупованих територіях. Ось лише окремі фрагменти.

“...Серед трудящих було багато розмов та вигуків такого змісту: “Ну що, довоювались!”, “Смерть, смерть цим гадюкам!”, “Якби мені дали право я б усіх до одного передушила своїми власними руками, душила б стільки, скільки вистачило б мені сили”, “Їх треба було б усіх зараз повести в Бабій Яр (так у документі – Авт.) і щоб їх ніхто більше не бачив”, “Їм не треба було б давати їсти, хай передохнуть!”, “Якби мені дозволили всіх їх перестріляти, моя рука не здригнула” (так у документі – Авт.), “Якби мені дозволили, я б їх перестріляв за те, що вони моїх синів забрали”...” [5]

Того ж таки 16 серпня 1944 р. були зафіксовані окремі висловлювання, що підтверджують факти далекого від декларованої гуманності ставлення до полонених німців з боку окремих військових та партизанів. Так, у одному з спецповідомлень на адресу М.С. Хрущова, читаємо: “...Лейтенант орденоносець, звертаючись до сусіда, вимовив: “...Жаль, що вони нашим хлопцям у полон не попали, не було б їх тут”. Юнак, років 22-х, з партизанською медаллю на грудях, сказав: “ Ех! Дали б партизанам проконвоювати б їх. До вокзалу живим ніхто б не дійшов.” [6] Така реакція лише на сам факт появи німецьких бранців на вулицях Києва , хоч і не прямо, але все ж свідчить про те, що розстріли німецьких військовополонених у прифронтовій смузі та в партизанських загонах були далеко не випадковими та поодинокими фактами.

Спецповідомлення свідчать, що сталою у суспільстві була думка про необхідність примусити німців відбудовувати зруйноване у цій війні. 16 серпня інформатори НКВС та НКДБ підмітили серед киян і такі настрої. Про це свідчать окремі висловлювання зафіксовані в документах спецслужб : “...Не ведіть цих гадів по місту Києву. Треба їх заставити (так у документі – Авт.) копати собі могилу після того як вони самі відбудують красавець (так у документі – Авт.) Київ...”, “...Дивіться, дивіться уважно, на результати своєї підлої роботи. Все своїми руками будете відбудовувати. Примусимо вдень і вночі працювати, щоб на все життя запам’ятали та забули дорогу в Радянський Союз”, “...Необхідно німців направити на Урал, на лісорозробки або примусити відбудовувати те, що вони зруйнували...” [7] Дещо пізніше правлячий режим з успіхом використав цілком зрозумілі почуття своїх громадян, переповнених ненавистю до ворога, з метою обґрунтування цілої низки кроків, спрямованих на втілення у повоєнний період концепції “репарацій працею”.

Як не дивно, але й в умовах тоталітарного суспільства знаходилися люди які приховано чи відкрито співчували військовополоненим. Під час конвоювання німецьких бранців вулицями столиці України такі випадки теж були зафіксовані. Нарком внутрішніх справ УРСР Рясний 16 серпня 1944 р. повідомляв М.С. Хрущову : “... Під час проходження військовополонених вулицею Горвиця з будинку № 34 кв. 4 було кинуте яблуко. Встановлено, що яблуко кинуте Андріянцевою – дружиною репресованого, яка мешкала у Києві при німцях. Андріянцева нами заарештована. З будинку № 10 по тій же вулиці була кинута пачка листового тютюну та шматок хліба. Квартира нами встановлена, проводиться розслідування...” [8] Того ж дня секретар Київського обкому КП(б)У З. Сердюк у документі під заголовком “Політінформація про реагування

трудящих Києва у зв'язку з конвоюванням через місто військовополонених німців”, надісланому до ЦК КП(б)У, писав : “...Серед багатьох трудящих, які висловлювали своє презирство і ненависть були і такі, які висловлювали співчуття. Наприклад: “Вони також залишили своїх жінок і дітей”, “Не всі серед них пішли за бажанням на вбивство, знущання і інше, а по волі Гітлера”. Коли жінку, яка плакала, запитали, чого вона плаче, вона відповіла: “Дивіться, які вони зарослі, худі, брудні, обірвані. Вони також залишили жінок і дітей, які їх чекають”. [9] Про те, що вияви співчуття до німецьких військовополонених були далеко не поодинокі свідчать і слова відомого українського письменника Ю. Яновського, який спостерігав за тим, що відбувалося на вулицях Києва 16 серпня 1944 р. Таємний інформатор повідомляв, що у вузькому колі своїх колег – письменників, той заявив: “...Цей, можливо, спеціально зібраний стрій, не викликає ні ненависті ні почуття відплати. Реакція оточуючих мирна і часом навіть проявляється жалість...” [10] Слід мати на увазі, що співчували німецьким військовополоненим люди, які зовсім недавно пережили роки окупації і на власні очі бачили реалії “нового порядку”, що його встановили гітлерівці в Україні.

1945 рік не вніс відчутних змін у суспільні настрої щодо Німеччини. Як і раніше переважна більшість громадян сповідували реваншистські настрої, прагнули, як їм здавалося, справедливої помсти Німеччині і її народу. Спецповідомлення НКВС та НКДБ рясніють подібними висловлюваннями підміченими інформаторами. Причому серед “респондентів” представлених у них , як і раніше фігурують представники різних соціальних верств суспільства – від домогосподарок до докторів наук, академіків. Показовими у цьому контексті можуть бути матеріали про реагування населення України на рішення Ялтинської та Берлінської конференцій країн антигітлерівської коаліції. Ось лише кілька характерних висловлювань: “...Домогосподарка м. Чернігова – Рожевська: “Немало горя заподіяли нам гітлерівські людоїди. Тепер хай самі випробують це на власній шкурі...”... На мітингу представників Львівської електростанції слюсар т. Федорко виступивши сказав: “Німецький народ повинен повністю розплатитися за свої страшні злочиння, скоєні під керівництвом тих, ким він захоплювався та сліпо підкорявся...”... Завідуючий навчальною частиною педінституту у м. Сталіно – Корней : “...Можна бути впевненим , що Німеччині буде завдано справедливого та жорстокого удару, який назавжди зіб’є пиху у німців”. Академік Бродський – директор Інституту фізичної хімії АН УРСР : “...Рішення Кримської конференції наближають кінець війни. Німцям прийдеться жорстоко розплачуватися...” [11]

Як не дивно, але доля німецьких військовополонених і питання про їх майбутнє хвилювали якщо не все суспільство, то принаймні його частину і у переможному 1945 році. Такі настрої зафіксовані у спецповідомленнях НКДБ УРСР. У підписаному 8 серпня 1945 р. Наркомом державної безпеки республіки генералом-лейтенантом Савченком черговому спецповідомленні на адресу М.С. Хрущова читаємо: “...Професор, доктор медичних наук Вашетько: “...На Конференції (йдеться про Берлінську (Потсдамську) конференцію союзників – Авт.) Росія добилася виключної перемоги. Погано лише, що немає точної домовленості про долю військовополонених німців...” [12] Як видно із матеріалів спецслужб, доля німецьких бранців цікавила і простих людей.

Наприклад, на зборах трудового колективу Львівської друкарні з нагоди проведення вже згадуваної Берлінської конференції союзних держав, серед питань поставлених робітниками були й такі: “ Як скоро будуть повернуті до Німеччини полонені німці?”, “Якщо їх повернуть нескоро, то скільки років вони повинні працювати в Росії?”. [13]

Характерною рисою тогочасної ідеологічної пропаганди, яка, на наш погляд, була розрахована на формування громадської думки щодо німецьких військовополонених у потрібному для влади напрямку, було тиражування всілякими способами в суспільстві ідеї реваншу, помсти Німеччині та її народу за злочини вчинені нацистами на території СРСР. Особливих зусиль для цього режиму не потрібно було прикладати, адже стійкими в пам'яті народу залишалися криваві злочини нацистів. Наприклад, виступаючи на інспірованих владою зборах, присвячених все тій же конференції лідерів СРСР, США та Великобританії робітник Снопковського цегельного заводу (Львівщина) , поляк за національністю Вінчинський, сказав: “...полонених німців потрібно примусити працювати більше, а годувати їх потрібно так, як вони годували наших полонених – редькою та водою.” [14] Як свідчать документи, переважна більшість громадського загалу тогочасної України продовжувала персоніфікувати виконавців злочинних наказів нацистської верхівки з німецьким народом загалом. Характерним у цьому контексті є коментар реакції населення Києва на появу у місті німецьких військовополонених, вміщений у доповідній записці секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова на ім'я Й.В.Сталіна. У надісланому адресату 17 серпня 1944 р. документі читаємо: “...Мешканці міста, які потерпіли численні біди від фашистських загарбників, супроводжували військовополонених вигуками ненависті та проклять на адресу німців...” [15]

Аналіз суспільних настроїв населення України щодо Німеччини, німецького народу, а відповідно і військовополонених буде неповним, якщо не згадати випадки позитивного та співчутливого ставлення на адресу останніх. Вони траплялися, хоча і були рідкістю та є скоріше виключенням із правил, які диктувала тогочасна повоєнна дійсність. Люди, які брали на себе сміливість виголошувати ці думки вголос, мабуть, все ж розуміли небезпеку ситуації адже у будь-який момент це могло закінчитися арештом. Тим ціннішими для дослідника є подібні свідчення, зафіксовані у документах радянських спецслужб. Вони ще раз підтверджують, що незважаючи на тотальний ідеологічний тиск режиму знаходилися люди, справжні інтелігенти, які чудово розуміли різницю між гітлерівськими військовими злочинцями і німецьким народом, між ідеологічною і військовою машиною Третього рейху і німецькою землею, що дала людству неоціненні зразки культури світового значення. До певної міри характерною є зафіксована в одному із спецповідомлень НКДБ УРСР на адресу М.С. Хрущова думка юрист-консульта видавництва “Радянська школа” Д.В. Міаковського, який пережив роки війни в окупованому Києві: “...Ви не можете собі уявити, – звертався він до співрозмовників, – з яким хвилюванням я слухав по радіо пункт про окупацію Німеччини (йдеться про рішення Кримської конференції країн антигітлерівської коаліції – Авт.). Ви лише поміркуйте, яка чудова, культурна країна і її, можна сказати, вже немає. Все приречено на загибель. Люди стануть не лише жебраками, але, можливо, і онуки їхні ще будуть у рабстві. Уявіть ви собі цю страту? Адже це не декілька осіб, а сотні і

тисячі. Я завжди жалів німців та поважав їх культуру і науку, а тепер із жахом думаю про загибель Німеччини.” [16] Такі висловлювання навряд чи можна повністю віднести на рахунок геббельсівської пропаганди, а тим більше якихось меркантильних сподівань їх автора. Реальність була такою, що у повоєнному СРСР симпатії до Німеччини розглядалися як злочинна антирадянська діяльність.

Співчутливі настрої щодо німецьких бранців у 1945 р. спостерігалися не лише в середовищі інтелігенції, а й серед робітничого класу. Про подібні факти, зокрема, йшлося у “Політінформації про реагування трудящих Одеської області на рішення Кримської конференції”, надісланій завідуючим організаційно-інструкторським відділом місцевого обкому КП(б)У В. Общиним на адресу Центрального Комітету партії 19 лютого 1945 р. У дописі читаємо: “...На заводі “Червоний сигнал” та на канатному заводі окремі робітниці, з числа тих, хто залишався на окупованій території, співчутливо ставилися до військово-полонених німців і навіть постачали їх хлібом...” [17] На жаль, нам нічого невідомо про наслідки такої поведінки цих людей. Мабуть, вони були такими ж, як і доля киян, що насмілилися під час конвоювання німецьких військово-полонених вулицями міста кинути в їх колону хліб, пачку тютюну та яблуко. [18] Для нас тепер дещо виглядає дивним той факт, що далеко не поодинокі випадки переконано прихильного ставлення до німців і їх країни були зафіксовані радянськими спецслужбами навіть у середовищі репатріантів – українців, які у 1941-1944 рр. були депортовані на примусові роботи до Рейху, а тепер поверталися на батьківщину. У одному із спецповідомлень “Про політичні настрої громадян СРСР репатрійованих з Німеччини на Україну”, складеному влітку 1945 р., читаємо: “...Прибулий з Німеччини Андрій Михайлович Плаксин, 1908 року народження, колишній кандидат у члени ВКП(б), який працює завгоспом у обласному паливному управлінні (м. Ворошиловград) розповідав ...: “Дивіться, які з Німеччини повертаються люди, – розодягнені, повні, культурні... В Німеччині життя добре, народ там жив добре... Німці – народ культурний, техніка у них розвинута вище ніж у Радянському Союзі. А натомість, наш народ живе погано...” [19]

Читаючи інформації і повідомлення спецслужб про випадки позитивного та співчутливого ставлення громадян до німецьких військовополонених впадає в око одна важлива деталь. Абсолютну більшість “фігурантів”, таких різних за соціальним походженням, становищем і фахом об’єднувало одне – вони пережили окупацію в Україні чи навіть були свого часу депортовані до Німеччини. Звідси “компетентні органи” режиму робили, як їм здавалося, логічний висновок – такі погляди є результатом вмілої нацистської пропаганди. Проте, нам видається, що справа виглядала значно складнішою. Далеко не всі німці, які в обозах вермахту прийшли на територію України, були нацистами за переконаннями. В німецьких цивільних окупаційних органах також чимало було осіб, котрі не сприймали людиноненависницьку ідеологію гітлеризму і за будь-яких обставин залишалися людьми. Ймовірно, що саме вони, а не кілька нацистських злочинців, уособлювали для певної частини українців справжню Німеччину і її народ.

Підсумовуючи аналіз суспільних настроїв українців щодо німецьких військовополонених у перші повоєнні роки, необхідно зробити деякі, очевидно далекі ще від остаточних, висновки.

По-перше, на формування суспільної думки України в царині ставлення до бранців німецької національності помітну роль відіграла пропагандистська діяльність та ідеологічний пресинг з обох сторін.

Другим важливим чинником, що без сумніву відчутно вплинув на ставлення до Німеччини у період Другої світової війни, виявилися десятиліттями сформовані переконання цілих поколінь українців у раціоналізмі, справедливості та пунктуальності німців, зрештою в їх “європейськості” та цивілізованості.

По-третє, як нам здається, вирішальний вплив на формування в цілому вкрай негативного іміджу німецьких військовополонених в очах переважної більшості українців справила саме жорстока реальність нацистської окупаційної політики. “Новий порядок” у свідомості пересічного українця асоціювався не зі злочинами націонал-соціалістів А. Гітлера, а з Німеччиною і німцями загалом, як носіями цієї ідеології. І останнє. Сталінський режим не лише вміло використовував в цілому вкрай негативну суспільну думку стосовно німецьких військовополонених і інтернованих, але й робив все для того, щоб формувати її у потрібному для тоталітарної влади руслі – в атмосфері тотального почуття помсти, ненависті та зневаги до всього німецького. Ця зрозуміла і щира реакція пересічних радянських громадян у повоєнні роки буде використана владою для обґрунтування в суспільстві ідеї “репарацій працею” та як наслідок посиленої трудової експлуатації військовополонених і інтернованих осіб німецької національності в економіці Радянського Союзу і зокрема Української РСР.

Література:

1. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 7.
2. Там само, спр. 940, арк. 5.
3. Там само, арк. 1-3, 6-9.
4. Там само, арк. 1,2,3.
5. Там само, арк. 3,4.
6. Там само, арк. 10.
7. Там само, арк. 4, 9, 33.
8. Там само, арк. 27.
9. Там само, арк. 4.
10. Там само, арк. 33.
11. Там само, спр. 1449, арк. 39, 50, 37, 1.
12. Там само, арк. 38.
13. Там само, арк. 54-55.
14. Там само, арк. 53.
15. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К., 2001. – С.51.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1449, арк. 6.
17. Там само, арк. 12.

18. Як впливає із повідомлення Наркома внутрішніх справ УРСР С.Н. Рясного надісланого 16 серпня 1944 р. на адресу тодішнього секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова, встановлені особи були негайно заарештовані, а стосовно інших "...проводиться розслідування." (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 940., арк. 27.)

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1477, арк. 24.

Ю.М.Давиденко

Національні військові організації на території Польщі на початковому етапі Другої світової війни (1939-40 рр.)

Драматичні події та історія Другої світової війни продовжують цікавити дослідників, військових фахівців та широку громадськість, бо через різні причини суспільно-політичного, ідеологічного характеру далеко не всі аспекти знайшли своє відображення в науковій історичній літературі.

Питання про фундацію на теренах окупованої Польщі підпільних військових організацій є досить актуальним з огляду на те, що останнім часом перед польськими та й українськими істориками стоїть важливе завдання – створити наукову, об'єктивну картину ролі і місця слов'янського елемента, що складав значний відсоток Європейського руху Опору і склав значний внесок у загальну перемогу над фашизмом.

Зазначимо, що окремі аспекти проблеми певною мірою висвітлювались у дослідженнях радянських, зарубіжних та вітчизняних істориків. У зв'язку з цим роботи, що складають історіографію питання можна умовно поділити на кілька груп. Першу групу складають праці, написані вітчизняними науковцями радянської доби в період 50-80 рр. ХХ століття. У цей час історія створення та організаційного розвитку польських військових підпільних організацій на початковому етапі Другої світової війни подавалась виключно через призму дружби та бойового співробітництва радянського і польського народів, а основний акцент робився на діяльності військових організацій лівого спрямування [1].

До другої групи ми можемо віднести історичні розвідки польських дослідників. Відмітимо, що проблематиці початкового етапу становлення військових організацій руху Опору було приділено достатньо уваги. Проте, поставлене нами питання не було предметом спеціального вивчення [2].

Третю групу становлять роботи російських та українських істориків, в яких дана тема висвітлювалась в ряді праць і то лише в загальних контурах [3].

Німецько-польська війна закінчилась швидкою і повною поразкою Польщі. Вереснева катастрофа приголомшила польське суспільство і показала економічну, політичну і військову відсталість країни, неспроможність її політичної та військової еліти згуртувати суспільство. Безперечно, що однією з

причин швидкого краху Польщі є перевага німецьких військ над польською армією по чисельності, військовій підготовці, озброєнню. Але не слід забувати, що в швидкому розгромі польської армії відіграли свою роль прорахунки польських урядовців та військових, недосконалість військової доктрини, провал мобілізаційних заходів, відсутність досвіду та стереотипне мислення польського генералітету.

Захопивши Польщу, гітлерівська Німеччина розпочала процес перетворення її в свою колонію. Західні воєводства країни були включені до складу фашистської Третьої імперії, інші оголошувались генерал-губернаторством, яке очолював відомий фашистський функціонер Ганс Франк. 15 вересня 1939 року, – занотував Франк у своєму щоденнику, – я тримав наказ розпочати управління завойованих територій. ... Я повинен безжалісно розорити цю область, як територію війни і як трофейну країну. Я повинен зробити з цієї економічної, соціальної, культурної і політичної структури купу руїн [4].

В країні панував режим жорстокого терору, почалось масове знищення поляків, придушення будь-якого опору. Не дивлячись на вище згадані умови, вже восени 1939 року на території Польщі в умовах глибокого підпілля паралельно проходять два процеси – відродження політичних партій, їх структури та представництв в еміграції, формування сітки підпільних національних організацій. Важливим моментом, що сприяв фундації підпільних організацій та збройних формувань на території Польщі, стало створення наприкінці вересня 1939 року на території Франції в Анжері еміграційного уряду В. Сікорського, який виступив координаційним центром для вирішення організаційних проблем, що були пов'язані з налагодженням діяльності польського руху опору [5]. Створення уряду було компромісом між представниками довоєнних урядових кіл та опозиційних санації політичних сил країни. До складу уряду увійшли представники політичних партій, які з різних причин в довересневій Польщі були в опозиції (СН – Стронніцтво народове, СП – стронніцтво праці, СЛ – стронніцтво людове, праве крило ППС), а також ті санаційні діячі, які не скомпрометували себе співпрацею з Німеччиною і були орієнтовані на Захід та мали значний авторитет і міцні позиції в колишній польській армії. Зазначимо, що на початковому етапі (вересень-жовтень 1939 р) в силу військово-політичної ситуації, що склалася в окупованій країні, жодна буржуазна чи реформістська партія не була здатна організувати та очолити народний опір [6].

Представники різних політичних партій Польщі чудово розуміли, що та партія, яка очолить і організує підпільні організації та збройні формування, буде претендувати на владу у відвойованій країні. Отже, починаючи з осені 1939 р. польські політичні партії розпочинають організаційні заходи по створенню збройних національних формувань для боротьби з окупаційним режимом. Як зазначає польський історик Й. Терей: „партії в той період відіграли роль магніту для них, хто прагнув до боротьби з окупантами” [7].

Першу військову національну підпільну організацію створили під час оборони Варшави польські офіцери. Вона мала назву «Служба звиченству польські» (СЗП) [8]. Зразком для неї стала «Польська організація військова» (ПОВ) періоду Першої світової війни. На початковому етапі своєї діяльності вона поставила собі за мету об'єднати різні політичні сили в країні для боротьби

з німцями. Головнокомандуючим організації було обрано генерала М. Токашевського. Відмітимо, що до грудня 1939 р СЗП являлась єдиним представником державної влади в країні. І цей факт був офіційно визнаний емігрантським урядом [9]. Наступним кроком, що сприяв подальшій організації СЗП стало прийняття її Статуту, де були чітко окреслені програмні цілі та організаційна структура. Зокрема в документі зазначалося: „Розпочати рішучу і відверту боротьбу з окупантами, організувати армію, створити тимчасові осередки національної влади в країні”. Статут структури організації. Політичне керівництво мало належати Головній Раді Політичній (ГРП), а пізніше Головній Раді Національної оборони (РГОН). Головнокомандуючий мав право контролювати виконання постанов РГОН, давати відповідні доручення і навіть відмінити їх у тому випадку, якщо вони суперечать інтересам Польщі. Головнокомандуючий СЗП мав двох заступників. Першим був начальник штабу, другим Голова РГОН – головний комісар. Штаб складався із семи відділів: організаційного, розвідувального, операційного, внутрішнього зв’язку, політики та пропаганди, фінансово-господарчого. В свою чергу відділи ділились на сектори, як правило, по 4-5 у кожному [10]. Зазначимо, що вищезазначена структура СЗП заклала засади подальшої організаційної розбудови таких військових організацій, як ЗВЗ та АК. Одним із відділів, що відігравав значну роль на початковому етапі творення СЗП був організаційний. Його основними завданнями були формування територіальної мережі організації, розробка програмних документів, статутів, наказів, налагодження конспіративної роботи. Однією з перших секцій створення у рамках відділу стала секція легалізації, вона розпочала свою діяльність після капітуляції Варшави. До її компетенції входила легалізація солдатів та офіцерів Війська Польського в умовах окупації, виправлення їм легальних документів на інші прізвища. Так на початковому етапі було легалізовано 500 офіцерів польської армії [11]. Ще однією секцією організаційного відділу, яка в своїй роботі була органічно зв’язана з процесом легалізації являлась секція персоналу. Вона займалась підбором та пошуком військових кадрів та спеціалістів на території країни і їх залученням до лав СЗП. Також важливу роль відігравала диспетчерська служба організаційного відділу, що відповідала за збір інформації та матеріалів, підготовкою звітів, вела облік загиблих та заарештованих членів організації.

На грудень 1939 р. ідейну та суспільно-політичну платформу СЗП підтримували представники різних політичних угруповань від ППС до людовців і народовців, особливо на регіональному рівні. В ситуації, що склалася в країні керівництво СЗП запропонувало об’єднатися навколо організації всім національно-визвольним силам, щоб уникнути зайвих втрат і виступити проти німців єдиним фронтом [12]. Таким чином, командування СЗП взяло курс на здобуття виключного права на політично-військову організацію всього польського суспільства. Однак цей намір не вдалося втілити в життя, бо той факт, що СЗП та її керівництво включились в політичну діяльність та найважливіші ключові посади в організації зайняли представники санації, викликав занепокоєння в емігрантському уряді Сікорського, який надавав їй на той період суто аполітичний статус [13]. Всі вищезазначені факти призвели до того, що в польських еміграційних колах з’явилася ідея про створення

принципово нової військової національної організації, яка б репрезентувала інтереси уряду і об'єднувала всі політичні сили.

13 листопада 1939 р. були створені Комітет у справах країни та Союз збройної боротьби (ЗВЗ), які відіграли важливу роль в організаційному процесі виникнення військових формувань на території Польщі.

До складу КСК та ЗВЗ увійшли представники різних політичних партій. Керівником КСК став генерал К. Соснковський, керівні посади отримали М. Сейда з СН, Н. Станчик з ППС. Генерал К. Соснковський паралельно призначався головним комендантом ЗВЗ. Розпочинаючи роботу по створенню організації та її структури, керівництво заручилось підтримкою діячів СЗП, надавши їм деякі ключові посади, а саму СЗП було офіційно ліквідовано у грудні 1939 р.

За планом операційної розбудови ЗВЗ вся територія країни була поділена на шість округів: I – Варшава, II – Білосток, III – Львів, IV – Краків, V – Познань, VI – Горунь. Головну роль відігравав Варшавський округ, який очолив колишній начальник штабу ГК СЗП генерал Ровецький. Всі округи підпорядковувались ГК ЗВЗ, який знаходився в Парижі і координував діяльність організації [14]. В інструкції від 4 грудня 1939 р, яку направив емігрантський уряд керівникам організації були чітко визначені програмні цілі і мета діяльності ЗВЗ: вона проголошувалась: “загальнонародною, надпартійною, наддержавною організацією, яка створюється за наказом держави (емігрантського уряду) і об'єднує у своїх лавах щирих поляків, незалежно від їх політичних та суспільних переконань усіх тих, хто прагне боротьби з німцями. Вже починаючи з моменту своєї організації, ЗВЗ розпочав мобілізаційні заходи. Призов до війська здійснювався виключно командуванням ЗВЗ, але не без участі інших політичних сил країни. Планувалось призвати по 500 чоловік з кожного округу, а потім збільшити кількість мобілізованих вояків. Наголосимо ще на одному факті, керівництво ЗВЗ бачило організацію виключно національною і кадровою, де перевага надавалась колишнім офіцерам, котрі мали досвід бойових дій. Паралельно з організацією ЗВЗ на території Польщі виникають декілька військових організацій, що репрезентують політичні сили країни. Так, 13 жовтня 1939 р. СН приймає рішення про створення власної збройної організації, яка пізніше весною 1940 р. отримала назву Національна Військова Організація (НВО) [15]. Керівником її було обрано А. Димидецького. Головною метою організації стала підготовка до активної збройної боротьби з Німеччиною, а після останньої поразки захоплення влади в країні. В свою чергу ППС після вересневої катастрофи теж створює підпільну військову організацію – ППС – Воля – Рівність – Незалежна (ППС – ВРН), яку очолили Т. Арцишевський, К. Пужак. Метою організації було створення єдиного політичного блоку з людовців та соціалістів [16]. Зазначимо, що навколо військових організацій, які створювались головними політичними рухами Польщі за короткий період оформлюється ціла мережа військових організацій, які не були пов'язані з цими рухами і мали свої власні політичні погляди. Одні з них займали антисанаційні позиції проти СЗП – ЗВЗ. Це – Організація захисників Польщі “Меч і плуг”, “Союз збройної дії”, “Таємна польська армія”, військова організація “Вовки”, “Союз ящурів”. Інші – “Стрілецький союз”, Група польських військ “Едвард” були прихильниками санації. Окремо стояла група організацій, що займались

виключно саботажем, розвідкою та дрібними диверсійними акціями. Серед них “Союз відбудови республіки”, “Польський союз волі”, “Збройне визволення”, “Скеля”, “Сигнал”, “Мушкетери”. Особливостями вище названих організацій було: локальний, регіональний характер їх діяльності, декларативний характер програмних цілей, досить слабка матеріально-технічна та військова база.

Серед всіх політичних партій в Польщі, що створювали власні збройні формування на початковому етапі окупації особливе місце займали Стронніцтво Людове (людовці). Ще в 30-ті роки СЛ мало великий вплив на польське село, завдяки своїм антисанацийним позиціям. Зазначимо, що в передвоєнні роки людовський рух розділювався на прихильників М. Ротая і В. Вітоса, діячів колишнього ПСЛ. Навколо М. Ротая об'єдналися діячі ПСЛ на більшість діячів “Віци” (Сходи) та “Союзу сільської молоді”, що в своїх програмних документах декларували компроміс з ліберальною частиною польського довоєнного уряду. В свою чергу прибічники В. Вітоса виступали за повалення уряду сенації всіма доступними засобами і намагалися об'єднати людовців в єдину партію під своїм керівництвом. Отже, на період після вересневої катастрофи в СЛ не було політичної консолідації та єдиної програми щодо організації військових формувань. Діячі людовців чітко усвідомлювали, що під час війни так і після неї селянство залишається реальною силою і потрібно в країні було відстоювати його власні економічні і політичні інтереси. Виходячи з цього, представники колишнього довоєнного Центрального Союзу Сільської Молоді (СЗМВ) “Сівба” створили політичну організацію “Рацлавіце”, котра мала свої власні військові підрозділи [17].

На чолі організації став відомий діяч людовського руху Р. Тичинський. Вона охоплювала всю територію країни, за винятком Познянського воєводства. В її програмних цілях чітко зазначалася рішуча боротьба проти окупантів, залучення селян у збройні загони, боротьба за незалежну Польщу. В складі організації були досвідчені інструкторські та військові кадри з довоєнних років, які мали досвід підпільної і військової боротьби.

Отже, на кінець 1939 року на території Польщі навколо найбільш впливових політичних партій утворились військові організації (ЗВЗ, ПВО, ППР–ВРП, Рацлавіце), які з часом стали фундаментом для подальшої організації найбільш впливових військових організацій та формувань, зокрема Армії Крайової (АК), Гвардії Людової (ГЛ), Армії Людової (АЛ), Батальйонів Хлопських (БХ), що були основними елементами польського руху опору.

Література:

1. Зуев Ф.Г. Польский народ в борьбе против фашизма. – М., 1967; Носкова А.Ф. Крестьянское политическое движение в Польше. Сентябрь 1939 – весна 1948. – М., 1987; Парсаданова В.С. Формирование Национального фронта в Польше (1944-1945). – М., 1972; Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М., 1985.

2. Wojna wyzwolen'cza narodu polskiego w latach 1939-1945. Wiazlowe problemy. – Warszawa, 1966; Polski czyn zbrojny w II wojnie s'wiatowej: Polski ruch oporu 1939-1945. – Warszawa, 1988.

3. Движение. Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы 1939-1945. – М., 1995. – С.62-88; Люшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни. Автореф. Дис. На здобуття наук. ступ. Канд. Іст. наук. – К., 1995.
4. Piotrowski S. Dzennik Hansa Franka . – Warszawa, 1957. – s.96.
5. Duraczyncki C. Rząd polski na nehodzstwie 1939 – 1945 гг: organizacja, personalia, polityka . – Warszawa, 1993 . – s.14.
6. Носкова А.Ф. Крестьянское политическое движение в Польше . Сентябрь 1939 – весна 1948гг. – М.: Наука, 1987 . – С.10.
- 7.Terej J. Na rozstajach drog: ze studiow nad oblichem i modelem Armii Krajowej. – Wroclaw-Warszawa, 1978. – s.103.
- 8.Armia Krajowa w documentach 1939-1945. – Т.1. – Warszawa, 1990. – s.31.
9. Ibid. – s.32
10. Krwawicz M. Komenda Ctowna Armii Krajowej. – 1939-1945. – Warszawa, 1990. – s.101.
11. Ibid. – s.103.
12. Polskisily zbrojni w drugiej wojnie swiatowej. Armia Krajowa. – Т.ІІІ. – London. – 1950. – s.435.
13. Ibid. – s.438.
14. Tokarzewski – Koraszewicz W. Upodstaw tworenia Armii Krajowej. – Warszawa., 1984. – s.6.
15. .Terej J. Na rozstajach drog: ze studiow nad oblichem i modelem Armii Krajowej. – Wroclaw-Warszawa, 1978 – s.72.
16. Buczek. A. Stronnictwo Ludowe w latach 1939-1945. – Lublin, 1975. – s.111.
17. Przybycz K. Wojtas A. Bataliony Chlopskie. – Т.ІІ. – Warszawa ,1985. – s.79.
18. Ibid. – s.80.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Мистецтвознавство

Г.В.Самойленко
О.Г.Самойленко

Культура Чернігівщини періоду Київської Русі

Культура Чернігівщини XI-XII ст. є невід'ємною частиною давньоруської культури, яка відзначалася багатством і своєрідністю видів та жанрів. Саме в цей час у всіх князівствах, котрі входили до складу Київської Русі, час існування якої визначається періодом з IX по 40-ві роки XIII ст., був помітний зріст розвитку культури у всьому її розмаїтті. Але, говорячи про це, слід не забувати і про те специфічне, що було характерне для кожного регіону, зокрема і для Чернігово-Сіверської землі.

У X столітті в період князювання Олега Чернігівська і Новгород-Сіверська землі увійшли до Київської держави. Після смерті Ярослава Мудрого в Чернігові править династія його сина Святослава. Але проявляли свою активність і Ольговичі – сини й онуки Олега і Святославовича (сина Святослава Ярославовича), на прізвисько Гориславич.

Територія Чернігівщини була заселена сіверянами і простяглася понад лівим берегом Дніпра, у басейнах Десни, Сейму, Сули. Серед відомих міст краю того часу були Любеч, Овруч, Курськ, Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський та інші. Чернігово-Сіверщина була в XI ст. найбільшою з-поміж давньоруських князівств, а тому можна її порівнювати з площею відомих королівств Європи. Майже 20-літнє правління Святослава Ярославовича в Чернігові було пов'язане з періодом розквіту та піднесення князівства.

Чернігів, як місто-фортеця, піднявся уже на початку X століття і поступався в усьому лише Києву. Велику роль у розвитку культури відіграло прийняте на Русі християнство. Саме воно сприяло тому, що почали використовувати візантійські стилі у ремеслах, літературі, мистецтві тощо. Змінилися і світоглядні орієнтири. Християнство стало ідеологічним підґрунтям для феодальних відносин і сприяло просуненню України-Руси по шляху до Європи, її культури. Проте це не завадило їй залишатися самобутньою і своєрідною в усіх галузях культури державою.

Архітектура XI-XII ст.

Починаючи з X століття, на Чернігівщині формуються міста-фортеці, у яких жила феодальна знать, де зосереджувалося різнобічне життя. До найдавніших укріплень відносимо Любеч (907), Чернігів (907), Прилук (нині Прилуки, 1092), Новгород-Сіверський (1096), Остер (1098), Уненеж (нині Ніжин, 1147), Серебряной (зараз Срібне, 1174) та інші. На Чернігово-Сіверщині відомо 54 міста. Найбільшим був Чернігів. Частина міст розбудовувалася у другій пол. XII ст. Не всі поселення належали до міст. Пройде ще багато часу, доки деякі з укріплень стануть містами з характерними для них особливостями. На жаль, війни, пожежі, спустошення знищили свідчення про розвиток деяких міст. І все ж про окремі з них можемо конкретно говорити. Серед названих вище укріплень виділявся Чернігів, який був головним містом Чернігівської землі. Особливо інтенсивно він розвивався в XI-XI ст. і був, як указувалося вище, після Києва одним із найбільших і значних міст.

Саме в цей час в Києві після прийняття християнства у 988 р. починають зводитися храми як візантійськими, так і місцевими майстрами. Першою кам'яною культовою спорудою була Десятинна церква в Києві (989-996). У XI ст. з'являється тут прекрасна пам'ятка архітектури – Софіївський собор, а також Успенський собор Печерського монастиря (1073-1077), а в XII ст. – Михайлівський Золотоверхий собор, церква Богородиці Пирогощі на Подолі (1132), Кирилівська (1146), Василівська (1183) церкви та інші храми. Це все висотні будівлі монументальної архітектури.

Відзначався багатством будівель і Чернігів. Як і в Києві, будівництво храмів тут було пов'язано з прийняттям християнства. У 992 р. в Чернігів прибув архипастер єпископ Неофіт, який і поширював християнську віру серед жителів Чернігівського князівства. Сприяли утвердженню християнства князі та члени їх сім'ї. Саме це спонукало будівництво храмів. У фортеці поруч із дерев'яними князівськими палацами та будинками знаті, воїнів і простих жителів виділялися храми. До XI ст. їх було в Чернігові лише два. У XI ст. будуються нові. Найдавнішим з них є мурований Спаський собор, який був закладений у 1033-1034 роках у центрі древнього дитинця чернігівським князем Мстиславом, сином київського князя Володимира Святославовича, який здійснив хрещення на Русі. Для будівництва храму князь Мстислав Володимирович Хоробрий запросив константинопольських, а також місцевих майстрів. Але князь у 1036 р. помер (тут його і поховали) і не побачив цієї прекрасної пам'ятки архітектури. Добудовували його після смерті князя ще більше десяти років.

Спаський собор – це величезний монументальний п'ятиглавий храм хрестокупольної системи. Для його будівництва використовувалася тоненька цегла-плінфа (2,5-3 см) та камінь-пісковик, які клали на цем'янковому розчині, який виготовляли із вапна, товченої плінфи та кераміки-цем'янки (цементівки). Вони чергувалися з рожевими смугами та візерунковим орнаментом, муруванням цегли, що створювало цікавий декор і надавало будові особливої мальовничості і граціозності, демонструвало високе мистецтво архітектури. Як вказує дослідник забудови Чернігова А.А.Карнабіда, беззвісними будівничими були використані принципи, які раніше застосовувалися при зведенні першої кам'яної споруди Київської Русі – Десятинної церкви [1]. У Спаському соборі

вдало поєднувалася романська базилікальна схема з візантійською центричною хрестово-купольною системою.

Інтер'єр храму прикрашали біломармурові різьблені колони, а також фрески золотаво-червоних, сіро-зелених та сіро-блакитних тонів. Підлога храму була викладена червоно-фіолетовими овруцькими шиферними плитами, оздобленими мозаїкою з різноколірної смальти, а також полив'яними плитками.

У 1239 р. Спаський собор зазнав пошкоджень під час навали військ хана Батия. Відновлений у XVII ст.

Спаський собор у XI-XII ст. був не тільки усипальною для князів, а й центром політичного, громадсько-релігійного та культурного життя Чернігово-Сіверщини.

В силу різних історичних причин у період феодальної роздробленості Київської Русі в князівствах формуються свої архітектурні школи. Така школа була сформована в Чернігові, для якої притаманні досконалість цегляного мурування, використання якісної цегли-плінфи з каолінових глин, декоративна обробка тиньку-обмазки цем'янковим білуватим розчином стін фасадів на квадрати, введення в цегляне мурування білокам'яних різьблених деталей з рельєфами язичницького художнього "звіриного стилю", використання хрестових склепінь тощо [2]. Усе це сприяло появі в Чернігові величних храмів.

На північний захід від Спаського собору у першій чверті XII ст. на місці кам'яного храму XI ст. був закладений Борисоглібський собор. Князь Давид Святославович вирішив збудувати одnobанний храм-усипальню з великими галереями на честь перших давньоруських святих Бориса і Гліба.

Борисоглібський собор був зведений чернігівськими майстрами й засвідчував новий етап у розвитку давньоруської архітектури. Це хрестово-купольний, одноверхий, шестистовпний, триапсидний храм, у центрі якого піднімається світлий барабан з банею. Фасад будови прикрашено півколонами, а також декоративними нішами тощо. Для будівництва використовували цеглу і вапняк. Саме цей матеріал є характерною ознакою чернігівських будівель XII ст.

Інтер'єр храму прикрашений фресковим розписом. Підлога теж оздоблена. Вона була викладена інкрустованою мозаїкою шиферних плит, а також різнокольоровими майоліковими плитками. Золотава, зелена та червоно-брунатна смальта створювала чудовий килим.

У XII ст. на місці більш давньої споруди був також збудований Успенський собор, який входив до ансамблю Єлецького монастиря і вважався основним його храмом. Він був пошкоджений у 1239 році монголами. Пізніше в будову храму було внесено деякі зміни в барочному стилі. Він став чотирибанним. З XII ст. в ньому до цього часу збереглися фрагменти фресок. Успенський собор є зразком мурованої монументальної архітектури. Це хрестово-купольний, шестистовпний, триапсидний храм. Пірамідальний вигляд надавав йому не тільки центральний верх, а й малі бокові бані.

Як і інші церкви цього часу, він був гарно оздоблений. Його інтер'єр прикрашали керамічні й шиферні плитки, а також вітражі і фрески.

До значних архітектурних пам'яток XI-XII ст. слід віднести і Іллінську церкву, яка споруджена біля входу до Антонієвих печер колишнього Іллінського монастиря. Це безстовпний одноглавий мурований храм, який пізніше перебудовувався.

У кінці XII – на початку XIII ст. в Чернігові була збудована П'ятницька церква. Як вказують дослідники, вона зводилася посадськими майстрами, можливо, під керівництвом давньоруського архітектора Петра Милонега. Це одноглавий храм. Завдяки цеглі-плінфі та своєрідній техніці будівництва "в ящик", вдалося зробити цікавий орнаментальний декор фасадів церкви.

Будівля є яскравим зразком архітектурного мистецтва періоду Київської Русі. Це чотиристовпний хрестовокупольний храм, який вирізняється своєрідною конструктивною композицією. Вражає каскад підпружних арок-закомор, які підтримують високу баню. Храм сприймається як дивовижний стовп-башта. Для оздоблення фасадів використані різні види архітектурної орнаментики.

Відомо, що в Чернігові існували й інші храми, зокрема Михайлівська (1174) та Благовіщенська (1186) церкви на князівському дворі. Благовіщенську церкву збудував чернігівський князь Святослав Всеволодович, герой "Слова о полку Ігоревім". Це був великий шестистовпний храм із галереями. Як свідчать розкопки, він був оздоблений мозаїкою, фресками, керамікою. Значно постраждав у XIII ст. і був розібраний. На його місці в XVII ст. була збудована дерев'яна церква.

Михайлівська кам'яна церква була закладена Святославом Всеволодовичем у 1174 р. на княжому дворі. Це був хрестовокупольний, чотиристовпний трьохапсидний храм, збудований із малоформатної цегли. Дуже постраждав у середині XIII ст. Розібраний у XVII ст.

Архітектура Чернігова XI-XII ст. відбиває духовну красу і високі художні смаки жителів міста, їх віру в народні ідеали.

В Острі збереглася до нашого часу Юр'єва божниця. Це умовна назва Михайлівської церкви, збудованої 1098 р. князем Володимиром Мономахом. Церква двостовпна, тринефна, одноапсидна, однобанна. Входила до комплексу замкового укріплення. Відновлена князем Юрієм Долгоруким. Саме ця обставина і дала назву будові. Зруйнована була князем Ізяславом Мстиславовичем, але відбудована 1195 р. Храм був прикрашений фресковим живописом, фрагменти якого збереглися до нашого часу.

Крім мурованих храмів, на Чернігівщині були й дерев'яні. На початку XIII ст. у Новгороді-Сіверському був збудований Спаський собор у Спасо-Преображенському монастирі, заснованому в XI – на початку XII ст. за вказівкою князя Мстислава Володимировича. Його появу датують 1033 роком. Нинішні розкопки говорять про наявність тут і інших храмів XI-XII ст. На території Лубецького замку поруч із палацом також стояла дерев'яна церква. У містах Чернігово-Сіверщини (Новгород-Сіверський, Путивль, Трубчевськ, Курськ, Рильськ) теж будували собори, які на зразок чернігівського називалися Спаськими.

Для давньоруських храмів характерні стрункість силуету, витонченість плавно вигнутих ліній, строгість зовнішнього вигляду, пишне вбрання інтер'єру.

Живопис XI – XII ст.

Паралельно з храмовим будівництвом розвивався і фресковий та мозаїчний живопис. До нашого часу дійшли чудові його зразки. Вражає нас живопис у Софії Київській, де мозаїчні панно виконані в яскравій золотистій тональності. Зображення Божої Матері – Оранти набрано зі смальти 177 кольорових відтінків. Приваблюють і фрески, які покривали всі стіни собору.

Чернігівські храми теж засвідчують майстерність живописців. Стіни, арки, склепіння Спаського собору XI ст. вкрашали чудові фрески, а також смальтова мозаїка та різьблений орнамент. На жаль, живопис майже весь втрачений. Залишки фресок, а також окремі композиції збереглися лише в західній частині Успенського собору. Серед них виділяється фреска "Три отроки в печері вавілонській", а також зображення двох святих. На внутрішній поверхні абсиди досить виразно видніється "Оранта". Навколо зображення святих виділяється рослинний орнамент. Зустрічаються також зображення чоловічих і жіночих голів.

Тепло-сіро-блакитних, золотавих та тепло-червоних тонів фрески знаходимо і в деяких місцях Іллінської церкви. Частково збереглися фрески і у вівтарній частині Юр'євої божниці в Острі (бл. 1098 р.)

Ці та інші залишки розпису, окремі його фрагменти свідчать про високу майстерність давньоруських художників. Місцеві князі, а також церковні діячі дбали про оздоблення своїх храмів, знаходили для цього вправних майстрів.

Наприкінці кінці XI-XII ст. з'явилися поодинокі власні твори давньоруського іконопису, бо в цей час ікони завозились із Візантії та Болгарії. Найвідомішим осередком іконописання був Києво-Печерський монастир, де працював художник Алімпій. Тут під час будівництва Успенського собору він вчився у константинопольських майстрів малювати та робити мозаїчні панно. Патерик вказує на високу його майстерність: "Добре извык хитрости иконней, иконы писати хитр бе зело". Окремі його твори могли бути і в храмах Чернігова. Як зазначають дослідники, найстаріші ікони походять із XII ст., переважно з другої її половини. Лише за копіями відомі царгородські ікони, які були принесені в 1073 р. до Печорського монастир [3].

Борисоглібський собор був багатооздоблений скульптурними зображеннями, які розмішувалися в галереях, що оточували його з трьох боків. А на його колонах, які були зроблені з білого каменю, розташовувалися зображення фігур лева, барса, птахів, а також орнаментальне плетиво. Зберігся і різний орнамент на портелі Борисоглібського собору. Архітектурне різьблення чернігівських храмів, як і храмів старої Рязані, свідчать про ще один прояв майстерності місцевих творців, хоча, вони, звичайно, використовували і традиції деяких країн Західної Європи.

Ремесла та прикладне мистецтво

У Київській Русі і на Чернігово-Сіверщині розвивалося ремесло та прикладне мистецтво. Вироби різьбярів, ковалів, зброярів, ювелірів, ткачів та інших майстрів відзначалися високою якістю і художнім смаком. Про це, зокрема, свідчать вироби художнього ремесла, срібні багатоорнаментовані

рослинними візерунками оправи рогів тура тонкої ювелірної роботи, знайдені під час розкопок Чорної Могили в Чернігові [4], на одному з яких зображені події, що описані в билині про Івана Годиновича [5], а також срібна чаша (XII ст.).

У чернігівському історичному музеї збереглися цінні пам'ятки, виготовлені з використанням художньої обробки дерева, кісток та металу, а також ювелірні прикраси (колти, браслети, сережки, вушні та шийні прикраси) XI-XII ст. із відомого чернігівського скарбу. Вражає витонченістю високохудожньої срібний потир та різноманітні медальйони. Розкопки в селах Шестовиця, Табаївка та ін. дали цікаві матеріали прикрас, які дослідник Д.І.Бліфельд відніс до "чернігівського типу" [6].

На березі річки Білоус, що поблизу Чернігова, у 1821 р. був знайдений золотий амулет-змійовик, відомий під назвою "Чернігівська гривна". До цього слід було б додати Великий срібний сіон Володимира Мономаха, хрест-енколпійон київського походження, парні кольти із зображенням св. Дмитрія і Георгія, які одягнуті в плащі з серцеподібними мотивами. Стиль цих виробів не нагадує вишукані царгородські. Ці речі свідчать про високу майстерність місцевих ремісників, які займалися виготовленням ювелірних виробів у XI-XII ст.

Знайдена оздоблена срібна чаша з надписом [7], що належала Ігорю Святославовичу, а також заздравна чаша чернігівського князя Володимира Давидовича (1139), схожа на дерев'яну. Слід вказати і на наявність у Чернігові, Любечі скляних різнокольорових браслетів XIII ст. У цих містах та деяких селах Чернігівщини їх знайдено близько 1000. Дослідники пояснюють це тим, що після 1240 р. з Києва могли сюди переселитися майстри.

Цікавим є посуд із поховань Шестовицького могильника X ст., а також облямівки луки сідла, які прикрашені плоскорельєфним різьбленням, хрести та ікони. Знайдені також зразки золотої вишивки та гаптування.

Наведені вище пам'ятки засвідчують, що мистецтво Київської Русі вийшло на самостійно обраний шлях розвитку, хоча ще й залежало від візантійського мистецтва, його майстрів. Перебуваючи в давньоруських містах, вони не тільки будували, творили мистецтво, а й передавали свою майстерність місцевим умільцям. Щоправда, інколи це проходило мимоволі. Допмагаючи візантійським художникам, зодчим, місцеві майстри вчилися у них. Саме в цьому проявлявся зв'язок молодого, ще не зовсім міцного вітчизняного мистецтва, зі старим, багатогранним європейським.

Освіта. Бібліотеки

Давньоруська культура представлена великою кількістю не тільки речових, а й фольклорних та писемних пам'яток. Ще до прийняття християнства на Русі була відома писемність, а з введенням візантійського православ'я утверджується кирилична система письма. Берестяні грамоти XII-XIII ст. свідчать про наявність освічених людей.

Розвиткам освіти опікується київський князь Володимир Святославович, який відкриває державну школу, де навчалися діти з його найближчого оточення. Князь Ярослав Мудрий наказав при церквах відкривати школи і брати

для навчання хлопчиків. При Софії Київській була відкрита школа для знатних родів.

Піклування про освіту взяла на себе держава і церква. Значну роль у розвитку освіти відігравали монастирі, їх було в Києві – 17, Галичі – 5, Чернігові – 3, Переяславі – 2, Новгороді-Сіверському – 1. Першу школу для дівчат заснувала внучка Ярослава Мудрого Анна Василівна, (Янка) при Андріївському монастирі в Києві, яку відвідували майже триста осіб. Їх вчили не тільки читати і писати, а й рахувати.

Як свідчать дослідження останнього часу, у Київській Русі існувала не тільки початкова, а й вища освіта. У цих школах вивчали богословсько-філософські дисципліни: богослов'я, філософію, риторику, граматику, співи та іноземні мови. "Таку освіту можна було отримати в XI ст. у київській писемній школі при Софіївському соборі, а у XII ст. при Печерському або Видубицькому монастирях, в Чернігові, Переяславі, Галичі – у школах при єпископіях" [8]. Особливо тут приділяли увагу вивченню іноземних мов. Це сприяло перекладу книг з іноземних мов на слов'янську.

Розвиток освіти не міг здійснюватися без книг. Саме тому на Русі приділяли увагу їх збиранню та організації бібліотек. Першою і найбільшою була бібліотека у Софії Київській (1037). Тут Ярослав Мудрий зберігав і свою бібліотеку (950 томів). Це було перше велике зібрання рукописних книг на Русі. Про це згадується в літописі 1037 р.

Син Ярослава Мудрого Святослав, який був чернігівським князем (1054-1073 рр.), теж зібрав велику бібліотеку з книг релігійного та світського змісту, частину їх він сам переписав. Бібліотека зберігалася в Успенському соборі Єлецького Успенського монастиря в Чернігові.

Святослав Ярославович, який був досить освіченою людиною, сприяв перекладу з грецької на слов'янську мову книги "Ізборник" (1073, 1076 р.) Останнє видання було здійснено, коли Святослав Ярославович був уже великим київським князем (1073-1076).

В "Ізборнику" 1076 р. подано Слово князя про користь знань і читання книжок. Писар книги Іоанн був освіченою людиною, книжником-ерудитом. Ця книга була гарно оформлена заглавними літерами, заставками, кінцівками. Після Святослава чернігівським князем із 1073 р. став Всеволод, який теж був освіченою людиною, знав п'ять мов.

Чернігівський князь Святослав Давидович (Микола Святоша) у XII ст. також заснував бібліотеку, в якій були книги слов'янською мовою з історії, філософії, географії. У зв'язку з переїздом князя до Києво-Печерського монастиря після прийняття ним сану ченця у 1116 р. бібліотека теж була перевезена туди.

Формування бібліотеки спостерігалось і при монастирях, де зберігалися літописи, церковні книги, світська література (про походи Олександра Македонського, Троянську війну, фантастичні повісті, а також казки з серії "Тисяча й одна ніч" та ін.).

У створенні бібліотек, забезпеченні шкіл необхідною літературою значну роль відігравали книгописні майстерні, де працювали переписувачі. Така майстерня існувала в Софії Київській. Переписувачі були і в князя Святослава Ярославовича в Чернігові. Книги писали на пергаменті гусячими перами

чорнилом, зробленим із дубової або вільхової кори. Їх прикрашали орнаментом, малюнками. Великі букви писали червоними літерами. І тут зустрічаємо зразки високої каліграфії і орнаментовки. Про це говорять різні видання Євангелія. Обкладинки робили з дерев'яних дощок, які були обтягнуті шкірою або срібною оправою.

Билини

Значне місце в житті народу Давньої Русі займали твори усної народної творчості: календарні обрядові та ліричні пісні, перекази, легенди, загадки, замовляння, заклинання [9]. Останні жанри пов'язані з вірою людей в магічну силу слова.

Постійне місце в культурі Чернігівщини посідали епічні пісні-билини, що виконувалися під музику в речитативно-декламаційній формі. Вони складають своєрідний цикл у давньоруському фольклорі. Улюбленими героями були богатирі Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович, а також селянин-орач Микула Селянинович. Переважна більшість їх – це історичні особи, які згадуються в літописах [10].

У деяких дослідженнях ці билини відносять до київського циклу і вважають, що вони утворюють єдиний киево-чернігівський епос. І це не випадково, оскільки в билинах чернігівського циклу ідеться і про київського князя Володимира, при якому Київська Русь була міцною державою. Чернігів і Чернігівщина, поруч із Києвом, у багатьох билинах є місцем, де проходять основні події.

Кращою із чернігівського циклу є билина "Ілля Муромець і Соловей-розбійник", "Іван Гостинний син", "Іван Годінович" та інші, які відносяться до X - XII століть, хоча їх варіанти створювалися і в пізніші часи.

Із шкільних років пам'ятні слова початку билини "Ілля Муромець і Соловей-розбійник":

Из того ли-то города из Мурома
Из того села да с Карачарова
Выезжал удаленький дородный добрый молодец,
Он стоял заутреню во Муроме,
А й к обеденке поспеть хотел он в стольный
Киев-град,
Да й подъехал он ко славному ко городу
к Чернигову.

У того ли города Чернигова
Нагнано-то силушки черным-черно,
А й черным-черно, как черна ворона,
Так пехотою никто тут не прохаживат,
На добром коне никто тут не проезживат,
Птица черный ворон не пролетыват,
Серый зверь да не прорыскиват.
А подъехал как ко силушке великой,
Он как стал-то эту силу великую,
Стал конем топтать да стал копьём колоть,

А й побил он эту силу всю великую.
Ен подъехал-то под славный под Чернигов-град
Выходили мужички да тут черниговски
И отворяли-то ворота во Чернигов-град,
А й зовут его в Чернигов воеводою.
Говорит-то им Илья да таковы слова;
“Ай же мужички да вы черниговски!
Укажите мне дорожку прямоезжую,
Я не йду к вам во Чернигов воеводою.
Прямоезжую да в стольный Киев-град”. (1)

Билина "Ілля Муромець і Соловей-розбійник" – одна із небагатьох, у якій розповідається і про самий подвиг героя, і про події, які відбуваються після нього. Співці билин добре знали про той стан, в якому знаходився Чернігів, і розуміли, що йому потрібна допомога. Але її надав не київський князь Володимир, а богатир Ілля Муромець. Чому ж так трапилось? Щоб відповісти на це запитання, необхідно згадати історичні події, характерні для XI-XII ст.

У першій половині XII ст. Муромо-Рязанська земля звільнилась від залежності чернігівського князівства і була самостійною, хоча і після цього тут було неспокійно. Саме звідси через Чернігів на Київ-град і лежав шлях Іллі Муромця. Як свідчать дослідники билини, поетичні деталі, які зустрічаються в тексті, говорять про тяжке становище, в якому опинився Чернігів, відрізаний від інших князівств: "заколодела дорожка, замуравела". Але у київського князя Володимира, який знав про дійсний стан справ у Чернігові, не було ні бажання, ні сили усувати розбіжності, які існували між містами. Кожне князівство прагнуло самостійності, а це вело до загострення відносин між князями.

Чернігівські мужики запрошують Іллю Муромця до себе воеводою тільки з єдиною метою: укріпити свій стан, тобто залишитися відокремленими від інших. Відмова Іллі не випадкова, він притримується зовсім іншої точки зору. Для нього Руська земля – це єдине ціле, з єдиним руським народом. Ілля Муромець розуміє, що з роздрібленими князівствами може справитися будь-який ворог. Необхідно було рятувати Руську землю. І з цією благородною метою він їде до Києва-града.

Але розправившись досить легко з ворогами, які оточили Чернігів, Ілля Муромець наштотується на більш грізну силу, яка опинилася на дорозі між Черніговом і Києвом. Це Соловей-розбійник, який символізував внутрішніх ворогів, які в своїх інтересах чинили опір єднанню князівств. Проти них потрібні були вже нові якості богатиря. Якщо в боротьбі з зовнішніми ворогами Ілля використовує доброго коня, фізичну силу, уміння володіти зброєю, то в сутичці з внутрішнім ворогом герою потрібні були розум, кмітливість, які в нього проявляються не тільки в боротьбі з Солов'єм-розбійником, скільки з оточенням князя Володимира, яке також стояло на шляху до об'єднання.

Сила Іллі Муромця – це сила народу, який прагнув до єдності, намагався позбавитися від спустошення й непотрібного кровопролиття. Це розумів і Соловей-розбійник, який був безсилим перед Іллею, а тому не радить своїм зятям встрявати у сутичку.

Підступи внутрішніх ворогів більш лукаві, ніж загарбницькі прагнення зовнішніх. Але з ними можна впоратися. У билині Соловей-розбійник не володіє

фізичною силою. Вона в нього і не чарівна, хоча він і вміє сильно свистіти. Свист у цьому випадку сприймається як знеславна дія, а його носій – пусте, зловредне створіння [11]. Багато дослідників приходять до думки, що Соловей-розбійник – символічний образ, який втілює силу, що роз'єднує землю. В.Я.Пропп писав: "Соловей являє собою заставку, яка роз'єднує Русь, відділяє її від Києва. Образ Солов'я – художнє зображення сил, які роз'єднують Русь, дрібнять її на частини, прагнуть до замкнутості, до ізоляції Києва як столиці від решти Русі" [12].

В творах усної народної творчості вчинки героя носять трьохдільний характер. І в цій билині, як нам здається, Ілля Муромець також здійснює три головні дії:

1) звільняє Чернігів від внутрішніх ворогів; 2) отримує перемогу над Солов'єм-розбійником, який втілює в собі силу, котра стоїть між Черніговом і Києвом і 3) розкриває князю Володимиру очі на тих, хто його оточує і заважає єднанню князівств. Як помітив дослідник билини Ф.М.Сел Іванов, опис подвигів Іллі на шляху до Києва складає лише половину тексту (135 рядків із 272), інша половина присвячена перебуванню муромського богатиря в Києві. І це не випадково. Творець билини розумів, що зіткнення Іллі з боярським оточенням князя, його осоромлення і схилення Володимира до єдності не менший подвиг, ніж попередні.

Як бачимо, билина "Ілля Муромець і Соловей-розбійник" багатогранно відображає стан руських князівств і оспівує намагання передових людей того часу прийти до єдності. Твір відноситься до героїчного циклу билин.

Дві інші билини ("Іван Гостинний син" і "Іван Годінович") носять соціально-побутовий характер. В основу билини "Іван Гостинний син" покладено традиційну розповідь про те, як київський князь Володимир під час банкетування побився об заклад з одним із богатирів. На цей раз доля його звела з Іваном Гостинним сином (у деяких варіантах билини – Іваном Гостиновичем) [13].

У всіх варіантах билини "Іван Гостинний син" герой отримує одне і теж завдання:

Из Киева бежать до Чернигова
Два девяноста-то мерных верст
Промеж обедней и заутренею [14]. (2)

Проте не однаково це завдання виконується героєм у різних варіантах билини. Порівняємо два з них: в записі Кирші Данилова і М.О.Ончукова.

У варіанті Кирші Данилова за Івана поруку тримає Чернігівський владика (настоятель храму), в іншому варіанті – "О Иване поручились русские богатыри". Деталь, як бачимо, неабияка. У першому варіанті проти князя Володимира і підтримуючих його бояр виступає Іван Гостинний син з владикою Чернігівським, в іншому – з богатирами.

Змагання київського князя і чернігівського богатиря передбачалося провести на конях. Проте кінь Івана – Бурко (у першому варіанті тексту), володіючи чудесною силою, не доводить справи до перегонів; він лякає всіх коней Володимира і вже до змагання отримує перемогу.

Триста жеребцов испугались,
С княженецкого двора разбежались,

Сив жеребец тот и голову сломил,
полонен Воронко в Золоту Орду бежит,
Он, хвост подняв, сам всхрапывает.
А князи-то и бояра испугалися,
Все тут люди купецкие,
Окарачь они по двору наползалися,
А Владимир князь со княгинею печален стал
По подполью наползалися.

(Запись Кирши Данилова).

Князь Володимир заявляв, що в даній ситуації договір втратив силу ("Просты поруки крепкие", Записи все изодранные"), і він не збирається віддавати гроші, які програв. Проте владика Чернігівський, який поручився за Івана Гостинного сина, не допускає порушення договору і забирає у Володимира, що програв, кораблі на Дніпрі, попередивши всіх поручителів князя про необхідність сплати всього боргу ("А князи де и бояра никуда от нас не уйдут").

В билині, записаній М.Є. Ончуковим від П.Р. Позднесва, зміст набагато складніший і соціальний бік його гостріший. У билині М.Є. Ончукова Іван Гостинний син виконує всі умови, які висунув князь Володимир.

Богатир на своєму коні в період уранішньої служби дістався до Чернігова, взяв у чернігівських владик спеціальну грамоту про свої відвідини міста і прибув до Києва до початку вечірньої служби, відстояв "обедню воскресеньскую" і пішов до князя Володимира за нагородою, яка була обумовлена договором:

Уж ты ой есь, ты солнышко Владимир-князь,
Ты уж дай мне-ка нонь да деньги выезны,
Ищэ выезны мне денежки, нонь выгонны,
Ты уж сто рублей мне дай ноньце со тысецей.

І ось тут і розкривається справжнє обличчя князя. Йому важко розлучатися з грошима, і він влаштовує Івану Гостинному синові і його коню все нові й нові випробування. Тричі по черзі відбуваються змагання з кіньми Володимира: спочатку з трьомастами жеребцями, потім – із тридцятьма, а в останній раз – трьома найкращими. І весь час кінь Івана отримувал перемогу. Іван Гостинний син після кожного виграшу приходив за винагородою, але до останнього разу не отримувал її. Хитрість і кмітливість коня, наполегливість Івана дали можливість виграти поєдинок. І князь Володимир змушений був скоритися. Відмовитися від своїх слів він уже не міг, розправитися з Іваном теж, бо за Гостинним сином стояли руські богатири. Билина закінчується тим, що Іван Гостинний син ділиться радістю і дякує своєму вірному коневі Бурушку за "все службы тяжелые".

Як бачимо, своїм змістом билина вказує на існування соціальної несправедливості. Народ не ідеалізує князя Володимира. У билині він виглядає нечесною людиною, яка в своїх інтересах витлумачує договір. Билина сприймається не як розповідь про спортивне змагання, яке носить реальну основу [15], а як соціальний твір, спрямований проти князя.

Не менш цікавою за своїм змістом є билина "Іван Годінович", яка також має декілька варіантів. Цей твір носить побутовий характер, хоча в деяких варіантах відчувається соціально-моральний відтінок.

Билина "Іван Годінович" (запис О.Ф.Гильфердинга від оповідача Олексія Батова) традиційно розповідає про банкет у київського князя Володимира. Під час застілля з'ясовується, що всі "добрі молодці сповенені",

Один-то, один добрый молодец
Холост ходил, не женат гулял,
Иванушко Годінович.

І далі іде розвиток дії. Виявляється, що Івану Годіновичу давно сподобалася дівчина. Це дочка чернігівського багатого князя Митрея – Настенька. До нього і їде разом з богатирями Ілляю Муромцем, Ісакою Петровичем і Альшою Поповичем свататися Іван Годінович.

Не путем-то едут, не дорогою,
Через башню едут треугольною.
Скакали кони через стену городовую,
Приезжали во тот ли во Чернигов-град,
Ко Митрею-князю богатому,
А й ко той ко полаты белокаменной
А й ко тым крыльцам ко точеным.

В домі князя Митрея богатирі й добрий молодець дізнаються, що Настенька уже три роки як просватана

Во тую ль во землю во неверную
За того ль царища за Кощерища.

Але Іван Годінович не хоче поступитися своєю коханою татарині, царю невірному, і готовий за неї битися. Але справа повернулася по-іншому. Настя заявила, що вона не піде "за царища за Кощерища", а вийде заміж за Івана Годіновича. Здавалось би, що кохання й вірність рідній землі перемагають. Проте на молодих чекає досить серйозне випробування. Коли богатирі за проханням Івана Годіновича роз'їхалися по трьох слідочках різних звірів, а молодий добрий молодець "забавлявся" зі своєю нареченою, приїхав "царищо Кощерищо". Він

Кричит покриком богатырским,
Свиснул посвистом соловьиным,
А й сам на словах выговаривает:
- А й же ты, Иванушко Годінович.
Съешь мое мясо – подавишься!

Розпочалася битва: ламаються палки булатні, ллється кров із ран, щербляться, навпіл ламаються саблі гострі, списи тупляться; залишили своїх вороних коней і зійшлися царище Кощенище й Іванушка в рукопашному бою. Одержав перемогу Іван Годінович, повалив татарина на сиру землю, сів йому на груди білі і звернувся до Настеньки за допомогою: "Подай ножичишко-кинжалищо // Вырвать сердце со печенью татарское".

Проте в цю напружену хвилину Настя зрадила Івану Годіновичу, бо захотілось їй "слыть не бабой простомывныя", а "царицей вековечной". Разом з Кощерищем вона зв'язала Івана, проте Годінович замовив стрілу, і вона влучила "в татарские груди во царские". Як відмічають дослідники, сцена замовляння є однією з кращих в руському епосі.

Розуміючи, що за зраду треба платити, Настя вирішує вбити Іванушку, проте його врятовує дуб, до якого він був прив'язаний. Іван Годінович на

свободі і застосовує до своєї колишньої нареченої жорстоке покарання. І воно сприймається як справедливе, бо цим засуджується зрада, яка в середньовіччі вважалася одним із найтяжчих злочинів. Зміст билини переростає побутовий характер. Моральні та громадянські мотиви виходять на перший план.

Варіант билини, відомий під назвою "Іван Горденович", який записаний від О.І.Дитятева, відрізняється не тільки прізвищем героя та іменем героїні (у творі вона Маринка Лебідь біла), але і самим оформленням сюжету. Починається билина також із банкету на князівському дворі. Але сам процес спорядження Івана Горденовича до Чернігова за нареченою носить більш плінний характер. По-перше, наречений просить князя Володимира дати йому тридцять три богатирі. І князь дає на це згоду. На чолі кожного десятка стоять богатирі Ілля Муромець, Самсон Колибанович і Борис Горденович. По-друге, Іван Горденович купляє у великого князя київського товарів на сорок тисяч, які призначалися для банкетування під час сватання. Сватами у Чернігів ідуть Альоша Попович і Добриня Микитич. Показаний у билині і сам обряд сватання.

Богатирі й Іван Горденович дізнаються, що Маринка просватана за Васеньку Окуловича. І тут подається детальна портретна характеристика цього персонажа:

Васенька Окулович весьма велик:
Промежду плечми его коса сажень,
Промежду глазами его целый аршин,
Ноги его – будто кичижища,
Руки его – как сильны граблища,
Очи его – как пивны чашища,
Уши его – как царски блюдища,
Голова у него будто пивной котел,
Да тот же котел сорока ведер.

Цей портретний опис дає можливість не тільки уявити Васеньку Окуловича, але й нагадує богатырям київським про їх сильного супротивника. Але це не лякає богатырів, і вони відповідають батьку Маринки:

Ты ой еси, князь Федор Черниговский!
Ты тем-то нас нынь не устрашивай,
Самих же нас здесь тридцать богатырей,
Сильных русских храбрых воинов.
Ты честью нам дашь, дак возьмем с радостью.
Ты честью не дашь, мы возьмем нечестью.

Якщо в першому варіанті билини Настя сама охоче погодилася спочатку вийти заміж за Івана Годиновича, то Маринку змушує це зробити батько під загрозою відсікти їй голову.

Під час зустрічі з Василем Окуловичем Іван Горденович виявив себе сильним, сміливим, кмітливим, і це допомогло йому перемогти свого противника. Проте у вирішальну хвилину Маринка не прийшла на допомогу Івану, не подала йому "кинжалища", а, навпаки, допомогла Василю Окуловичу. І знову, як і в першому варіанті, зіграли вирішальну роль слова:

За им-то те быть, будешь служанкой слыть,
За мной-то те быть, будешь царицей слыть.

Здавалось би, що все стає на свої місця. Але прилетіли два білих голуби й сіли на вершину дуба. Помітив їх Василь, вирвав у Івана стрілу і пустив її в голубів. Проте стріла повернулася назад і вбила Окуловича.

У цій сцені все надзвичайно просто. В розглянутому нами варіанті раніше деталі цього епізоду мали інше ідейне навантаження. У варіанті О.Ф.Гільфердинга прилітають не два, а три голуби, які між собою ведуть розмову людським голосом, їх хвилює ситуація, в якій опинився Іван Годінович. У їхніх словах чується осуд поведінки Настасії.

Царище Кощерище вирішив розправитися з сизими малими голубами. Але Іван, жаліючи своїх захисників, заговорює стрілу, і вона вбиває татарина.

У другому варіанті все це відсутнє. Розправа Василя Окуловича над голубами, символом вірності подружньої пари, вказує на його жорстокість. І стріла, випущена ним у голубів, раниць не їх, а вбиває самого Окуловича, а в ньому і зло, яке він хотів заподіяти.

Іван Горденович опинився без супротивника. Маринка просить простити її, "глупу бабу во первой вине":

"Спростай-но меня да от сыра дуба,

Прощаю тебя да во первой вине", –

відповідає їй Іван Горденович. Проте богатир не простив Маринку, він, як і герой першого варіанту билини, жорстоко покарав її.

Хто ж винуватий у трагедії, що розігралася?

Іван Горденович, який щиро покохав дочку чернігівського князя? Маринка, яка за велінням батька відмовилася від першого свого нареченого і знову з ним поєдналася?

Народ, розповідачі билини стоять на боці Івана Горденовича. Засуджується Маринка за те, що вона позаздрилась на багатство, яке їй пообіцяв Васенька Окулович, і за те, що віддала перевагу татарині перед руським богатирем. У порівнянні з першим варіантом, де глибше підкреслені громадянські, соціальні мотиви, у билині "Іван Горденович" на перший план висувуються моральні моменти конфлікту. Тому билина закінчується словами:

Умывал-то Иван да руки белые,

Уехал во пещеры во великое,

Да начал Иван богу молиться.

Цих слів немає в першому варіанті. Іван Годінович не відчуває своєї провини перед Настею. Іван Горденович же вважає, що він повинен очиститися перед Богом і людьми за заподіяне.

Билини киево-чернігівського циклу за змістом, як бачимо, носять різноманітний характер. У них зачіпаються важливі громадсько-політичні й соціально-моральні проблеми. Розглянуті варіанти дають можливість чіткіше визначити ставлення народу до морального боку здійснюваних учинків.

Літописна література XI-XII ст.

У 70-80-х роках XI ст. в Десятинній церкві в Києві почали вести літописання. Особливо плідним воно було в Києво-Печерському монастирі, де працювали літописці ігумени Никон та Сильвестр.

Найвідомішою пам'яткою XII ст. є "Повість минулих літ" Нестора-літописця (1113), у первісному вигляді вона до нас не дійшла. Збереглися лише її пізніші три копії. У першу її редакцію увійшли Київський звід 1050 р., Давній Новгородський звід 1050 р., Києво-Печерський звід 1073 і 1095 рр. У "Повісті минулих літ" Нестор-літописець розповідає, "откуда есть пошла Русская земля, кто в Кieve начал первое княжити и откуда Русская земля стала есть".

"Повість минулих літ" – це видатна історична та літературна пам'ятка. Поряд із літописними Нестор вносить чимало різних фактів, які запозичені з творів усної народної творчості, а також із самого життя, свідком якого він був. Автор повісті виступає не лише хорошим істориком, але й талановитим письменником, який розмірковує над долею Руської держави. Сухі історичні факти переплітаються з яскраво написаними розповідями про долю окремих князів, їх правління. Автор разом із тим дає зрозуміти, що таке добро і зло, справедливість і підлість. Нестор прославляє тільки тих сміливих і гуманних князів, які відстоювали могутність і єдність Руської землі. Саме тут він наводить відомі слова відважного і войовничого чернігівського, а потім київського князя Святослава, який перед походом посилав гінців до тих князів чи країн, щоб сповістити: "Хочю на вы йти".

Нестор стоїть на боці і Володимира Мономаха, який, довідавшись про осліплення князя Василька, сказав, що якщо брат брата почти "колоти", то "погибнет земля Русская, и врази наши половцы пришедше возмут землю Русскую". Багато в "Повісті..." й інших цікавих фактів. Літописець Нестор відводить чимало місця і для подій, які відбувалися на Чернігівщині.

Друга редакція "Повісті минулих літ" була створена ігуменом Сильвестром у Видубицькому монастирі 1116 р. (збереглася в Лаврентіївському літописі), третя – у Києво-Печерському монастирі бл.1118 р. (збереглася в Іпатіївському літописі). "Повість минулих літ" стала основою для створення інших літописів.

Літописанням займалися не тільки в Києві, а і в Новгороді, Переяславі, Галичі, Чернігові та інших містах. Відомі літописи різних жанрів: сказання, сімейні й родові хроніки, військові повісті, життєписи князів.

Серед літописних творів XI-XII ст. знаходимо такі, у яких розповідається про Чернігівщину. Це "Повчання дітям" (1117 р.) Володимира Мономаха. У ньому автор пише і про час свого проживання в Чернігові.

У 1078-1093 роках Володимир був чернігівським князем. Основна його вимога дітям – остерігатися "буести" (тобто гордості), слухатися старших, поважати молодших. "Всего же паче убогих не забывайте, но елико могуще по силе кормите, и придавайте сироте, и вдовицу оправдите сами, а не вдавайте сильным погубити человека".

Князь закликає бути справедливим, не покладатися ні на тиунів (людина, яка управляє), ні на слуг, ні на воевод, а самому прагнути розібратися у всіх дрібницях життя, бути спостережливим під час походів і жити одним життям із

дружинниками. Особливу увагу Володимир Мономах звернув на необхідність остерігатися брехні, п'янства, розпусти. Величезним злом він вважав лінь. "Леность бо всему мати: еже умеет, то забудет, а его же не умеет, а том ся не учит". Тому "его же умеючи, того не забывайте доброго, а его же не умеючи, а тому ся учите, якоже бо отец мой (Всеволод), дома сидя изумеша (изучил) 5 язык, в том бо честь есть от инех земель".

Для підтвердження своїх вимог Володимир Мономах наводить приклади із власного життя. Зокрема, він говорить про те, що добровільно передав Олегу Чернігівське князівство, відмовився від участі в змові братів проти Ростиславовичів. І керувався він тут тим, що не хотів порушувати клятви й починати нові міжусобиці. Розповідає він і про свої походи, великі й малі, про відношення до полонених князів, про полювання і т.п. Закликав Володимир своїх сучасників не боятися смерті в бою, вести себе сміливо на полюванні і з честю виконувати свої чоловічі справи.

У розповіді Володимира Мономаха багато цікавих деталей, пов'язаних із описом природи, тваринного світу Чернігівщини XI ст.

До "Повчання..." прилягає лист Володимира Олегу Святославовичу Чернігівському, відомому в історії під іменем Гориславовича. Олег постійно ворогував з іншими князями, запрошував половців для зведення рахунків із своїми суперниками. Після того, як його військо було розбите Володимиром і Святополком, він залишив Чернігів і пішов на Ростовську землю, щоб повернути Муром, який захопив син Володимира Мономаха, Ізяслав. Відбувся бій. Ізяслав був убитий, а його дружина захоплена в полон. Це було б вересня 1096 р. Після цих подій син Володимира, Мстислав, пише батьку грамоту, в якій просить його "смириться", не мститися Олегу, щоб не загубити Руську землю. Володимир розуміє стурбованість сина і посилає Олегу Чернігівському лист, в якому виражає свою батьківську скорботу. Бажаючи добра "братъи" и "Руськай земли", Володимир іде на примирення і просить звільнити дружину Ізяслава "да с нею кончав слезы, посажу на месте, и сядеть акы горлица на сусе древе желеючи, а аз утешюся о бозе".

Лист Володимира Мономаха Олегу Чернігівському був тісно зв'язаний з основними думками "Повчання...", а тому і було приєднано до нього, мабуть, самим князем. У листі Володимир показав себе навченим досвідом, хоча і вбитим горем, політиком, який може поставити загальнодержавні інтереси вище особистих.

Яскравим твором цього часу є також "Життя и хожденья Данила, руськыя земли игумена" ("Життя і ходіння Даниїла"), в якому описано подорож до Палестини (бл.1106-1108 рр.) давньоруського письменника кінця XI – поч. XII ст. ігумена Данила [16]. Біографічних свідчень про автора цієї пам'ятки до нас дійшло мало. Тому ми знаємо лише те, що він сам про себе розповідає у своєму творі.

Родом ігумен Данило був з Чернігівщини, зокрема із Сновська (з XVII ст. – Седнев), про що свідчать назви місць та специфічні діалектизми у творі.

Ігумен був освіченою людиною, знав декілька мов, церковну й апокрифічну літературу. Він виконував дипломатичні доручення київського та чернігівського князів. Описуючи свою подорож до Палестини, саму цю державу, її міста, зокрема Іерусалим, ігумен Данило під час розповіді вкраплював

свідчення, які були пов'язані з його рідним краєм (місто Сновськ, річка Снов тощо). Пам'ятка просякнута глибоким патріотизмом. Написана вона простою, зрозумілою мовою.

"Життя і ходіння..." дійшло до нас у різних списках. Воно перекладено на французьку, німецьку, грецьку та інші мови. "Ходіння.." Данила мало велике значення для розвитку жанру полонницької літератури.

До ранніх літописних творів відноситься Чернігівський літопис, який був створений в XI ст. у період правління князя Святослава Ярославовича в Чернігові. Його уривок увійшов до літопису Никона [17]. В ньому розповідається про похід князя Михайла Юрійовича, брата Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського (якого вбили бояри в 1174 р.) з Чернігова до Володимира.

У чернігівського князя Святослава Всеволодовича жили не тільки брати Андрія Боголюбського Михайло і Всеволод Юрійовичі, а і юні племінники Андрія, Мстислав і Ярополк Ростиславовичі, яких і запросили бояри на княжіння. У Суздаль поїхали все ж усі вчотирьох. Проте старшого брата Михайла Юрійовича, який претендував на престол, підтримали лише володимирці. Бояри Рязані й Суздаля обложили Михайла у Володимирі. І той після семи тижнів осади змушений був у середині листопада 1174 р. повернутися до Чернігова.

Узимку 1174/75 років на Суздальщині правили Ростиславовичі в союзі з Глібом Рязанським. А в травні 1175 р. Михалко і Всеволод Юрійовичі знову організували похід із Чернігова на Москву і Володимир. Чернігівський князь Святослав послав з ними військо під командуванням свого сина Володимира. В Москві до них приєдналися володимирці. 15 червня 1175 р. у битві на Белеховому полі під Володимиром володимиро-чернігівці розбили Ростиславовичів і боярські полки. З 15 червня 1175 р. і до смерті 20 червня 1176 р. Михайло Юрійович княжив на Володимирській землі, а його брат Всеволод – у Переяславлі-Залеському.

Після смерті Михайла ростовське боярство знову запросило Мстислава Ростиславовича. Але в липецькій битві 26 червня 1176 р. Всеволод отримав перемогу і княжив на Володимиро-Суздальщині до кінця свого життя.

Узимку 1176/77 р. Всеволод організував разом із чернігівським князем Святославом, який прислав своє військо на чолі з синами Олегом і Володимиром, похід проти Рязані. Перемога була на їхньому боці. Гліб Рязанський був узятий у полон. Проте за нього заступився князь Святослав, що призвело до дворічного "розмир'я" зі Всеволодом.

Ці історичні події виклав академік Б.О.Рибаків у своїй книзі "Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве" [18]. Він доводить, що вся розповідь писана в Чернігові й подана з позицій Святослава. Автор літопису настільки детально описує похід і все те, що торкається Володимира Чернігівського, який очолював його, що це дає право говорити про участь оповідача у ньому. Дослідник вважає, що автором літопису був чернігівець. "Він не тільки знав дату виїзду полків із Чернігова (це могла знати і людина з оточення Михалка), але й слідував за діями чернігівського княжича Володимира Святославовича, оспівуючи їх, перемогу над ворогами він приписав не лише Богородиці, покровительниці Володимира Суздальського, але і святому Спасу, покровителю

Чернігова. Після опису перемоги 15 червня літописець розповів про те, як Михалко і Всеволод Юрійович обдарували свого союзника Володимира Святославовича, а потім відпустили його в Чернігів. Описавши переможний в'їзд Юрійовичів до Володимира, літописець знову повертається до Чернігова, називаючи чернігівського князя просто, без будь-яких пояснень, "Святославом" [19].

Написання цього літописного оповідання (текст якого частково зберігся в Іпатіївському літописі, у копіях і скороченому варіанті в Лаврентіївському літописі та в переказах В.Н.Татищева) [20], російський дослідник історії та культури Київської Русі, академік Б.О.Рибаков пов'язує з іменем автора "Повісті про вбивство Андрія Боголюбського" Кузьмища Киянина. У своїй книзі "Русские летописцы" и автор "Слова о полку Игореве" вчений на основі літописних тверджень відтворює біографію письменника і вважає, що він є автором не тільки Чернігівського літопису, "Повісті про вбивство Андрія Боголюбського", а й "Слова про князів".

На основі мови цих творів Б.О.Рибаков робить висновок, що Кузьмище Киянин був родом із Новгород-Сіверської землі, бо в оповіданні відчутна саме "чернігівська діалектна риса" [21].

Торкаючись життя письменника, вчений говорить, що у сіверського князя Святослава Всеволодовича служила людина на прізвище Киянин, яка виконувала дипломатичні доручення князя. У 1159 р. його відправили з Новгорода-Сіверського у Київ, до великого князя Ізяслава Давидовича для з'ясування важливого питання, пов'язаного з долею Івана Берладника. Мабуть, відмічає вчений, ця людина і є Кузьмище Киянин, який через деякий час пішов на службу до Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського, у якого він писав літописи, займався будівництвом та малярством.

У 1174 р. бояри вбили князя Андрія у його резиденції в Боголюбіві, і Кузьмище Киянин змушений був переїхати до Чернігова й поселитися в князя Святослава Всеволодовича, де він і написав "Повість про вбивство Андрія Боголюбського", яка "була розрахована на оточення Святослава Чернігівського – друга і соратника Андрія – і на всіх Юрійовичів з їх дружинами, які зібралися в цей час у Святослава в Чернігові" [22].

Підтримка Святославом Всеволодовичем братів Андрія Боголюбського у боротьбі за повернення престол Юрійовичам викликала нарікання з боку деяких князів, зокрема Новгород-Сіверського Олега Святославовича, який підбурював інших виступити проти чернігівського князя. У 1175 р. Кузьмище Киянин у Чернігові пише яскравий політичний твір "Слово про князів". Як стверджує П.В.Голубовський у своїй праці "Опыт приурочения древнерусской проповеди "Слово о князях "к определенной хронологической дате" [23], пам'ятка була написана у Чернігові в 1175 р. і присвячена дню пам'яті князів Бориса і Гліба, 2 травня, які були оголошені святими на Русі. Але в творі про них не йдеться.

Приводом для написання твору була війна, розпочата Олегом Святославовичем Сіверським в союзі з князями Київської, землі проти Святослава Чернігівського взимку 1174/1175 рр. Автор "Слова про князів" звертається до руських князів із закликом припинити міжусобиці й захистити Руську землю від ворожих набігів. "Слово..." сприймалося і як повчання молодшим князям, які розв'язували усобиці проти старших. Автор ставить за

приклад Бориса і Гліба, а також Давида Святославовича Чернігівського, які уміли улагоджувати міжусобиці. "Слышити князи, противящиеся старейшей братьи и рать воздвижуще и поганые на свою братию возводяще, не обличил ту есть бог на страшном судиши. Како святый Борис и Глеб претерпеста брату своему не токмо отъятие власти, но отъятие живота. Вы же до слова брату стерпети не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приемлете от поганых на свою братию".

Завершується пам'ятка гнівними і грізними словами: "Постыдитесь, враждующи на братию свою и на единовѣрники своя, воскрепещете, восплачте пред богом!"

Академік Б.Рибаков вважає, що це "Слово про князів" могло сприйматися в Чернігові не тільки як попередження Олегу Сіверському, але і як спрямоване проти суздальських Ростиславовичів, які підняли руку на своїх старших братів Юрійовичів.

Якщо прийняти гіпотезу академіка Б.Рибакова, то літературне життя Чернігівщини XII ст. стане повнішим і воскресить ім'я талановитого письменника Кузьмище Киянина.

У Київському зводі кінця XII ст. описуються події, які відбувалися в цей час у Чернігівській землі. Важко нині сказати, чи це заслуга київських літописців, чи вони всі ці відомості запозичили із чернігівського літопису часів Святослава Ольговича й Ігоря Святославовича. Академік Д.С.Лихачев допускав існування чернігівського літописного зводу Ігоря [24]. Це підтвердив і академік Б.О.Рибаков, який говорить, що чернігівське літописання велося при дворах князів Всеволода, Святослава й Ігоря Ольговичів [25]. У літописі подані такі дрібниці із життя Ольговичів, які нашттовхують на думку, що автор був близьким до родини князів. Не виключена можливість, що після смерті Святослава літописець працював у його сина Олега в Новгороді-Сіверському.

Визначною пам'яткою давньоруської і світової літератури, яка пов'язана з Чернігівщиною, є "Слово о полку Ігоревім", у якому розповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 23 квітня 1185 р.

Цікава доля цієї пам'ятки. Вперше її опублікував відомий збирач і видавець старожитностей О.І.Мусін-Пушкін, який обіймав досить високу посаду обер-прокурора синоду, у 1800 році. Це положення давало йому можливість знайомитися з бібліотеками монастирів. У кінці XVIII ст. О.І.Мусін-Пушкін звернув увагу в бібліотеці Спасо-Преображенського монастиря міста Ярославля на книгу "Хронограф", у кінці якої і розміщувалося "Слово о полку Ігоревім, сина Святослава, онука Ольгова".

Книгу "Хронограф" О.І.Мусін-Пушкін придбав у архімандрита Спасо-Преображенського монастиря Іоїля [26]. І ось тут слід звернути увагу на те, що архімандрит Іоїля, справжнє прізвище якого є Іван Биковський, був родом із України. Народився він 1726 р., закінчив Києво-Могилянську академію, працював у ній викладачем, а потім, як це бувало в той час досить часто, прийняв чернечий сан. Протягом десяти років він був архімандритом Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. У 1767 р. його перевели в Ярославль. Саме перебування його в Чернігові нашттовхує на думку, а чи не з Троїцько-Іллінського монастиря був привезений "Хронограф"? Відповісти на це питання

позитивно немає сьогодні можливості, бо сама книга загинула під час пожежі в Москві у 1812 році, коли давню столицю Росії зайняли французи. Відомий педагог К.Д.Ушинський стверджував не тільки те, що "Слово" написане "по всей вероятности, северянином и в Северии", а й говорить, що воно переписувалось у Новгороді-Сіверському.

Він посилається на свідчення К.Ф.Калайдовича, якому друкар С.А.Селівановський заявляв, що список "Слова" був написаний не дуже давнім білоруським письмом, схожим на почерк Дмитрія Ростовського (Дмитра Туптала, відомого українського письменника). Тут можна висувати багато різних гіпотез, припущень. Вчені відмічають вплив "Слова" на давньоруську літературу. Відомий знавець літератури цього періоду В.Л.Микитась говорить, що загальний тон історичної розповіді, вірність руській землі і яскравість психологічних переживань, зображення природи ріднить поему з окремими місцями "Слова о законе и благодати" Іларіона, проповідей і слів Кирила Туровського, "Повчаньям дітям" Володимира Мономаха, зі світською частиною Галицько-Волинського літопису, "Задонщиною" тощо. А раз так, то текст "Слова" не був в єдиному екземплярі. Тож можна сподіватися, що і через віки пам'ятка ще може відкритися нам у одному із її списків.

На жаль, трагічно склалася і доля першого видання "Слова". За свідченням Л.О.Дмитрієва, із 1200 надрукованих примірників збереглося близько 70 екземплярів. Один із них знаходиться у фундаментальній бібліотеці Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя.

"Слово о полку Ігоревім" – це героїчна, ліро-епічна поема, яка просякнута ідеєю єднання руських князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Цей заклик відчувається і в "золотому слові" великого київського князя Святослава Всеволодовича, в якому він звертається до руських князів постояти "за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича!", і в звертаннях автора до руських князів.

Невдалий похід князя Ігоря і його товаришів князів-воїнів, їх полонення, а також загибель в бою і полонення всіх воїнів, що брали участь в поході, спонукали інших князів поміркувати над тактикою боротьби проти ворогів, методами захисту рідної землі.

Князь Ігор та його брат Всеволод були популярними в Північних землях, бо вони неодноразово її боронили від різних ворогів. Як свідчить "История Российская" В.Батищева, поразка і полон Ігоря викликали в Північній землі "по всем градам... плач неутешимый", и "радость была неописанная", коли князь повернувся з полону. Про це саме говориться і в "Слові". Коли звістка про поразку дійшла до рідної землі,

А вѣстона бо, братие, Киевъ туюю,
а Чернигов напастъми.

Тоска разлилася по Руской земли,
печаль жирна тече средѣ земли Рускыи.

Більше того, шкодують про це не тільки співвітчизники, а й німці, венеціанці, греки, чехи. І навпаки, коли втік князь з полону,

Солнце свѣтитса на небесахъ –
Игорь князь въ Руской земли.

Після повернення Ігоря на Руську землю автор не приховує своєї радості. Він славить Ігоря Святославовича, буй-тура Всеволода, Володимира Ігоревича. Проте слід підкреслити, що автор "Слова", як незалежна від Ігоря людина, говорить і гріккі слова. Він із надзвичайною сміливістю засуджує князя за примхливість, дорікає йому за нерозсудливість, які призвели до загибелі армії і відкрили дорогу половцям на Чернігів і Київ. "Автор "Слова", – підкреслює Д.С.Лихачев, – займає незалежну від правлячої верхівки феодального суспільства патріотичну позицію. Йому були чужі місцеві інтереси феодальних верхів і були близькі інтереси широких верств трудового населення Русі" [27].

Проте це не значить, що автор пам'ятника ніякими пристрастями не був пов'язаний із оточенням князя Ігоря й рідною землею.

Хто ж написав цей чудовий твір, який "є одним із найвищих світових досягнень художнього мислення", що вражає читачів "яскравою і багатою мовною поетичністю", бо його "мовно-образна система сповнена нев'янучої свіжості й мистецької чарівності, а художні деталі відзначаються різноманітністю та смисловою значущістю" [28]. По-різному відповідають на це питання літературознавці, точиться навколо цього суперечка і серед учених нашого часу. Крім давньоруських поетів, імена яких згадуються в літописах (Митуса, Янь та ін.), автором "Слова" називають усіх князів із оточення Ігоря та й самого князя, його дружину – Ярославну, її брата Володимира Ярославовича Галицького, літописця Петра Бориславича тощо.

Значна група дослідників пам'ятки (М.М.Карамзін, М.А.Максимович, К.Д.Ушинський, О.А.Назаревський та інші) доводять, що автором була людина з Чернігівщини. Ці вчені вважають, що з Чернігово-Сіверщиною "Слово о полку Ігоревім" пов'язане як змістом, так і чітко визначеною лінією місцевого патріотизму. Професор П.П.Охріменко відзначає, що якби "Слово" "було створене не в Чернігово-Сіверській землі, а, скажімо, в Києві, тим більше в придворному середовищі Святослава Всеволодича, як припускає чимало дослідників цього пам'ятника, то в ньому не було б того явного співчуття по відношенню до Ігоря і Всеволода, яке чітко відчувається в цьому творі. "Слово о полку Ігоревім" було написане в літньо-осінній період 1185 р. людиною, яка близько стояла до князя Ігоря.

Автор "Слова" був освіченою, з прогресивним світоглядом, незалежною від будь-якого князя людиною, яка глибоко розуміла як історичні процеси другої половини XII ст., так і знала історію Русі, була обдарованим художником слова. Він знав історичні та літературні пам'ятки Чернігівщини того часу, зокрема "Хождение" ігумена Даниїла, "Слово, про князів". Він любив Чернігівщину, а тому слідом за Києвом називає Чернігів, а потім Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Римов (міста, які входили до Чернігово-Сіверщини). І взагалі, Чернігово-Сіверщина в поемі відчувається. Допускається думка, що автор "Слова" вів також записи в Чернігово-Сіверському літописі, який увійшов потім в Київський літописний звід. Акад. Б.О. Рибаків звернув увагу на те, що опис походів, подій у ній нагадує тут "Слово".

П.П. Охріменко стверджує, що автор був "близькою до Ігоря особою, скоріше всього його наставником, співцем й літописцем, а також учасником походу 1185 р. і автором чи співавтором Чернігово-Сіверського літопису" [29]. В іншому його виступі читаємо, що це "наставник, вчитель, порадник Ігоря

Новгород-Сіверського, прив'язаний до нього щирою любов'ю" [30]. І ця любов, на яку вказує дослідник, підтверджується ще одним: автор "Слова" ставить князя Ігоря на один рівень із відомими князями Київської Русі, в тому числі і з великим київським князем Володимиром. Це досить сміливий крок, бо згадані постаті на той час були непорівнюваними. Більше того, автор поеми підносить Новгород-Сіверського князя до таких висот, що в творі з'являється, як засвідчив І.О. Баскевич, гіперболічна паралель – "Ігор – глава руської землі" [31]: "Хоть тяжко ти головы кромѣ плечю – зло ти тѣлу кромѣ головы", – Руской земли безъ Игоря. "Солнце свѣтитя ва небеса – Игорьъ князь в Руской земли". А це вже дійсно перебільшення, яке викликане виключно любов'ю автора до князя. Ця любов до Ігоря відчувається і в трічі виголошених словах київського князя Святослава, у "золотому слові", які закликали руських князів піднятися на боротьбу й відплатити "за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святославича". Усі ці факти ще раз підтверджують місцевий патріотизм автора "Слова".

Літературознавець А.В.Соколов говорить, що автор пам'ятника "виріс в Чернігові, і місцеві чернігівські легенди (розповіді), чернігівські князі йому найдорожчі і найближчі", хоча "його чернігівський патріотизм пов'язаний з любов'ю до всієї Руської землі".

Підтвердженням того, що автор "Слова" був із Чернігівщини, є твору мова. У "Слові" знаходимо чимало специфічних діалектизмів, характерних для районів Новгород-Сіверщини, а також слів давнього ділового письма, географічних назв, топонімів, етнізмів цього краю. Це підтверджують у своїх працях К.Д. Ушинський, С.П. Обнорський, С.І. Котков. Академік С.П. Обнорський стверджує, що "Слово о полку Ігоревім" було складено на півдні, найвірогідніше в Сіверській землі, в княжіння самого Ігоря" [32].

Професор С.І. Котков у статті "Лексические элементы "Слова о полку Игореве", связанные с Новгород-Северской землей" [33] наводить приклади давнього ділового письма Новгород-Сіверщини, зокрема "болонье, "струга", "яруга", "холм" та ін.

Спостереження Є.О. Черепанової, М.М. Воїнова свідчать про те, що чимало слів і висловів, характерних для пам'ятника, широко побутує і до цього часу в сучасних говорах північної Чернігівщини, Гомельщини, Брянщини, Сумщини, тобто в районах, які колись належали Чернігово-Сіверській землі. Дослідник діалектних говорів північної Чернігівщини з Ніжина С.Г. Солтан наводить деякі паралелі, зауваживши, що в "Слові" знаходимо як повні лексичні відповідності (наприклад, "бусовий" – "сірий"; "кикати" – "кричати", "болонь" – "низина, луг, залитий водою"; "желя" – "велике горе" та ін.), так і часткові ("сполкати" – "швидко ходити, збігати кудись"; "плъкъ" – "військо", "похід", "війна"; "раскепать" – "розколоти, розбити" тощо).

Одним із аргументів того, що автор "Слова" був з Чернігівщини і, зокрема з Новгород-Сіверщини, є використання ним в пам'ятнику язичницьких елементів. Як свідчить "Повість минулих літ", язичницькі пережитки Київської Русі були найбільш помітні в Чернігово-Сіверській "волості". Навіть представники князівського двору їх використовували в своєму житті. Згадаймо хоч би плач Ярославни, який нагадує давні заклинання.

І сьогодні, мабуть, вже не так важливо знати конкретне ім'я автора "Слова", скільки пам'ятати, що це була високоосвічена людина, яка добре розуміла складність історичної ситуації як свого часу, так і попередніх років, мала уявлення про діяльність багатьох князів, володіла прекрасним поетичним словом і притримувалася прогресивних поглядів, турбувалась про міцність і незалежність Руської держави.

Факти, які пов'язують "Слово о полку Ігоревім" із Чернігівщиною, ні в якій мірі не роблять пам'ятник твором місцевого значення. Основна його ідея – єднання Русі – сприймалася як загальнооруське гасло, а регіональний матеріал лише допомагав розширити прикмети, характерні для всієї Руської землі. І якщо інколи автор відступає від історичної правди в зображенні окремих персонажів (Святослав Всеволодич, Ігор Святославович), то це робиться лише для утвердження основної ідеї твору. Автор "Слова" хотів бачити Київську Русь сильною і міцною у своїй єдності державою. "Не варто розглядати "Слово о полку Ігоревім" як конкретно-історичне джерело – це високохудожня літературна пам'ятка, що відбиває сучасну їй дійсність у поетичній, чисто символічній формі", – зауважує дослідник пам'ятки М.Ф.Котляр [34]. Але тут треба уточнити цю думку.

Автор "Слова" не відступає від історичної правди в зображенні прагнення сучасників до зміцнення держави, в основі якої лежить саме єднання князівств у боротьбі проти зовнішніх ворогів. І ще одне. І автор "Слова", і сама поема є свідченням високої культури XII ст., закономірним етапом її розвитку.

Видовища

Літописна література, а також малюнки в них засвідчують, що у східнослов'янських племен радимичів, вятичів і сіверян (сіверяни жили на території Чернігово-Сіверщини) було у звичаях виконання обрядових пісень під певні мелодії, влаштування "ігрищ". В одному з літописів читаємо: "І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок..." [35]. На мініатюрах Радзивилівського літопису та браслетах знаходимо зображення таких ігрищ, в яких збереглися ще язичницькі традиції. Не випадково в християнській літературі їх називали "бісівськими".

Мініатюри також дають уявлення і про музичні інструменти того часу: гуслі, бубни, сопелі тощо. В "Слові о полку Ігоревім" автор звертає увагу на гру Бояна: "...своя вещь пръсты на живая струны вьскладаша, они же сами князем славу рокотаху". Як зазначають спеціалісти, "рокотання" – це звучне перебирання струн, характерний прийом гри українських кобзарів-бандуристів. Очевидно, Боян тримав гуслі горизонтально на колінах і грав двома руками, як і біс-гусяр, якого зображено на мініатюрі "Спокушання Ісакія" [36].

Слід не забувати і про церковні співи, які набули поширення в XI-XII ст. Про це свідчать літописи. Ці співи прийшли з візантійських храмів. Поступово входили у богослужіння і пісні про руських святих. Існує цикл Борисоглібських стихир із 23 співів. Очевидно, у Борисоглібському соборі в Чернігові в день святих Бориса і Гліба виконувалися ці вірші.

Головними осередками церковного співу були єпископські кафедри та монастирі.

У життя входить і дзвоніння, яке було привнесено з латинського Заходу. Під час розкопок був знайдений дзвін у літописному Вшижі на Чернігівщині.

Отже, у XI-XII ст. культура на Чернігівщині відзначалася багатством як її видів, так і жанрів. Усе те, що виникало в цей час, зароджувалося, набирало сил, міцніло й утверджувалося. Зміцнення Київської Русі, прийняття християнства сприяли тому, що ця держава стала помітною, виходила на загальноєвропейський рівень. У свідомість князів та їх оточення входили нові поняття, пов'язані зі спілкуванням з іншими народами, з'являлося загострене відчуття того, що слід не тільки запозичити те краще, що є в інших країнах, а й розвивати його далі.

На інтенсивний розвиток культури в Київській Русі вплинуло прийняття християнства. Змінювалася не тільки релігія, а й світобачення, світосприйняття навколишнього. Утвердженню нової релігії було підпорядковано й будівництво храмів, запрошення як візантійських зодчих, так і залучення своїх майстрів. Інтенсивність такого будівництва сприяла пошукам як стилю, так і своєрідних форм, а також відповідного матеріалу. Поступово викристалізуються ті риси будівництва, які визначали його своєрідність і виділяли серед інших. Тобто формуються свої регіональні будівничі школи. Одна з таких шкіл існувала в XI-XII ст. у Чернігові. Тут слід сказати також і про розвиток образотворчого мистецтва, появу власних іконописців. Хоча спочатку це був процес навчання майстерності у візантійських художників, але поступово вносилися в монументальне мистецтво і елементи давньоруського.

Поширення християнства на Русі змусило князів замислитися над тим, як донести слово Боже до громади. Починається переклад книжок, використання алфавіту та кириличного письма. Створюються бібліотеки. Книга входить у життя, звичайно, ще не масово, але вона стає засобом для отримання освіти, в якій була потреба. Розвивається літописання, створюються перші художні твори. Відкриваються при храмах та монастирях школи. Це час пізнання, навчання й утвердження свого, що робить культуру Київської Русі відмінною від інших і оригінальною.

На жаль, міжусобна князівська боротьба, а також навала татаро-монголів послаблювали міцність Київської Русі й поступово призвели до її занепаду на початку XIII ст. Але те, що було створено в галузі культури у час розквіту держави, воно нагадувало, навіть у розвалинах, наступним поколінням про те, на що були спроможні їх предки, що необхідно робити, щоб возродити це прекрасне мистецтво. І в другій половині XVII ст. спостерігається процес відродження старих храмів, живопису, збагачуються й розширюються на новому етапі ті форми, які були характерними для культури XI-XII ст. Розкопки дають унікальні матеріали, які ще й ще раз підтверджують яскравий розвиток культури того далекого часу.

Література:

1. Карнабіда А.А. Чернігів. – К.: Будівельник, 1980. – С.19.
2. Карнабіда А.А. Чернігів. - С.27.

3. Пуцко В.Г. Мистецтво Київської Русі близько 1100 р. //Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С.53.
4. Орлов Р.С. Развитие ювелирного ремесла Чернигова и его округа в XX веке //Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." – Чернигов, 1985. – С.52-55.
5. По следам древних культур. – М., 1953. – С.87, 88, 95.
6. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С.50; Він же. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX-X ст. // Археологія. – 1954. – Т.ІХ. – С.30-41.
7. Коваленко В.П. Чаша князя Ігоря //Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С.142-151.
8. Історія української культури: У 5-ти т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С.725.
9. Українська народна поетична творчість. – К., 1965. – С.69-73, 85-126; Мишанич О.В. Народна словесність найдавнішого часу і Київської Русі //Історія укр. літ. – К., 1967. – Т. 1. – С.33-47.
10. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С.39-154; Мирзоев В.Г. Былины и летописи, памятники русской исторической мысли. – М., 1978. – С.17-116.
11. Словник В.І. Даля подає пояснення: “свистун – пустой светский человек, тунеядец; свистель – тунеяд, пустоброд, лентяй, гуляка”.
12. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М., 1958. – С.255.
13. Лященко А.І. Билина про Івана Гостинного сина/ Київсько-чернігівське сказання про чудового коня // Чернігів та Північне Лівобережжя. – Київ, 1928. – С.235-261, Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М.: Изд. АН СССР. 1963. – С.130-132.
14. Былины / Сост., вступ. ст., подготовка текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1988. – С.113 // Библиотека русского фольклора. – Т.1.
15. В своєму "Повчанні дітям" Володимир Мономах розповідає, як він протягом дня від уранішньої служби і до вечірньої подолав відстань від Києва і до Чернігова, як полював на диких коней у чернігівських хащах.
16. "Хождение" игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси XII века. – М., 1981. – С.24-115.
17. Детальніше див. в кн.: Самойленко Г.В. Страницы литературной жизни Черниговщины XII-XVIII веков. – Нежин, 1992. – С.14-27.
18. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". – М.: Наука, 1972. – С.113-114.
19. Там само. – С.114.
20. Татищев Г.Н. История Российская с самых древнейших времен. – М., 1964. – Т.3. – С.117-118.
21. Рыбакова Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М.: Наука, 1972. – С.113.
22. Рыбаков Б. Вказане джерело. – С.114.
23. Голубовский П.В. Опыт приурочения древнерусской проповеди "Слово о князьях" к определённой хронологической дате. – М., 1899.

24. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1947. – С.184-188.
25. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С.307.
26. Гетьманец М.Ф. "Слово о полку Ігоревім" у школі. – Суми: "Собор", 2001. – С.5.
27. Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" – героический пролог русской литературы. – Л., 1967. – С.25.
28. Пінчук С.П. "Слово о полку Ігоревім". – К., 1990. – С.96.
29. Охрименко П.П. К проблеме авторства "Слова" // Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию "Слова о полку Игореве". Тезисы докладов. Первая часть. – Чернигов, 1986. – С.64.
30. "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина. – Сумы, 1984. – С.5.
31. Там само.
32. Обнорский С.П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. – М.; Л., 1946. – С.196.
33. Русская речь. – 1975. – №5.
34. Котляр М.Ф. Чернігівські князі у "Слові о полку Ігоревім" // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С.39.
35. Літопис руський / Перекл. Л.Махновця. – К., 1990. – С.9.
36. Історія української культури: У 5 т. – Т.1. – С.829.

Г.В.Самойленко
О.Г.Самойленко

Особливості розвитку культури на Чернігівщині у XIII - першій половині XVII ст.

У XII - пер. пол. XIII ст. політична роль Києва слабшає. На перший план висувуються нові культурні центри. Піднімається і Чернігів. На жаль, літературних пам'яток того часу збереглося мало, бо в 1239 р. Чернігів, як й інші міста, був зруйнований татарськими ордами, хоч у цьому бою проявили мужність і князь Мстислав Глібович (двоюрідний брат Михайла Чернігівського, який прийшов на допомогу обложеним жителям міста), і чернігівці. "Лют бе бой у Чернигова, оже и тараны на нь ставиша и меташе на нь камением полтора перестрела, а камень яко можаху четьри мужи силнии подьяти его", – засвідчує літописець. Проте воїни князя Мстислава не змогли прогнати татаро-монголів. "Но побежен бысть Мстислав и множество от вой его избиено бысть и град взяша и запалиша огнем и люди убиша" (Ипатьевская летопись, запись 1240 г.). Не зберігся повністю і Чернігівський літопис цього часу. Акад. О.А.Шахматов відшукав лише його уривки в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. А він би міг дати багато різних свідчень про розвиток культури цього часу, розкрити її

різні аспекти, зокрема політичний, правовий, визначити рівень ментальності як князівського середовища, його оточення, так і жителів. Чернігів у цей час втрачає своє значення політичного й культурного центру Чернігово-Сіверщини. Князі на деякий час перебрались у Брянськ. Проте він не міг надовго залишатися в згарищах. Повертались люди, почали налагоджувати життя. Поступово гоїлися рани.

Завоювавши більшу частину Київської Русі, хан Батий вимагав, щоб до нього з'являлися руські князі за отриманням ярликів на княжіння. У 1246 р. в Орду прибув князь Михайло Чернігівський із боярином Федором. Від них вимагали виконати принизливий для християн обряд поклоніння монгольським ідолам. Хоча князя й умовляли і татари, і русичі, й онук Михайла Борис, який перебував тоді в Орді, але він відмовився, за що був підданий жорстоким тортурам і страчений. Така ж доля чекала і боярина Федора. 20 вересня 1246 року церква зарахувала їх до числа святих. Дочка князя Михайла Марія, яка була заміжня за ростовським князем, та її син Борис у 60-их роках XIII століття замовили написати “Сказание об убиении в орде князя Михайла Черниговского с боярином Федором”. Існують твердження, що цей твір написала сама Марія Михайлівна, яка була освіченою, бо читати й писати навчилась у боярина Федора, коли жила в Чернігові. Батько був її першим учителем.

Деякі дослідники вважають, що розповідей про героїчну мученицьку смерть Михайла та Федора було дві. “Ростовська редакція є скороченим варіантом тексту “житія”, а сама редакція створеної отцем Андрієм чи єпископом Іоанном. Дослідник М.Дімнік засвідчує, що остання редакція “Андрія-Іоанна” була написана в Чернігові єпископом Іоанном, духівником князя Михайла. Таким чином, у період між 1246 та 1271 р. було створено дві редакції про героїчну смерть чернігівського князя та боярина Федора. Зауважимо, що в ростовських літописах 20-60-х років XIII ст., які велися під керівництвом княгині Марії, дочки Михайла Чернігівського, знаходимо відомості про Чернігів. Літописець згадує, як татари захопили і спалили рідне місто Марії, як вбивали його жителів. Є також відомості і про втечу князів до Угорщини і спасіння Чернігівського єпископа Порфірія, якого відпустили татари у Глухові. Під 1246 р. в літописний звід Марії вставлено і детальну розповідь про смерть князя Михайла Чернігівського з боярином Федором [1]. Акад. М.Грушевський підкреслював, що не виключена така можливість, що автором пам'ятки була приближена до князя особа, яка походила з Чернігова.

Цей житійний пам'ятник утверджував в суспільстві поняття про вірність вірі як найвищої чесноти християнського володаря і його підданих [2].

Саме цим останнім і керувалося вище духовенство, коли канонізувало князя Михайла і боярина Федора.

Ця літературна пам'ятка є, на жаль, єдиною, яка дійшла до нас із XIII століття, про Чернігівщину в повному об'ємі.

У другій половині XIII-XIV століттях Чернігово-Сіверщина зазнавала страшних руйнувань не лише з боку татаро-монгольських загарбників, які нищили, руйнували, спалювали все на своєму шляху, а й нових поневолювачів. Із середини XIV ст. Чернігівщина потрапляє у васальну залежність від Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитової. Слідом за татарами вони шість разів підпалювали Чернігів. Літопис зберіг відомості про одну з подібних

трагедій, коли місто захопив польський полковник Горностай: "Чернигов от Горностая спален был. И через многие лета пустой оставал... По Горностаю только в двенадцать лет почали знову до Чернигова люде собиратися и будуватися".

У середині XIII ст. на Чернігівській землі було зафіксовано 75 міст. До них відносили такі поселення, де спостерігалася більша ніж у селах густота населення й щільність забудови, розвивалась економіка, помітні були товарні відносини, функціонували гроші, більшою була диференціація населення в соціальному, національному відношенні. У Київській землі на цей час було 54 міста, у Переяславській – 28, у Волинській – 95, у Галицькій – 52. Таким чином, Чернігівська земля за кількістю міст стояла на другій позиції. Правда, частина міст не зафіксована в писемних джерелах, інші не змогли відродитися після монгольської навали. У XIV ст. відзначається процес зростання міст. У середині XVII ст. в Україні було близько 1100 міст і містечок. У Чернігівському воєводстві налічувалося 68 міст. До найбільших міст початку XIII ст. належав і Чернігів. У містах розвивалась елітарна культура, яка була ближча до професійної, в селах же – народна культура, хоча і в містах вона була представлена окремими видами.

Монголо-татарська навала, а потім польсько-литовська окупація з 1355-1356 рр. завдали надзвичайно тяжкого удару по культурним осередкам, бо саме там розвивалися різні види культури.

У кінці XIII – першій половині XIV ст. відбуваються значні зміни в соціальному, політичному та економічному житті Київської Русі. Саме в цей час іде процес посилення її роздрібленості на окремі, більш дрібні, князівства. Так, на Чернігівщині існують князівства: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Брянське, Курське, Трубчевське, Глухівське, Путивльське, Рильське, Липовецьке. І в той же час в окремих регіонах Русі проходить політична консолідація, що привело до формування на її території трьох самостійних держав: Московської – на Північному Сході, України – у Південно-західній частині Русі, Білорусії – у Західній частині. Українська народність утверджується на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського й Галицького князівств. Поступово із діалектних говорів кристалізуються основні риси української мови.

Назва "Україна" вперше зафіксована в Переяславському літописі 1185 р., а в Іпатіївському літописі – у 1187 р. В наступних століттях назви "Україна" і "українці" поступово розповсюджуються на всі землі Південно-Західної Русі, про що свідчить усна народна творчість, вітчизняні й зарубіжні офіційні документи, дорожні записи, географічні трактати [3].

На Україні формується два різновиди мов, що використовувалися на її території: слов'яноруська й українська книжні мови. Слов'яноруська складалася на основі взаємодії церковнослов'янської і давньоруської літературної мови. Вона застосовувалася переважно в церковнослужбовій літературі. Давньоукраїнська мова формувалася на основі давньоруської і живої розмовної мови. Нею користувалися у світських пам'ятках писемності, літописах, полемічній літературі, віршах тощо.

Із XV ст. входить в книжну писемність латинська мова, а в деяких регіонах – і польська. Усе це необхідно враховувати під час аналізу як літературного, так і загальнокультурного життя Чернігівщини.

Перегортаючи сторінки "Історії української культури", т. 2, у якому висвітлюється розвиток культури XIII – першої половини XVII ст., помічаємо, що Чернігівщина майже відсутня в ньому. Чим це можна пояснити? Академік М.С. Грушевський із оптимістичною вірою писав, що "сі віки були такі смутними, але не безплідними днями нашого життя" [4]. І це так. Національне пригнічення з боку татар, польських і литовських загарбників не могло повністю загасити вогнища культури.

Виконували певну роль у збереженні культури, її поширенні, а часто і в формуванні деяких її видів князівські двори, сам князь і його придворні. Вони були зацікавлені як у поширенні різних форм культури, зразків поведінки, ментальності серед елітарних верств, так і в усьому суспільстві.

У 1350-х роках Чернігівщина була під владою великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича та його синів. Він вів досить розумну політику. У своїх грамотах він заявляв: "Старовини не рушить, новини не вводить". І це здійснювалося на практиці. А тому все за лишалося так, як і раніше. Єдине, це зміна правителів: руських Ольговичів і Мономаховичів змінили литовські Гедиміновичі. Залишилась чинними давньоруська мова, православна віра, бо у Великому Литовському князівстві державною мовою теж була давньоруська. Якщо враховувати його територію і його князівства, які входили до нього, то це нагадувало більше слов'янську державу, де православна віра існувала поряд із католицькою, а судили людей за "Руською правдою". Ольгерд вважав, що "вся Русь мусить належати до Литви" [5], і почав проводити в цьому напрямку свою політику.

З 1355 року Чернігів і Трубчевськ були під управлінням Дмитра Ольгердовича. Князь турбувався про розвиток культури і церкви у Чернігівському князівстві, оскільки це було йому вигідно економічно. Але соціально-політичні зміни, які відбулися в цей час, вплинули і на тих, хто управляв Чернігівщиною і визначав характер культурного розвитку.

У 1385 р. Литва об'єдналася з Польщею і Чернігів перейшов під владу польських королів. Польський король Вітовт відібрав у Дмитра Ольгердовича Чернігів і призначив своїм намісником, а потім і князем Романа Михайловича (1361-1401). Після його смерті дванадцять років у Чернігові княжив Свидригайло Ольгердович, який у своїй політиці захищав інтереси Москви. І в цьому його підтримало населення.

У XIV-XV ст. Чернігівщина ще складалася з маленьких князівств. Очолювали їх князі як із старої чернігівської династії, так і нові. Князівські центри більше нагадували панські маєтки. Князі сплачували данину або великому князеві литовському, або польському королю. Прикордонні князівства вільно переходили на бік Литви, сподіваючись на захист від татаро-монголів, то на бік Московської держави.

У XV ст. Польща ліквідувала удільні князівства, чим знищила залишки української державності, хоча опір з боку українців продовжувався. Переважну більшість князівських посад після литовців зайняли поляки. Змінилися і релігійні орієнтири. Привілейованою стала католицька віра. А тому місцеві князі

почали шукати допомоги у Москві, особливо це робили князівства, які межували з Московською державою. У 1500 р. князь Семен Можайський, який володів Черніговом, Стародубом, Гомелем, Мінськом, разом з іншими князями перейшов на бік Росії.

Війна Росії з Литвою у 1501-1503 роках закріпила Чернігів з іншими містами Чернігово-Сіверщини й Смоленщини за Російською державою. Литовські феодали не могли примиритися з втратою Чернігово-Сіверщини, постійно нападали на цю територію, грабували її. Протягом усього XVI ст. декілька разів литовські, а потім польські війська захоплювали цю територію. Після об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину державу Річ Посполиту, згідно з Люблінською унією 1569 р., на Правобережній та Лівобережній Україні панували поляки. Але на цю територію претендувала і Росія. Йшла війна між Росією і Польщею, яка завершилася Деулінським перемир'ям, згідно з яким Чернігівщина перейшла під управління польських магнатів.

Польські королі, турбуючись про укріплення прикордонних міст і намагаючись перетягти їх населення на свій бік, надавали їм Магдебургське право: Новгороду-Сіверському (1620), Чернігову, Стародубу (1623), Ніжину (1625), Борзни (1634) і т.д.

У 1635 р. було створено Чернігівське воєводство. До нього входили Чернігів, Новгород-Сіверський, Конотоп, Путивль та інші населені пункти. Міста Ніжин, Остер, Батурин були віднесені до Київського воєводства [6]. Поляки проводили жорстоку політику колонізації і насильства. Заборонялась українська мова, насаджувалася католицька віра. Православні храми перетворювалися на костьоли. Так, 1619 р. у Новгороді-Сіверському було засновано костюл і два монастирі – єзуїтський і бернердинців, а в 1636 р. відкритий єзуїтський колегіум, який припинив своє існування 1648 р. Подібне зустрічаємо і в інших містах.

Поневолювачі намагалися звести українську культуру якщо не нанівець, то довести до рівня другорядної.

Боротьба населення Чернігівщини проти польських окупантів не припинялася весь час. Прикладом цього може бути Ніжин, який належав польському магнатові М.Потоцькому. У 1631 р. ніжинський полковник Іван Балиловець не впустив у місто польські війська, відбив усі три штурми і примусив відступити два полки польських жовнірів чисельністю 2 тис. чол. Проте у 1637р. гетьман Потоцький жорстоко розправився з ніжинськими патріотами, що виступали під проводом Павла Бута. На площі та вздовж доріг, що вели до Ніжина, гетьман наказав розставити палі та шибениці з тілами закатованих. Але опір не зменшувався. Наступного року ніжинські козаки брали участь у повстанні під керівництвом Яцька Острянина. У цьому повстанні задіяні були козаки з багатьох містечок. Спостерігалася протидія полякам і з іншого боку. Наприклад, 1640 р. у Срібному виникло братство, яке виступало проти релігійних утисків. Воно заснувало братську школу і шпиталь.

Боротьба населення Чернігівщини проти поневолювачів у I пол. XVII ст. злилася з народно-визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.

Будівництво на Чернігівщині у XIII – першій пол. XVII ст. і найважливіші архітектурні пам'ятки

В XIII-XV століттях переважна більшість міст Чернігівщини була розграбована, спустошена, спалена татарами-монголами. Особливо страшним був 1239 рік. Руйнації були настільки великими, що довгий час міста, де зосереджувалася в основному культура, не могли піднятися на належний рівень. Про це свідчить історія відродження древніх міст Чернігівщини – Бобровиці, Борзни, Варви, Ічні, Остра, Коропа, Мени, Стольного, Ніжина, Новгород-Сіверського, Прилук, Любича, Сосниці, Срібного, Сновська (нині Седнев) та інших. Деякі з розграбованих та зруйнованих міст так і не змогли піднятися. Постійна небезпека сприяла розвитку фортифікації.

Литовські і польські окупанти теж намагалися укріплити захоплені міста, особливо прикордонні. Литовці запозичили в українців прийоми будівництва фортець та валів. Застосування вогнепальної зброї в XV-XVI ст. змусило вносити зміни і у фортифікаційні будови. А розвиток штурмової артилерії в XVI-XVII ст. призвів до пошуків і розробки нових планів бастионів, бо дерев'яні фортеці уже не підходили. Все частіше в XV-XVI ст. з'являються земляні укріплення, а дерев'яні мали лише допоміжну роль. Пізніше з'являються муровані фортечні стіни та вежі.

У 1533-1534 рр. у Чернігові після попередніх руйнувань, особливо під час нападів кримських татар у 1482 та 1497 роках, було споруджено дерев'яну фортецю, яка була обнесена валом і глибоким ровом. Було встановлено 27 гармат. Цю фортецю будували у Чернігові як прикордонному місті Російської держави, до складу якої в 1503 р. увійшла Чернігово-Сіверська земля. Уздовж брами до замку споруджено адміністративні будинки та казарми, а також артилерійський двір. Пізніше фортеця добудовується новими приміщеннями.

У цей же час проходить відновлення й реконструкція старих фортець і в інших містах. Так, у 1538 р. воєвода А.Гаштольд побудував в Острі на місці старого Городця замок із п'ятьма дерев'яними баштами. А в 1571 р. для контролю за судноплавством на Десні в Острі був споруджений новий замок.

Після Деулінського перемир'я 1618 р., коли територія Чернігово-Сіверщини знову перейшла від Росії до Польщі, польські королі приступили до відбудови фортець у прикордонних містах. Як свідчить польський документ 1624 р., "місто Ніжин, з давніх літ спустошене, значно за ласкою Божію зростає і щоразу людей до нього прибуває".

Даруючи Магдебурзьке право Ніжину 26 березня 1625 р., Сігізмунд III у дарчій грамоті стверджував: "Городище наше Ніжин, що у князівстві Чернігівському розташоване, тепер новозаселене, щасливо з рук неприязельських завойоване та до панства нашого повернене. Ми, враховуючи, що це городище прикордонне Ніжин знаходиться на місці оборонному та має вали, не тільки приступи ворожі здержати, але і кордонам держави нашої коронним захистом бути може, дуже того бажаємо, щоб воно найкраще кріпилось та до оздобы приходило".

Укріплене городище Ніжин складалося тоді із фортеці та посаду, в яких знаходилися дерев'яні фортифікаційні споруди, культові та житлові будинки. На

старих фортифікаційних укріпленнях (нинішній ринок) поляками була споруджена фортеця, яка являла собою земляне укріплення з сімома бастіонами зі східного боку. Перед північними воротами вздовж ріки Остер були розміщені цехгаузи, зовні прямо біля ріки розташовані гамазеї. Біля бастіону знаходились артилерійські погребі, які захищали фортечна стіна, а в центрі фортеці – порохові погребі. Зсередини фортечної стіни з боку, що виходить до ріки, знаходився комендантський двір. Поруч містилася канцелярія. У фортеці біля самої стіни розміщувалися соляні комори. Посередині фортеці здіймалася дерев'яна Богоявленська церква, яка пізніше була замінена на цегляну. Тут дислокувався шляхетський гарнізон.

Поступово місто Ніжин міцніло, укріплювалося, зростала кількість населення. Кому б не належало місто, весь час у фортеці розташовувався військовий гарнізон [7].

У Прилуках на правому березі ріки Удаю на старому городищі було також зведено фортецю. Мандрівник Павло Алеппський так описував її: "Цитадель у середині міста дивовижна своєю висотою, укріпленнями, вежами і гарматами, облицюванням і глибиною рову з протічною водою... До цитаделі ведуть потайні підземні ходи. У середині неї знаходиться величезний і досить високий палац, вгорі і внизу дивовижний простором, висотою, величиною колод..., величиною печей, що перевищують кипариси". Дерев'яний палац будував Я.Вишневецький у 1647 р. Тут були також військові погребі та склади. На території фортеці знаходилася дерев'яна Різдва Богородиці церква (1618).

У 1634 році в Сосниці також була збудована багатодільна система укріплень, яка складалася з декількох частин: самого міста, відокремленого острога, панського двора. Усе це було оточене ровом, а також обведене земляним валом неправильної прямокутної форми з дерев'яними стінами й вежами [8]. У центрі фортеці знаходилися Троїцька і Воскресенська церкви. Панський двір, який розташувався біля р.Убідь, теж мав своє укріплення.

У 1625 р. на високому березі річки Сейму в Батурині була споруджена фортеця, яка оточувалася ровом і земляним валом із дубовим частоколом.

У травні 1631 р. у Новгороді-Сіверському для будівництва фортеці був направлений капітан Ян Куницький з 50-ма німцями, які були спеціалістами у фортифікаційній справі, їм було доручено "делать де им в Новгороде всякие городовые крепости, и башни ставитъ новые, и около городовые осыпи обвадить реку Десну" [9].

Крім відбудови старих фортець, які розміщувалися на високих пагорбах (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любич, Батурин), зводилися нові в Козельці, Глухові, Кролевці, Конотопі, Салтиковій Дівиці, Березні та інших містах і містечках, де використовувались природні перешкоди.

Системи укріплень були переважно багатодільні. П'ятидільна – у Чернігові (Верхній Замок, Замок Черкаський, Другий Замок Черкаський, Солдатська слобода, Третяк), Сосниці (город, посад, відводний острог, укріплений панський двір, оточені ровом посади). Тридільна система була в Іван-городі (город, посад, оточені ровом слободи), Борзні (город, посад, панський двір), Бахмачі (город, посад, слободи, оточені ровом), Ніжині (замок, город, Нове місто), Новгороді-Сіверському (город земляний, посад, відводний острог). Зустрічалися на Чернігівщині і дводільні фортеці, зокрема у Любечі

(замок і посад), Прилуках, Басані, Сиволожі (город і слободи, оточені ровом), Батурині, (город, панський двір), Мені (посад, відводний острог) тощо. Фортеці, які будувалися в першій половині XVII ст., були переважно однодільні.

Площа замків була від 1 га (Березна) до 6 га (Ніжин). Форми фортець теж різні: овальна, трикутна, прямокутна. Конструкції оборонних огорож: висота валів від 3 до 10 м, мінімальна ширина валу при вершині – 3 м, рови вузькі та глибокі (до 8 м), закріплювалися дубовими зрубамі; рів відділено від валу бермою – горизонтальною площиною до 2 м.

По периметру навколо фортеці розчищалися відкрита площа – еспланада, або плацдарм прикритого шляху. Конструкція стін: "стоячий острог" чи "кольє дубовое", або "тин дубовий", тобто частокіл з бруствером, рідше – стіни з брусів, зібраних у шули ("забор"). У Ніжині та Борзні зафіксовано тераси. Усі замки мали вилазки, тайники, підземні галереї, що вели до води. Для створення перешкод атакуючому ворогу влаштовували надолби – колоди, вертикально закопані у землю; частик – загострені дубові кілки, встановлені на бермі у шаховому порядку; часник – залізні спиці. Вежі розставлялися по фронту укріплень близько одна біля одної, були 4-6-8-гранними, проїжджими та глухими, мали від 1 до 4 ярусів, у кожному ярусі – по 1 гарматі. Кількість веж в укріпленнях: від 1 до 32 (у Чернігові) [10].

Для будівництва фортець використовувалися поради військового інженера О.М.Радишевського, викладені ним у його праці "Устав ратних, пушечних и других дел, касающихся до воинской науки" (1607-1621).

В деяких містечках укріпленим ядром була церква, оточена острожною стіною з надбрамною дзвіницею. Оборонний характер мали також споруди Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському та інших містах.

У літописній літературі зустрічаються відомості про перетворення пустинь в монастирі, що сталося, наприклад, із Молчанською пустинею в Путивлі. В 1519 р. на її подвір'ї стояв свій храм і невеликі укріплення. Але в 1579 р. тут був заснований монастир, який був перетворений на досить міцне укріплення. Проте тут продовжувалося будівництво і на початку XVII ст. Саме в цей час тут з'явилися нові дерев'яні та муровані храми, зокрема храм Різдва Богородиці. Сірійський мандрівник Павел Алеппський, який побував у цьому монастирі, писав про храм, який був збудований тут в 1630-1636 роках, що він мав широкий звідчатий купол, навколо якого була велика галерея, яка пізніше була знищена. Звідси відкривався чудовий краєвид на річку й поля. Біля цієї церкви стояла ще одна, менша, яка називалася "Нерукотворного образа (Спаська). А під цією церквою були підвали, склепи і монастирська трапезна з церквою на ім'я Антонія" [11].

У першій половині XVII ст. будуються не тільки укріплення, фортеці оборонного значення, а й засновуються монастирі, зводяться храми. Так, у 1603 р. був заснований Ладанський Покровський монастир, якому належали село Ладан і земельні угіддя. Він був заснований одночасно з Густинським монастирем під Прилуками. Спочатку він називався Підгірським і був чоловічим, а з 1619 р. – жіночим. Засновницею Густинського монастиря була мати польського магната Я.Вишневецького і (двоюрідна сестра київського митрополита Петра Могили) – Раїна Могилянка (1589-1619). Храми в монастирях будували у цей час ще дерев'яні. Тому жоден із них не зберігся. Нинішні

будови – це вже споруди другої половини XVII-XVIII ст., коли почали замість дерев'яних будувати цегляні.

У першій половині XVII ст. заснований в Ніжині Ветхоріздв'яний Георгіївський (Краснострівський) монастир. Правда, деякі дослідники засвідчують, що монастир існував ще в XIV ст., коли в Ніжині ще не було жодної православної церкви. Це підтверджує і настоятель монастиря Віктор Черняєв, який знайшов про це напис. Проте, як би там не було, у XVII ст. Ніжинський Ветхоріздв'яний монастир діяв.

У XVII ст. здійснюється також будівництво православних храмів. Важко сьогодні говорити, чому поляки погоджувалися на це, адже в багатьох місцях відбувався процес перебудови православних церков на костьоли, насаджувався католицизм. Так, наприклад, у Новгороді-Сіверському поряд зі Спаським монастирем, який після погрому 1604 р. так і не був відбудований, у 1619 р. був заснований домініканський монастир, а в 1634 р. – єзуїтський. Новгород-сіверські церкви були опечатані, а Покровська перетворена в костюл [12]. Про новгород-сіверські події севський воєвода С.Стрешнев писав до Москви: "Біскуп смоленський в Новгородку церкви хоче всі зламати і вводити лядську віру. А в литовських де, государ, містах у багатьох місцях і в Стародубі Сіверському руські церкви зламали. А котрі де, государ, стародубці жилецькі люди не похотіли бути під їх лядською вірою, і тих де, государ, стародубців біскуп смоленський звелів, переймавши, бити і приводити їх в лядську віру неволею" [13].

Подібне спостерігалось і в Чернігові. Борисоглібський собор, який збудований в XII ст. і відремонтований після пожежі Чернігова в 1611 р., був переданий Домініканському монастирю. У 1642 р. Чернігів був спалений під час навали польсько-шляхетських військ. Під час його відбудови був зведений католицький костюл.

І ось в цих умовах в Ніжині будуються чотири дерев'яні православні храми: Іоанна Богослова (1619), Петра і Павла (1620), Різдва Богородиці (1620), Покровська церква (1636). Важко сьогодні говорити про особливості цих будов, бо не збереглися не тільки вони самі, але і їх описи, спогади про них. Але зафіксовано, що на їх місці в другій половині XVII-XVIII ст. були зведені нові муровані храми. Враховуючи те, що в Ніжині було чимало місцевих майстрів храмового будівництва, можна припустити, що ці дерев'яні храми зводили саме ніжинці.

Йшло будівництво і в Путивльському Святодуховському монастирі, де збудована була одноіменна церква. У 1617 р. її почали будувати й завершили через декілька років. У 1770 р. храм, після ліквідації монастиря, був перейменований на Спасо-Преображенський собор.

Окремі факти, пов'язані з будівництвом та архітектурними пам'ятками, які з'явилися в XVI – першій половині XVII ст., у час, коли територія Чернігово-Сіверщини переходила у залежність то Польщі, то Росії, засвідчують, що в цей період в основному зверталась увага на фортеці, бо вони знаходилися весь час на кордоні, фортифікаційні укріплення, як відмічалось вище, мали різну форму, бо багато чого залежало від того, де знаходилась фортеця чи замок, які природні умови використовувались для захисту міста.

У зв'язку з тим, що у фортеці проживало населення міст, стояли військові гарнізони, то в ній будувалися не лише оборонні об'єкти, а й будівлі, що обслуговували жителів.

Розвивалось і культове будівництво. Все залежало від того, хто окупував територію Чернігово-Сіверщини. З'являлися костьоли, будувалися і православні храми. І тут слід відмітити, що в цей час помітний вплив російського стилю був перш за все в оздобленні будинків, бо над їх зведенням працювали як українські, так і російські майстри. Не виключена можливість і впливу стилю польських храмів, хоча про це важко говорити, бо ці будівлі не дійшли до нас. У цей час переважало ще дерев'яне будівництво, яке здійснювалося значно швидше, ніж муроване.

Польські магнати будували свої палаци. Наприклад, у 1647 р. Я.Вишневецький зводить дерев'яний палац у Прилуках, а до цього подібний був збудований у Лубнах.

Процес відновлення сіл, містечок проходить саме на початку XVII ст. А тому слід говорити не тільки про будівництво фортець, храмів, монастирських будівель, палаців магнатів, а і про народне будівництво, в якому продовжували утверджуватися традиції народної архітектури, яка, на жаль, недостатньо досліджена в силу того, що будівлі того часу не збереглися, бо першими гинули під час війн, та й руйнувалися від часу.

На Чернігівщині, де були ліси, переважали зрубні житла [14], хати, господарські приміщення. “Українська хата – це затишна і мальовнича, найчастіше білена зовні і всередині будівля, переважно під солом'яним дахом. Всюди вона має видовжену форму. Це тому, що всі приміщення в ній розташовуються найчастіше в такому порядку: хата-сіни, хата-сіни-комора, хата-сіни-хата” [15].

В залежності від достатку господаря біля хати могли з'являтися інші різні будови: хліви, клуні тощо.

Відповідно до вулиці розміщувались і хати, які могли виходити прямо на вулицю одним із своїх боків, інші знаходилися в глибині двору. Інколи хати розміщувались осторонь дороги і зв'язувалися з нею стежкою. В цьому випадку хата проглядалася з усіх боків.

Коротко аналізуючи стан архітектури в Україні в XVI – поч. XVII ст., а саме в цей час здійснюється процес будівництва на Чернігово-Сіверщині, треба визнати, що і в цих тяжких історичних умовах воно велось, хоча переважали дерев'яні будівлі. Муроване будівництво ще займає незначне місце і більше мало оборонний характер. У зв'язку з розвитком вогнепальної зброї виникають і нові типи оборонних споруд, застарілі укріплення перебудовувалися. Українські будівничі проявляли свою майстерність у зведенні дерев'яних храмів, про що свідчать будівлі уже другої половини XVII ст., описи яких дійшли до нас. Спостерігається і заміна дерев'яних на муровані храми, що буде характерною ознакою наступного етапу. Нові вимоги життя, досконаліша будівельна техніка сприяли виникненню нових принципів архітектурної творчості щодо трактування об'ємів простору, а також декору.

Ремесла та прикладне мистецтво XIII-XVII ст.

Не дивлячись на поневолення, на українських землях і Чернігівщині зокрема продовжувалися розвиватися ті галузі виробництва та господарювання, які забезпечували життя народу. Харчування, одяг, житло, виховання спонукали шукати різні знаряддя та методи більш ефективного їх втілення в життя. Усе це часто супроводжувалося певними обрядами, ритуалами, що давало можливість поглибити й розширити різні види культурної діяльності жителів Чернігівщини. У виробничій сфері розвивалися різні ремесла. "Середньовічне українське ремесло і промисли були тісно пов'язані з місцевим геосередовищем" [16]. Це визначалось як наявною сировиною, так і майстрами, що проживали тут, а також попитом на відповідну продукцію. Дослідник П.Сас зауважував, що в українських містах середини XVI ст. налічувалося 133 ремісничі спеціальності [17].

Серед найпоширеніших видів були деревообробні. Саме товари з дерева забезпечували господарство всім необхідним – від ложки і миски й до човнів і жлукт. Користувалися попитом і бондарські вироби.

Полісся і Чернігівщина зокрема багаті на ліси, а тому вироби з дерева (лави, столи, скрині, двері і т.п., а також знаряддя праці) набули тут дуже широкого розвитку.

На Чернігівщині було також розповсюджене прядіння й ткацтво. Для цього в селах висівали льон, коноплі. Обробляли шкіру.

Усе це використовувалося для виготовлення предметів вбрання, яке було для жителів Чернігівщини традиційним, хоча тут відігравав певну роль і соціальний стан. Враховувались і традиції та наявність відповідних матеріалів, які йшли на фарбування, оздоблення одягу тощо. Наприклад, у Ніжині в цей час виготовляли вовняні шляпи магерки, секрет яких нині втрачений. Від того часу залишилася лише назва місцевості. В Ніжині популярною була своєрідна вишивка білим по білому. В деяких місцях розвивалася і кераміка, зокрема побутова: гончарний посуд, кахлі, будівельні матеріали. У кожному місті, містечку, в багатьох селах гончарі виготовляли горщики, миски, кухлі, глечики, застосовуючи кольорові поливи. У Чернігові існував гончарний цех.

Гутництво, яке відоме з часів Київської Русі, у цей час найбільше діяло на Чернігівщині, що було пов'язане з наявністю відповідного матеріалу.

Якість виробів, їх оздоблення, характер виготовлення залежали від майстрів, які передавали свої секрети в той час лише близьким у родині. Як вказують дослідники, виготовлення виробів супроводжувалося часто відповідними ритуалами.

З другої половини XVI ст. Чернігів стає одним із відомих ремісничих центрів, де функціонують різні види ремесел, у тому числі й золотарство.

Розвивається торгівля. У Чернігів та інші міста Чернігівщини прибували купці з різних сторін, в свою чергу чернігівські торгові люди їздили до Москви, Рязані, Смоленська, Брянська, Твері й возили туди сіль, смолу, потош, шкіри, а також ремісничі вироби та східні товари, які йшли по Дніпру та Десні. У містах організовувались ярмарки, які сприяли і розвиткові різних видів мистецтва та ремесел.

Окупаційна влада, яка зацікавлена була в тому, щоб отримувати якомога більше прибутків, підтримувала виготовлення товарів та виробів, які потім вивозилися на ярмарки. Так, польський гетьман Потоцький відкрив у Березні ремісничі цехи. Надане поляками деяким містам Магдебурзьке право теж сприяло розвитку ремесел у містах. Але їх подальший розквіт усе ж припадає на II пол. XVII-XVIII ст.

Літописання XIII-XVII ст.

Серед своєрідних літописних творів XIII-XIV ст. є синодик, який був складений у Любецькому Антоніївському чоловічому монастирі. В цьому зошиті 4 нумерованих і 79 нумерованих аркушів. Тут текст поданий без абзаців. Синодик складається з передмови, 18 пом'янутих осіб (арк.1-15), чернігівських князів (арк.16-21), пом'янутих осіб 174 різних родів (арк.22-79) і змісту (на нумерованих аркушах). Літописець у третьому розділі називає не тільки чернігівських князів і їх дружин, інколи дітей, причому як мирськими, так і християнськими іменами. Подекуди дано і по батькові. Наводяться також історичні примітки.

В XV – першій половині XVII ст. продовжує розвиватися на Чернігівщині літописання. Ним у цей час займаються як монахи, так і представники козацтва. Викликає інтерес літопис Густинського монастиря (1600-1640), а також Густинський літопис (1623-1627).

Густинський монастир був заснований на початку XVII ст. на землях Прилуччини, які були захоплені кн.Вишневецьким. Спочатку він був дерев'яним, а після пожежі 1636 р. перебудовувався. Усе це відтворено в літописі, який відомий під назвою "Літописець про заснування і створення Густинського монастиря" [18]. Це український монастирський літопис періоду 1600-1640 рр. У цьому літописі розкривається історія відкриття та існування монастиря, який протидіяв унії та католицизму й залишався оплотом православної віри. Тут знаходимо також відомості про гетьмана П.К.Сагайдачного, завдяки підтримці якого була відновлена православна ієрархія (1620), яку очолив відомий релігійний і культурний діяч І.Борецький.

Невідомий автор літопису не обмежується лише фіксацією фактів, пов'язаних із життям монастиря, а й розширює рамки розповіді. Він говорить про опір селянства, козацтва і міщан католицизму та унії.

Густинський літопис був створений на початку XVII ст. Його оригінал не зберігся, та час написання й авторство не встановлено. Хоча, як стверджують деякі дослідники, його склав відомий український церковний та культурний діяч З.Копистенський у 1623-1627 рр. Відомі дві її редакції. Одна з них, мабуть, і була створена в 1-й пол. XVII ст. Вона починається словом "Літописець". Друга редакція під назвою "Кройника" була переписана в монастирі ієромонахом М.П. Лосицьким українською мовою, близькою до тогочасної розмовної. У передмові автор говорить про користь читання історичної літератури. "Кожному чоловікові читане гісторій єсть барзо потрібно", – говорить він, закликаючи співвітчизників узагальнювати історичні матеріали, передавати ці знання історії наступним поколінням.

У цій редакції розкривається історія України з найдавніших часів до 1597 р. включно [19]. Тут висвітлюються різні питання про внутрішнє життя країни. Автор розповідає про зв'язки України з Росією, про політику литовських князів та польських королів, про набіги татар і турків. Літопис закінчується трьома розділами: “Про походження козаків”, “Про запровадження нового календаря”, “Про початок унії”. Літописець говорить, як деякі представники верхівки православного духовництва України та Білорусії зрадили своїй вірі і уклали в 1596 р. з Польщею та Ватиканом Брестську церковну унію.

Усна народна творчість

Як і в попередні століття, в XVII ст. продовжує поповнюватися новими творами фольклор, народна поетична творчість. Побутує народна пісня, а також пісні, які супроводжували святкові дійства та побутові події. Серед нових жанрів входять в життя думи про боротьбу українського народу проти татаро-турецьких загарбників, про неволю в далеких країнах.

Історичні пісні, які формуються в XIV-XVII ст., балади, героїчні пісні теж зачіпають ті ж проблеми, що й думи. Народ говорить в піснях про гірку долю тих, хто попадає в неволю до татар.

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили,
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,

Бо на заріз людей ведуть:

Коло шиї аркан в'ється

І по ногах ланцюг б'ється.

(записано в селі Глинському Талалаївського р-ну)

Історичні пісні та думи виконували кобзарі, які з'явилися, як свідчать писемні відомості, у XV-XVI ст. Основна тематика їх творів – турецька неволя, героїчна боротьба проти кримських ханів, польської шляхти. Кобзарі закликали до боротьби за соціальну й національну свободу. Тому не випадково, що їх переслідували.

Писемна література та книгодрукування

Відомості про наявність художніх творів та авторів XV – 1-ї пол. XVII ст. досить скупі. До нас дійшли лише окремі відомості, які засвідчують, що в першій половині XVII ст. із Черніговом пов'язана творча діяльність деяких письменників. Так, на рубежі 40-50-х років XVII ст. у місті жив і служив талановитий майстер ораторсько-проповідницького жанру Антоній Радивилівський (20 грудня 1668), який захищав соціальні й національні інтереси народу. Його проповіді були зразками не лише власне релігійно-церковних творів, а й словесного мистецтва з соціально-естетичною спрямованістю [20].

В першій половині XVII ст. у Чернігові жив також відомий український письменник, церковно-просвітницький діяч, визначний філософ і богослов Кирило Транквіліон-Ставровецький (1646), який писав поетичні та прозові твори на морально-релігійну тематику.

Місце народження та навчання письменника не відомі. Але це була освічена людина. Він викладав у Львівській братській школі (1589-1592), а потім – у Вільно. Понад десять років він активно займався проповідницькою діяльністю (1614-1625), був ігуменом Унівського, а потім Любартівського монастирів, а також у Замості.

У власній пересувній друкарні він видав у Почаєві книгу "Зерцало богослов'я" (1618) та в Рахманові "Евангелие учительское" (1619). За ці твори його переслідували, бо в них побачили прокатолицькі та єретичні погляди автора. З 1615 по 1626 роки він вів мандрівне життя.

Під час перебування Чернігово-Сіверщини під владою Польщі Кирило Транквіліон-Ставровецький у 1626 р. прийняв унію і був призначений архімандритом чернігівського Єлецького монастиря, який захопили уніати. У той час переходили до унії й інші церковні діячі, зокрема Касіян Сакович, Милетій Смотрицький. Останній пояснював свій перехід пошуком шляху до єдності "неунітів з унітами".

У 1646 р. Кирило видав у Чернігові збірник "Перло многоцінное". Свої твори Ставровецький писав давньоукраїнською мовою. Письменник розумів всю відповідальність за свої твори перед читачем. У передмові до свого останнього збірника він на це вказував, підкреслюючи, що його думки народжуються важко, так, як перлини в морській глибині, які з такою ж трудністю виносяться на світ. Проповідник Божого слова вважав себе посередником між небом і землею. У книзі "Перло многоцінное", – говорить її автор, – "Слова на честь, і славу, і хвалу імені бозському суть яко перла многоціннії, рожденії од молнії небесної, од світлості духа святого, в глибині небесної премудрості, а винесені нині в мир сей дольний видимий високопарним і многозрительним умом моїм, на вічну радість і ненаситимую сладоість душам христілюбивим. Христос єсть істинное веселіє любящим його. Прето такову працю мою трудную з любовію приими" [21].

Свою останню книгу на старості років письменник писав важко, бо відчував всю відповідальність за те слово, яке він промовляв. А щоб воно краще сприймалося, він звертався до віршу, до "сладкої мови под метри", і сподівався, що саме це привабить молодь до Божого слова. Вся передмова до збірника просякнута закликом до радісної, веселої похвали Господу Богу. "Прето ліпше єсть співати духовнії пісні, аніж свіцкіє сромотнії бісовськії" [22].

Але найголовніша в цьому передньому слові думка автора про те, що в кожному його вірші закладена глибока ідея: хто б не взяв до рук його збірник, той знайде потрібне слово, звернене до Бога, той зможе разом з ним проспівати хвалу Богу. Саме "проспівати", і це підтверджують композиційні частини збірки: "Глас радостный", "глас жалосный", "піснь плачливая", "сладкая піснь" [23].

Твори К. Транквіліона-Ставровецького пронизані глибокою філософською думкою. У вірші "Похвала о премудрості троякой, во віці сем явленной" автор говорить про мудрість і її значення в житті людини, суспільстві. Мудрість дає можливість царювати і народами керувати, закони творити, морські глибини

проходити. Мудрість для поета – найдорогоцінніший скарб, цінніший за будь-яке каміння чи золото. Мудрість робить людину сильнішою:

Ти заблудшим ісправленіє,
Ти старцем укріпленіє,
Ти бодрість лінивим,
Ти мужество боязливим,
Ти младенцем возраст і красота,
Ти панієнства сокровище і висота,
Ти нищим сокровище і богатство веліє,
Ти смутних і плачливих вічне веселіє,
Ти суцим в тьмі безумія просвіщеніє.
Ти прагнучих слави скорое насищеніє,
Ти хитрії ремесла показуєш світу,
і по твоєму совіту винайдуєш,
Ти з неподобного подобное твориш
через альхімістов, новое діло удивительное
І за чуд світу і чоловіком явительное
А тим многих удивляєш, утішаєш,
Понеже тоє чудотворение у своїй моці маєш,
Прето ним многих народов удивляєш. [24]

У вірші "Ліки розкішникам цього світу" ("Лікарство... розкошником того світа правдивое. Піснь вдячная при банькетах панських") письменник нагадує всім, хто ненажерливо оббирає інших, хто прагне до розкоші, золота, до насолоди, що вони залишать все, коли прийде смерть. І відвернуться від володаря всі, хто знаходився поруч. Саме в цій частині твору Смерть виступає немов би карою Божою. Проте К.Транквіліон-Ставровецький не восхваляє її. Навпаки, він називає її "страшною і нежданою", "гнівливою, злостивою, сліпою, глухою і нежалостивою", бо вона не щадить жодного: мудрого чи знаного, сміливого чи веселого, молодого чи красивого. Він засуджує її саме за нерозбірливість, її не хвилює ні плач, ні жалість, ні страшне горе – вона сліпа і глуха.

К.Транквіліон-Ставровецький у порівнянні з іншими письменниками цього часу, які зверталися до висвітлення людського життя, до історичної тематики, політики, до возвеличення героїв-борців, гетьманів-полководців тощо, менше торкається цих тем. Його більше цікавлять у філософському осмисленні взаємини людини з Богом, його мудрим заповітом. Тобто слово поета носило духовний характер. Проте, як вказує дослідник літератури XVII ст. В.Крекотень, "тлумачачи уривки Святого Письма буквально чи алегорично, проповідник нерідко дає волю поетичній фантазії. Вільнодумні, на грані ересі, дотепні і яскраві тлумачення включають відповідні фрагменти повчань Кирила в коло явищ власне літературної творчості. Ще більшою мірою це стосується тих випадків, коли він запозичує матерію для своїх алегоричних зіставлень із сфери природи чи побуту. Йому притаманні драматизована манера викладу, інтенсивна образність, картинність в описах, ліричні інтонації. У цих рисах стилю Кирила Транквіліона-Ставровецького, загалом ще досить традиційного, можна вбачати проблиски бароко" [25].

У порівнянні з XI-XII ст., коли культура на Чернігівщині набула всебічного характеру, у XIII – першій половині XVII ст. вона розвивалася нерівномірно. У цьому періоді можна виділити три етапи: 1) XIII – перша половина XIV ст., 2) друга пол. XIV – перша пол. XVI ст., 3) друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.

На першому етапі проходить розподіл Київської Русі на три держави. Це час, коли відбувався процес формування української державності, хоча Україна й складалася з окремих князівств. Відчувалася внутрішня роздрібненість князівств. Так, на Чернігово-Сіверщині в цей час додатково утворилися малі князівства: Сновське, Бахмацьке, Стародубське, Сосницьке, Глухівське. Цей період відзначається ще страшними набігами татаро-монголів. Особливо спустошливим був 1239 р., коли ординці захопили і майже зруйнували всі міста Чернігово-Сіверщини, а цим знищили й пам'ятки культури. Розграбованими, зруйнованими стояли величні в минулому храми XI-XII ст., згоріли рукописи літописних творів, бібліотеки, зникли твори прикладного мистецтва. Тільки археологи в якійсь мірі своїми розкопками змогли відтворити, хоча б фрагментарно, деякі сторінки культурного життя краю в XIII – першій половині XIV ст.

Другий етап відзначається тим, що Чернігово-Сіверщина з 1357-1358 р. потрапляє під окупацію Великого Литовського князівства. Але близькість мов, релігії та культури двох країн (окупованої і окупаційної) подавало надію чернігівцям, як і всім жителям України, що литовські князі не тільки захистять їх від татаро-монголів, а й дадуть можливість продовжувати жити так, як вони жили до окупації, розвиваючи свою культуру. Проте посилення окупаційної політики з боку литовського князя Вітовта викликало незадоволення населення і сприяло першим виступам проти литовців, зокрема на Сіверщині в 1405 р. Враховуючи ситуацію, частина князів та бояр, які стояли на чолі князівств, що знаходилися близько до Росії, перейшли на її бік. Цей процес спостерігався майже протягом всього XV ст. На жаль, культура цього часу на Чернігово-Сіверщині не відзначається особливо яскравими пам'ятками. Але це не значить, що вона не існувала.

В цей час утверджується й розвивається українська мова, продовжує функціонувати усна народна поетична творчість, розвиваються ремесла, бо без них важко було б господарювати, налагоджувати повсякденне життя. Очевидно йшло і будівництво з дерева.

Третій етап пов'язаний з окупацією Чернігово-Сіверщини польською шляхтою, яка проводила ополячення, витіснення української мови, православної віри, посилення експлуатації населення. Тому спостерігаються масові селянські антифеодальні виступи. Але це час і відновлення та перебудови багатьох фортець, відродження та виникнення нових міст. І тут відіграло певну позитивну роль Магдебурзьке право, яке було надане деяким містам. Будуються монастирі (Густинський, Ладанський), храми (і не тільки костьоли, а й православні церкви). В кінці XVI – на поч. XVII ст. на Чернігівщині виникають перші ремісничі цехи. Відроджується літописання, на цей період припадає створення літопису Густинського монастиря (1600-1640), Густинського літопису (20-ті роки XVII ст.). Були засновані єзуїтський колегіум в Новгороді-Сіверському (1635), церковне братство у Срібному, при якому діяла школа, шпиталь і братський

будинок (1640). Друкуються в Чернігові твори К.Транквіліона-Ставровецького на власному друкарському станку. У цей же час функціонують при окремих храмах парафіяльні школи. Деякі факти свідчать, що вищу освіту представники Чернігівщини отримували в єзуїтських школах Заходу, бо подібних в регіоні не було.

У цей період відчувається помітний вплив польської культури на українську. Українська мова поповнювалася, а разом з тим і засмічувалася, особливо розмовна мова, словами та висловами з польської мови. Окупація поляків території Чернігово-Сіверщини загострювала в українців розуміння того, а чому чужинець повинен тобою управляти, тебе принижувати, експлуатувати. І в українців посилюється почуття гордості за себе, за свою країну, підсилюються патріотичні пориви, які сприяли тому, що народ піднявся на визвольну боротьбу під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького проти польської шляхти, яка закінчилася перемогою народу. Але це вже новий етап у соціально-політичному та економічному розвитку регіону і його культури зокрема. Зв'язки між цим етапом та наступним у сфері культури будуть відчуватися ще досить довго.

Література:

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М., 1958. – С.255.
2. Історія української культури: У 5-ти томах. – Т.2. – С.224.
3. Див.: Історія української літератури: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1987. – Т.1. – С.36.
4. Грушевський М.С. Історія української літератури. – Нью-Йорк, 1995. – Т.5. – С.24.
5. Воїнов С. Новгород-Сіверський. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – С.51.
6. Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки: матеріали. – К., 1928. – С.297-304.
7. Див. детальніше: Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII-XX ст. – Ніжин, 1998. – С.3-25.
8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.763.
9. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – Т.1. – С.111, 491.
10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1999. – С.567-568.
11. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С.248.
12. Воїнов С. Новгород-Сіверський. - Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – С.61.
13. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – Т.1. – С.118-119.
14. Данилюк А. Українська хата. – К., 1991. – С.21-22.
15. Історія української культури: У 5-ти т. – Т.2. – С.117.
16. Історія української культури: У 5-ти т. – Т.2. – С.72.
17. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С.216-217.
18. Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – №8.

19. Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1845, – Т.2.
20. Кречотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. - К., 1983. – С.11-65.
21. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наукова думка, 1987. – С.269.
22. Там же. – С.70.
23. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К., 1984.
24. Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С.273.
25. Кречотень В.І. Українська література XVII ст. // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С.11-12.

Е.Н.Михальський

Назначение И.С.Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине

Вопрос, кто возглавит Гимназию высших наук князя Безбородко после внезапной кончины ее первого директора – доктора наук и профессора, одного из основоположников научного правоведения в России, статского советника В.Г.Кукольника, заложившего прочные основания для становления и развития первого на Левобережье Украины высшего учебного заведения, оказался предельно сложным и непредсказуемым на протяжении длительного времени.

Это объясняется особым положением Гимназии высших наук князя Безбородко среди высших учебных заведений страны, ее уставными требованиями, согласно которым “в директоры избирается Попечителем учебного округа с согласия и Почетного попечителя чиновник, известный по правилам своим христианского благочестия, сведущий в науках и способный к управлению обширным учебным заведением, избранный в директоры представляется окружным попечителем Министру духовных дел и народного просвещения, а через него НАМ на утверждение” [1].

Период с 6 февраля по 1 ноября 1821 г. был справедливо определен Н.А.Лавровским как “смутное время”: бесчинства пьющих профессоров, участвовавшие интриги с целью захвата власти, клеветнические инсинуации в адрес ни в чем не повинной осиротевшей семьи Кукольниковых, другие темные дела в значительной степени подрывали авторитет Гимназии как высшего учебного заведения.

“Отсутствие единства власти, направляющей руки, – писал Н.А.Лавровский, – по-видимому, очень скоро дало себя почувствовать. Небольшое собрание младших профессоров, только что съехавшихся с разных сторон в Нежин, не успевших еще достаточно ознакомиться друг с другом и считавши себя равными

по званию и службе, не могло оказаться удобным для управления сложным механизмом высшего учебного заведения и притом с интернатом.

Еще в представлении Почетному попечителю 11 февраля собрание откровенно признает себя “не приноровившимися к обычаю сея страны и совершенно не имеющим сведения о жителях сего города”, а потому просит “не оставить без руководителя и избрать в директоры” из известных, опытнейших и как ученостию, так и правотою сердца, знаменитых мужей, и чрез то как нас, кои не успели еще снискать себе доверие, так наиболее знаменитое учебное заведение, вывести в самом начале из обстоящих ныне весьма великих затруднений, тем более, что родители воспитанников гимназии, имея личное доверие к покойному директору, к нам же весьма сомнительное, по незнанию нас, хотят брать их назад в дома свои, как слышали о сем со стороны”. Опасения временного правления были не напрасны, а равно и причины тревоги родителей понятны: нет сомнения, что только что установившиеся гимназические порядки, не успевшие еще окрепнуть, не замедлили быстро пошатнуться, между наставниками не замедлили появиться несогласия, слухи о возникших настроениях в преувеличенных размерах быстро доходили до родителей воспитанников” [2].

Тревожные опасения родителей могли быть вызваны распространившимися слухами о насильственной кончине директора Гимназии В.Г.Кукольника в связи с одиозным поведением некоторых профессоров. При жизни В.Г.Кукольника воспитанники Гимназии были окружены воистину отеческой заботой и лаской, по-матерински заботилась о них и сподвижница своего мужа Софья Николаевна. Однако вскоре все переменилось: вместо строго налаженного учебно-воспитательного порядка и должной дисциплины как среди профессоров, учителей и надзирателей, так и со стороны воспитанников Гимназии все чаще стали проявляться случаи неявки профессоров на лекции, был ослаблен надзор за воспитанниками, ухудшилось качество питания. О всех этих беспорядках родители получали достоверную информацию, что приводило зачастую к усилению тревожных настроений и опасений за жизнь и здоровье своих детей.

Опираясь на документальные данные, Н.А.Лавровский писал:

”Слухи о происходивших в гимназии беспорядках с быстротой народной молвы распространялись не только в Нежине, но и далеко за его пределами, они произвели большую тревогу между родителями и родственниками воспитанников, тем более, что последние, как видно из донесений, были не только зрителями смуты, но и действующими лицами, привлекались к участию в смуте. Сохранилось любопытное письмо одного из родителей, подполковника Бороздина, двое сыновей которого (трое: Яков, Николай и Федор. – Е.М.) незадолго перед тем поступили в гимназию, писанное к детям спустя две недели по смерти директора. ”С душевным прискорбием, – пишет Бороздин, – читал письмо от знакомого моего, извещающее о вас, милые друзья мои, и о переменах, происшедших со смертью почтенного бывшего директора гимназии, в коей вы помещены. Извещает меня: 1) присмотра за пансионерами вовсе никакого нет; 2) в болезнях пансионеров призрения и пособия никакого не делается, да и доктор посещать гимназию перестал; 3) науки, особливо языки, преподаются плохо, и в иные дни вовсе классов не бывает; 4) из числа профес-

соров есть предавшиеся совершенно пьянству; какую нравственность может поселять таковой в воспитанниках! не иное что, как образец разврата; 5) стол для пансионеров стал хуже; 6) для учения ни книг, следующих по предметам преподавания некоторых наук и языков, равно даже и бумаги не дают. Все сии причины, ежели оне только справедливы, столь убедительны, что не остается более никак надеяться, как оставить гимназию. А посему прошу вас, друзья мои, по получении сего письма, объявите всем гимназии профессорам и учителям, которые ныне заведывают в управлении гимназией, что долее оставлять вас в оной по выше писанным причинам, ежели они вероятны, я никак не хочу и не могу, ибо не только что время теряется невозвратно в бесполезной праздности, но я даже опасуюсь на счет вашего здоровья. И так прошу их о возвращении взятой с меня за полгода вперед суммы денег, вычтя за время пребывания вашего в гимназии” [3].

Информация, полученная подполковником Бороздиным, без всякого сомнения, от человека прекрасно осведомленного о делах Гимназии, безусловно правдива и поучительна во многих отношениях. Конечно же, сразу последует ”язвительной клеветы” опровержение и уверение о ”добром состоянии заведения», чему поверит подполковник Бороздин. Доверительно отнесется к «оправдательному письму» младших профессоров и Н.А.Лавровский: ”Слухи были, очевидно, преувеличены, как видно из последствий письма. Правление не замедлило отправить Бороздину оправдательное письмо, в котором доказывалось, что все обвинения ”внушены какою-нибудь язвительною клеветою”; что надзор поручен трем комнатным прекрасной нравственности надзирателям, что языки и науки преподаются ”в полном смысле надлежащего учения, так как это составляет честь и существенную пользу занятий преподавателей”, относительно учебных пособий правление сознается в их недостаточности как по недавнему началу учения, по дальнему расстоянию от Петербурга, где они покупаются, так и ”по самой необретаемости в отпечатании по некоторым предметам знаний, в коих уроки будут преподаваться письменно”. В заключение правление выражает сожаление, что Бороздин не может лично удостовериться в добром состоянии заведения, и уверяет, что ”неизвестный приятель или сам погрешил вышеозначенным оклеветанием, или кто-нибудь то клеветнически внушил ему”. Письмо подействовало: Бороздин извинился пред правлением и просил ”великодушно простить мгновенному исступлению отца, любящего своих детей и пекущегося о их благе” [4].

Следует учитывать и тот немаловажный факт, что при зачислении в Гимназию ”своекоштных” воспитанников, родители вносили за обучение 1000 рублей ежегодно и 200 рублей на ”первое обзаведение”. Если родители забирали своих детей обратно, то внесенные наперед деньги обратному возвращению не подлежали.

Обращает на себя внимание и другой факт, почему-то не замеченный Н.А.Лавровским, но явно раскрывающий негативное отношение широкой общественности к нежинской профессуре: в Гимназию почти перестали поступать своекоштные пансионеры. О том, что многие готовились к поступлению в Гимназию, но так и не поступили в ”смутное время”, говорит следующий любопытный документ, обнаруженный в бумагах Нежинского архива, а именно свидетельство на имя Александра Высочина, выданное

директором Киевской губернской гимназии Григорием Петровым, в котором указывалось, что "ученик второго класса, вступивши в приготовительный класс сентября 1-го дня 1817 года, обучался всем по Уставу сей Гимназии положенным предметам по 20-е декабря 1820-го года с прилежанием и хорошими успехами, причем вел себя благонаравно; ныне же по воле родителя его, титулярного советника Евстафия Высочина уволен для продолжения учения во вновь открывающуюся близ жительства его Нежинскую гимназию" [5]. Правда, свидетельство было выдано 11 марта 1821 г. Возникает известный вопрос: в силу каких причин Александр Высочин не поступил в Гимназию весной 1821 г., когда намечалось ее торжественное открытие, а подал документы уже при директорстве И.С.Орлая 17 ноября того же года? Добавим только: после вступительного испытания А.Высочин был зачислен в 3-е отделение, в котором обучался по всем предметам с отличными успехами, в январе месяце 1822 г. после экзаменов был переведен в 5-й класс, а летом того же года – в 6-й класс

10 августа 1821 г. вдова покойного директора Софья Николаевна Кукольник вынужденно обращается с просительным письмом к Попечителю Харьковского учебного округа (далее ХУО), жалуясь "на произвол надменных членов" Временного правления Гимназии: "Ваше Превосходительство Милостивый Государь! Первейшею обязанностию почитаю принести мою беспредельную благодарность Вашему Превосходительству за несомненный признак Вашего ко мне благорасположения и память о заслугах моего мужа, в чем убедило меня предписание, данное Вами временному правлению здешней гимназии касательно стола, назначенного мне графом Кушелевым-Безбородко. Видя таковые свидетельства Вашего милосердия, мне, конечно, оставалось бы в мире и спокойствии прославлять благодать Провидения и Вас, великодушный благодетель, коего сердце не закрыто для страждущего человечества; но неслыханное доселе упорство некоторых членов временного правления довело меня до такой крайности, что я принуждена осмелиться вторично беспокоить Ваше Превосходительство своею просьбою. Не смотря на самые ясные выражения предписания Вашего Превосходительства, которых не только доброе намерение, но даже здравый рассудок толковать или оспаривать надобности не имеет, ибо в оном решительно сказано, чтобы оставить распоряжение г. Почетного попечителя во всей силе – члены временного правления вместо поспешного исполнения оно, изыскивают какие-то в оном недоумения и вторично отказывают мне в великодушной помощи, которой Ваше Превосходительство по милости Вашей меня удостоить благоволили. Имея в виду распоряжения обеих гг. попечителей, коих воли по сему предмету совершенно согласны, они не доверяют еще их предписаниям и дерзают даже сомневаться в законности оных. Судите сами, Ваше Превосходительство, если предписания начальства оставляются без действия или подвергаются толкованиям, а исполнение оных проволочке, то сколько должна была терпеть я, оставшись по смерти моего мужа без всякой защиты на произвол надменных членов Правления, которые, хвалясь пред всею вселенной трудами моего мужа, положившего основание сему заведению, причиняют мне бесчисленные неприятности, каких я ни от кого до сих пор не претерпевала. Я хотела все предать забвению и предоставить Суду Божию все их поступки, которые в продолжении шести месяцев отравляли дни мои жесточайшею горестию, и невозвратимую потерю мою соделывали тем

ощутительнее, – но наконец я лишилась терпения, видя, что и Вашего Превосходительства воля, которая должна быть для них священной, не приемлется ими во уважение. Человеколюбивое сердце Ваше простит мне мою смелость, с которою я решилась излить вполне горечь свою и искать в нем защиты от притеснения тех, кои будучи облагодетельствованы моим мужем, забыв его ласки и старания об них, поносят имя его и отнимают от меня последнюю помощь, не имея на то никакого права. Они стараются всеми силами удалить меня из гимназии единственно для того, дабы я не смотрела на величайшие их беспорядки и предосудительное поведение. Ваше Превосходительство в последствии времени сами убедитесь, что мое донесение не есть плодом злого намерения или клеветы. По сим причинам я даже не могла воспользоваться милостию графа Кушелева-Безбородко, предлагавшего мне свое ходатайство о принятии в число воспитанников Гимназии моего сына на казенное содержание, ибо я не могла решиться препоручить его попечениям таких людей, которые, не имея понятия об обязанностях Христианина, не могут дать хорошего примера юношеству собственным своим поведением.

Не осудите Ваше Превосходительство откровенности, к которой заставила прибегнуть меня необходимость и честь моей фамилии. Прискорбно мне видеть заведение, получившее надежное основание и ход неусыпными и тяжкими трудами моего мужа, доставшееся ныне людям, не сведущим в управлении и не имеющим достаточных качеств для образования сердец воспитанников. Я даже предвижу многие бедствия, коим оно неминуемо подвергнется, ежели правительство не предупредит оные поспешным назначением достойного директора, который успел бы спасти оное от предстоящего падения. Уже и теперь некоторые родители берут детей своих назад, опасаясь пагубных следствий нынешнего воспитания. И хотя брат мой Пилянкевич, участвующий также в правлении, старается всеми силами, дабы заведение в ходу своем не отставало от предначертанного мужем моим плана, но один его голос не имеет силы противу соединенных голосов прочих членов.

Вот причины, заставившие меня представить Вашему Превосходительству свое мнение, основанное на чистой совести и желании всевозможного добра здешнему юношеству. Оно может быть уважено или не уважено по усмотрению Вашему, но долг мой был открыть истину, дабы не отвечать когда-нибудь пред Богом за сохранение оной в молчании в то время, когда заведение, вверенное некогда попечениям моего мужа, более всего требовало открытия оной.

С глубочайшим почитанием и беспредельною преданностию честь имею пребыть, Милостивый Государь, Вашего Превосходительства всепокорнейшая ...” (срез листа) – Е.М.) [6].

Выдающаяся личность ученого-правоведа В.Г.Кукольника, жизнь которого всецело была посвящена развитию высшего научного образования и народного просвещения, так внезапно оборвавшаяся в расцвете подвижнической деятельности, была окружена всеобщим уважением, любовью и почтением, что несомненно распространялось и на семью. Тем удивительнее реакция Попечителя ХУО З.Я.Карнеева, решившего “проверить достоверность” указанных недостатков и с этой целью обратившегося 26 августа 1821 г. к смотрителю Нежинского поветового училища П.С.Томаре:

“Статская советница Кукольникова, живущая в Нежинской гимназии, в присланном ко мне просительном письме, жалуясь якобы на некоторые притеснения временного правления сей Гимназии, между прочим описывает, что заведение сие со времени смерти мужа ее, бывшего директора Кукольника, пришло в такое расстройство, что некоторые родители принуждены забрать детей своих из сей Гимназии.

Хотя из всего объясняемого г. Кукольниковою и не вижу я ясных доказательств, однако, желая иметь удостоверение, в каком состоянии находится сие новое учебное заведение, препровождаю при сем в копии означенное просительное письмо с тем, чтобы вы по местному вашему нахождению в Нежине, не давая знать ни просительнице, ни училищным чиновникам Нежинской гимназии, разведали о всех действиях младших профессоров помянутой гимназии, как по части преподаваемых наук, так и по части содержания воспитанников, равным образом, имеется ли надлежащий надзор за нравственностью оных.

Зная, сколь приятно Вам видеть распространение общего блага, я с полною уверенностью делаю вам сие поручение и буду ожидать от вас подробного и обстоятельного по оному уведомления” [7].

Уже 7 сентября того же года П.С.Томара спешит уведомить Попечителя ХУО, “что все вообще младшие профессора занимаются своим делом прилежно и не подали никакого повода к дурному об них заключению, и за воспитанниками, между которыми находятся два его сына (три, один из них “вольнопrixодящий”, т.е. без оплаты за обучение. – Е.М.), имеется надлежащий надзор, и родители не берут детей своих из Гимназии..., что г-жа Кукольникова сделала помянутый донос единственно по неудовольствию за то, что не допускают ее к управлению делами Гимназии” [8].

Односторонний характер донесения П.С. Томары очевиден, как и очевидна осведомленность младших профессоров во главе с П.Никольским с содержанием просительного письма С. Н. Кукольник.

10 сентября 1821 г. Временное правление “без всякого повода” сообщает Попечителю о надлежащем надзоре за воспитанниками, а затем обрушивается с нападками на вдову покойного директора и его сына Павла:

“Гимназия высших наук князя Безбородко имея попечение о воспитании вверяемых ей благородных юношей, при преподавании наук главнейше не упускает из видов своих сохранение непорочности их нравственности: для чего особое определено над ними надзирание и инспекторство. Сим предохраняются они от всяких могущих быть неприличными внешних внушений от посторонних лиц. Почему и допускаются к ним посторонние лица не иначе как с строгою осмотрительностью при безотлучном надсмотре. – Известно Вашему Превосходительству, что в гимназическом доме доселе жительство имеет вдова покойного директора Кукольника с ее семейством. – Она по кончине мужа своего под видом материнской привязанности к воспитанникам почти ежедневно просила к себе по несколько из них то на обед, то на принятие чая и мы ничего не подозревая, позволяли тогда отпускать их. – Но г-жа Кукольник ревностно негодуя на всех членов составляющих временное управление гимназии за то, что они отклонили своеприхотливое ее участие в распоряжении всеми делами, особливо за то еще, что по предложению ее они не приняли на себя представить

высшему начальству, будто бы все здешнее и окружных мест дворянство на место покойного мужа ее желает определения в директоры старшего сына ее Павла Кукольника, тогда как на сие не имеет она ни одного свидетельства, и по сему негодованию желая поселить в порядке дел нами управляемых и в самом юношестве что-либо такое, чтобы в последствии можно было отнести на счет беспорядков и расстройств с нашей стороны, дабы тем сильнее в последствии же при домогательстве неизвестно каких видов своекорыстных целей и хитро рассчитываемых интересов выставить какие-то свои попечения, стала она во время помянутых приглашений внушать воспитанникам совершенно противный образ мыслей на счет детского их повиновения и доверия к профессорам и учителям, особенно к надзирателям и инспектору, очерняя их разными выражениями. – Сие дознано было от самих пансионеров и по сему поводу было тогда именно мая месяца 25 дня составлено особое собрание, в коем по рассмотрении опасных от того следствий при общем совещании составили мы журнал и в журнале сем положили впредь отнюдь ни под каким предлогом не отпускать воспитанников в квартиру вдовы г-жи Кукольник и доселе ни одного не отпускаем. – Сие собрание по поводу такового положения со стороны младшего профессора г-на Пилянкевича как родного брата вдовы Кукольник было тогда крайне шумно, так что он, Пилянкевич, не слушая никаких резонов, с поношением вышел вон из совещания, не подписав того журнала, и захлопнул дверь комнаты собрания крепким ударом. – О сем Вашему Превосходительству не доносили тогда единственно потому, что, желая смести таковые неблагонамерения на самих себя и чрез то не беспокоить Ваше Превосходительство столь неприятными представлениями, надеялись, что вся таковая неуместность тем кончится и придет в надлежащий свой порядок. – В числе семейства вдовы Кукольник пребывает доселе с последних числ марта месяца вышеупомянутый старший сын ее Павел Кукольник, приехавший из С.-Петербурга неизвестно под каким предлогом и с каким отпускным от места службы его видом. – Вдова Кукольник, не имея возможности более пользоваться детскою слабостию воспитанников и внушать им плевелы беспорядка за вышеозначенным отлучением их от ее сообщения, стала употреблять, как ныне дознано, средством к тому сего старшего сына своего Павла Кукольника. – Он с начала изредка стал посещать воспитанников в часы свободные от учения под разными благовидными причинами, по которым вдруг при начале тогда для отказа ему оногo посещения не нашлось достаточного и твердого предлога. Но как вскоре за тем усмотрено, что воспитанники слишком отвлекаются им от своих занятий, то вежливым образом было ему, Кукольнику, предлагаемо, чтобы он не вмешивался в детские упражнения и таковым образом удалили воспитанников от его сообщения. – Павел Кукольник из неудовольствия, а наиболее из негодования на то своей матери начал самовольно учащать посещение воспитанников даже в рисовальный класс под предлогом усовершенствования себя в рисовальном искусстве, в часы же прогулок воспитанников по саду брать из них по три по пяти и более и под видом прогулки особо отводить от прочих для своих беседований. – Но как в рисовальном классе, так в сих особых разглагольствиях и в прочих самовольных посещениях открылось то, что неупустительно действующим внушениям своей матери он строжайше скрытно и тайно от надзирателей напаяет юные сердца

пансионеров тем же вышеозначенным совершенно противоположным образом мыслей против порядка послушания и повиновения к профессорам и учителям, особенно к надзирателям и исправляющему должность инспектора: даже слышно такое внушение, будто все ныне находящиеся в служении чиновники скоро будут изгнаны. – А дабы более привлечь к себе неопытное юношество, то для сего самым тайным образом дает им по несколько строк списывать соблазнительные песни, из коих некоторые сам сочиняет нарочно для того. – Вообще же против всего порядка действуют таковым тайным возмутительным в юношестве образом без изъятия все принадлежащие к фамилии вдовы Кукольник по её внушениям: и брат её младший профессор Пилянкевич, и второй сын её, находящийся здесь учителем Платон Кукольник, и обучающийся вместе с воспитанниками третий сын её Нестор Кукольник. – При том долгом поставляем изъяснить, что прошлого августа 29 дня Павел Кукольник в виде некоего свободного франта войдя в сборный зал воспитанников в утреннее пред литургиею время, когда они по установленному порядку, выслушав в половине 8- го часа чтение Нового завета, готовились идти к литургии, взял книгу Завета и стал декламировать со всеми актерскими жестами, дерзнув даже делать политические изъяснения на тексты, каковое изъяснение и в простом смысле совершенно воспрещено при оном чтении и самим учителям. Сие Павлу Кукольнику замечено тогда было исправляющим должность инспектора титулярным советником Чекиевым. Это тогда же узнал еще г-н тайный советник Григорий Петрович Милорадович, бывший с своею фамилию в то время для посещения детей своих и, будучи тем недоволен, просил нас удалить воспитанников от всякого сообщения с оным Кукольником, который ему многоизвестен. – Павел Кукольник по замечанию инспектора, хотя и дал тогда слово, что он впредь не будет более делать никаких чтений и тому подобного; но между тем разными хитрыми способами доселе вкрадывается в юные сердца пансионеров, особенно привлечением чрез тайные соблазнительные внушения. – Ваше Превосходительство! – удерживаясь доселе скромным молчанием о открывавшихся первоначально со стороны вдовы Кукольник и семейства ее небольших возмущениях, в той надежде, что оные малу-помалу прекратятся сами собою, мы доселе не желали выставлять на вид интриги столь хитрых сплетений, дабы тем безвременно не беспокоить Ваше Превосходительство. – Но ныне при усугублении тайных усилий к посеянию разных плевел в юных сердцах воспитанников, не имея более средств уберечь целостность порядка в своем благоустроении и предохранить непорочность детской нравственности от прилипчивости тайных соблазнов и от внушений к неповиновению, вынужденными нашлись счесть за необходимость представить все сие высокому вниманию Вашего Превосходительства и при желании удалиться от ежеминутно ожидаемых новых смущений, покорнейше просим начальственного Вашего Превосходительства приказания о выведении оной вдовы г-жи Кукольник с семейством ее из гимназического дома: ибо совершенно уверены, что при дальнейшем ее здесь пребывании и при ожесточенном ее озлоблении на всех служащих неминуемо произойти может глубокое расстройство. – В доказательство же того, что сын ее Павел Кукольник посеивает плевелы соблазнов в юношестве, осмеливаемся приложить при сем тайно воспитанниками списываемые под его диктованием соблазнительные песни,

большую часть его сочинения, в подлинниках детской переписки их, какие могли открыться.

Младший профессор Никольский, младший профессор Казимир Шапалинский, младший профессор Кирилл Мойсеев, учитель титулярный советник Чекиев [9].

Полностью доверившись донесению младших профессоров и не потребовав объяснений со стороны обвиняемого семейства покойного директора, Попечитель ХУО 19 сентября 1821 г. отправляет предписание нежинским профессорам:

“Усмотрев из донесения вашего от 10 сентября, что проживающий без всяких дел при матери своей в Гимназии Павел Кукольник осмелился войти в занятия воспитанников и внушениями своими отвращать их от заведенного для них порядка, предписываю вам с получения сего немедленно выслать его Кукольника из Гимназии и впредь в оную ни под каким предлогом его не допускать. – Равным образом г-же статской советнице Кукольниковой, давшей повод к существующим в Гимназии беспокойствам и приславшей ко мне на всех вообще профессоров, кроме брата своего Пилянкевича, жалобу, которая по строгому розысканию моему чрез заслуженного и достойного чиновника, оказалась совершенно неправильной, объявить с должным приличием, чтобы она тотчас оставила Гимназию и избрала для себя с семейством своим жилище по данному от меня паспорту, где пожелает. Младшему профессору Пилянкевичу, вышедшему из границ благопристойности в бывшем 25 прошедшего мая собрании, сделать замечание и подтвердить, чтобы он был внимательным к долгу службы, к пользе казенной и к присяге на все то им данной, в противном случае лишится он своего места. – О всем таком распоряжении моем донес я г-ну Министру духовных дел и народного просвещения и уведомил г. Почетного попечителя графа Кушелева-Безбородко [10].

24 сентября 1821 г. соответственные донесения были отправлены Министру духовных дел и народного просвещения, а также Почетному попечителю (оба идентичного содержания, только во втором Попечитель ХУО заканчивал донесение просьбой употребить старание о скорейшем назначении в Нежинскую гимназию директора, без коего весьма трудно привести сие учебное заведение в такое состояние, в каком оное должно быть по сделанному Вами благодетельному для него основанию [11], ниже приводится донесение на имя Министра):

“Статская советница Кукольникова по смерти мужа своего бывшего директора Гимназии высших наук князя Безбородко прислала ко мне просительное письмо о выдаче ей паспорта для свободного в губерниях Российской империи жительства, который с разрешения Вашего Сиятельства мною ей Кукольниковой и выдан.

После того г-жа Кукольникова испросила у г. Почетного попечителя графа Кушелева-Безбородко позволение до получения просимой ею пенсии остаться в Нежинской гимназии и пользоваться до того времени столом: когда же встретила она в сем некоторое затруднение со стороны временного нынешнего правления, то входила ко мне на то с жалобой и я из уважения к заслугам покойного директора Кукольника предписал младшим профессорам означенной гимназии оставить в своей силе сделанное г. Почетным попечителем

графом Кушелевым-Безбородко распоряжение в рассуждении стола и квартиры г-же Кукольниковой на некоторое время предоставленных.

В след за тем г-жа Кукольникова прислала ко мне с разными доносами жалобу, в которой изъяснила, что младшие профессора, управляющие ныне делами Нежинской гимназии, кроме брата ее Пилянкевича, будучи якобы дурного поведения, дают собою предосудительный пример находящимся в сем заведении воспитанникам, которых, как остающихся без приличного надзора, многие якобы родители забрали обратно.

Хотя на все таковые изъяснения г-жи Кукольниковой и не имел я никаких доказательств, однако желая удостовериться в точной истине, поручал я почетному смотрителю Нежинского поветового училища Томаре, имеющему всегдашнее пребывание в Нежине и известному мне со стороны благочестивой жизни и отличных правил, донести мне о всех действиях младших профессоров, о поведении их, о преподавании ими наук и о надзоре за нравственностью воспитанников.

Г.Томара уведомил меня, что все вообще младшие профессора занимаются своим делом прилежно и не подали никакого повода к дурному об них заключению, и за воспитанниками, между которыми находятся два его сына, имеется надлежащий надзор, и родители не берут детей своих из Гимназии. В заключение г.Томара изъяснил, что г-жа Кукольникова сделала помянутый донос единственно по неудовольствию за то, что не допускают её к управлению делами Гимназии. Посему и жалоба г-жи Кукольниковой оставлена мною без внимания.

Ныне младшие профессора Гимназии высших наук князя Безбородко доносят, что г-жа Кукольникова, питая к ним всегдашнее неудовольствие, старалась поселить в воспитанниках неповиновение к наставникам и надзирателям, когда же отняты были у неё самой к тому средства, то употребила она для одного только расстройства и беспорядков старшего своего сына Павла Кукольника, который, прибывши из С.-Петербурга еще в прошедшем марте месяце и проживая в Гимназии без всяких дел, начал в последствии времени по наущению матери своей входить в круг воспитанников, занимая их неприличными поступками и давая им списывать противные доброй нравственности сочинения своего песни, из которых отрывок, найденный у одного воспитанника, ко мне доставлен.

Усматривая из всего выше изъясненного, что присутствие в Гимназии г-жи Кукольниковой с старшим ее сыном Павлом Кукольником, оказавшимся ненадежного поведения, может распространить величайший вред в новом еще учреждаемом сем учебном заведении, и изыскивая средства к скорейшему прекращению возникших в оном беспорядков, я в необходимости нашел предписать младшим профессорам Павла Кукольника, проживающего при матери своей без всяких дел, немедленно выслать из Гимназии, а г-же статской советнице Кукольниковой с должным приличием объявить, чтобы она с сего времени оставила Нежинскую гимназию и избрала местом жительства по данному ей от меня паспорту, где пожелает, младшему профессору Пилянкевичу, вышедшему из границ благопристойности в бывшем 25 прошедшего мая собрании, сделав замечание, подтвердить, чтобы был он внимательным к долгу службы.

О таком распоряжении моем долгом считаю донести Вашему Сиятельству со включением в списке донесения младших профессоров Гимназии высших наук князя Безбородко и помянутого отрывка сочинения г. Кукольника песен” [12].

Как видно из ответного письма 14 октября 1821 г., Министр духовных дел и народного просвещения одобрил распоряжение Попечителя ХУО:

“Учиненные Вашим Превосходительством распоряжения относительно объявления г-же статской советнице Кукольниковой, чтобы она оставила занимаемую ею в доме Нежинской гимназии квартиру и перешла на другую, я одобряю, тем более, что квартира сия оставлена была за нею только на время, до получения пенсiona, который ей уже производится. Сын же г-жи Кукольниковой, Павел Кукольник, из Нежина возвратился и ныне находится в Санкт-Петербурге” [13].

5 октября 1821 г. Временное правление Гимназии доносит Попечителю ХУО, что “вдова статская советница Кукольник, отпустив старшего сына своего в Санкт-Петербург, с прочим семейством своим минувшего сентября 30 дня совершенно выбыла из дома Гимназии высших наук князя Безбородко и переселилась здесь же в городе Нежине в частный ею наемный дом” [14].

Донесение было подписано младшими профессорами и учителем Чекиевым, за исключением Пилянкевича и Платона Кукольника: оба в скором времени подадут заявления об увольнении из Гимназии, уедет из Нежина и С.Н.Кукольник вместе с сыном Нестором. Через два года не станет и Софьи Николаевны, человека высокой духовности и христианского благочестия.

Невольный свидетель бесчинств Временного правления Гимназии во главе с П.Никольским нежинский архимандрит Виктор 27 сентября обратился к Попечителю ХУО с жалобой «на профессора Никольского в причиненной ему обиде»:

“Ваше Превосходительство, почтеннейший Захарий Яковлевич Милостивый Государь!

Звание, слабость здоровья и преклонность лет удерживают меня, чтоб предстать клеветою на ближнего пред лицом вашим. Я несколько раз порывался писать к вашему превосходительству; но ныне из терпения принужден выйти и донести вам о следующем: учителя здешней гимназии, вам подвластные, еще при погребении их директора в моей обители, учинили в церкви соблазнительный беспорядок; посланные мною стихи на случай погребения Кукольникова не токмо не заставили учеников выучить и проговорить в церкви, но какой-то Никольский един из них пред учениками болтав излишне на обряд церковный и на обругание меня, бросил в огонь. Но сей негодяй и мудрец с своими сотоварищами ни стишка не написали для церемонии, но и вызвался еще в церкви говорить речь для прославления своего имени.

Они чрез бытность свою в здешнем городе, скажу самую истину, никакой о себе не заслужили репутации: ни поведением, ни учением, между тем своим развратом заставили многих из благороднейших, отобрав своих детей, бросить гимназию. Они по части просвещения служат юным умам пятном помрачения. Впрочем умалчивая другие их беспутства, прошу всепокорнейше вашего превосходительства приказать стихи возвратить мне, а с своей стороны принять меры о искоренении такого зла из нашего города, чтобы оно не пришло от силы

в силу для вящего соблазна. За сим имею честь быть к особе Вашего превосходительства с глубочайшим высокопочитанием и христианскою любовью.

МИЛОСТИВЫЙ Государь! Вашего Превосходительства покорнейший слуга и усерднейший богомолец Нежинский Архимандрит Виктор” [15].

Только 19 ноября 1821 г. Попечитель ХУО обратится к новоприбывшему директору Гимназии И.С.Орлаю с поручением разобраться на месте по жалобе архимандрита Виктора и донести о её результатах.

Как свидетельствуют ниже приводимые архивные материалы, И.С.Орлай с должным вниманием отнесся к жалобе архимандрита Виктора: были заслушаны показания враждующих сторон, получены обстоятельные объяснения П.Никольского, свидетельства очевидцев, в результате чего дело по жалобе закончилось мирным исходом по законам христианской морали.

11 января 1822 г. И.С.Орлай посылает Попечителю ХУО следующее донесение:

“Вследствие препровожденного Вашим Превосходительством писания настоятеля Нежинского Благовещенского монастыря отца Виктора, как узнал я из словесного показания наставников подведомой мне Гимназии, что содержащиеся в оном письме выражения едва ли не заключают в себе сторонние внушения, так и по личному свиданию с его Высокопреподобием почти удостоверился в том. При взаимном отце Архимандрита и профессора Никольского объяснении обстоятельств оказалось, что первый в удостоверение о прописываемом стихов его сожжении Никольским ссылался на профессора Пилянкевича, как на очевидца, а сей другой раз бывший у него со мною и Никольским объявил, что он сам того не видал, а токмо слышал от учителя Платона Кукольника. Сей последний хотя и подтверждает событие, но едва ли заслуживает веры по неосновательности притязаний матери его. Между тем Никольский представил и воспитанников, которым оные стихи даны были для выучения, из коих один и доселе еще некоторые из них наизусть знает, не говорили же, как уверяет Никольский, при гробе потому, что за великою стужею, не дождавшись окончания погребальных пений, принуждены были уйти с надзирателями назад в Гимназию, а после в продолжении нарочитого времени стихи затеряны.

Из сего явствует, что как сие обстоятельство, так и прочие вероятно внушены были отцу Архимандриту недоброжелателями не причастных к тем нареканиям наставников. Отец Архимандрит дал мне слово предать всё забвению и иметь мир христианский, а по сему я прошу покорнейше Ваше Превосходительство почитать дело сие миролюбиво конченным, как сие явствует из отношения ко мне Архимандрита за № 183 при сем приложенного, коего и письмо обратно, равно как и поданные мне объяснения Никольского в оправдание его и сослужащих с ним имею честь при сем препроводить” [16].

В своем объяснении на имя директора Гимназии И.С.Орлая, поданном 5 декабря 1821 г., П.Никольский в доказательство своей невинности приводил следующие факты:

“В следствие объявленного предписания Его Превосходительства господина Попечителя Харьковского учебного округа за № 1247-м, на препровожденное при оном письме нежинского Архимандрита Виктора имею честь объяснить Вашему Высокоородию: 1) При погребении покойного директора

Кукольника как в церкви, так и в сопровождении тела были все состоящие тогда налицо чиновники гимназии. 2) Сечение народа было необыкновенное, так что церковь при значительном пространстве ее наполнена была до великой тесноты. 3) Как все зрители были в печальном унынии, так наиболее мы, и по недавнему прибытию нашему к должности и по сердечному уважению к покойному, будучи исполнены чувствованиями одной внутренней горести, стояли совершенно неподвижно как в окаменении при немом сокрушении духа, следственно, 4) о упоминаемых Архимандритом каких-то с нашей стороны соблазнах не только внешних каких-либо знаков в слове или в движении тела, но, да позволено будет так изъясниться, ниже и грезы в помышлениях не было: это могут засвидетельствовать присутствовавшие тогда чиновники – дивизионный генерал, квартирующий в Нежине с своим штабом Эмануэль, нежинский градский житель помещик статский советник Почека, нежинский полицмейстер Кизенко, частный пристав Щекин, квартальные и все духовенство, находившееся в служении с самим Архимандритом, словом – это может засвидетельствовать вся тогда бывшая полная церковь и даже Сам Бог свыше призвавший на плачевный обряд в ней. 5) Что касается стихов, то Никольский совершенно не знал, чрез кого оные Архимандритом посланы и вручены были воспитанникам, из коих двое, именно – Кобеляцкий и Тарновский накануне погребения приносили оные стихи к Никольскому для показания ему и для испрошения наставления, как говорить их должно. – Стихи были двух содержаний: одни довольно краткие, а другие слишком растянуты: Никольский, прочитав их и кратчайшие в одной рифме поправив, дал Тарновскому выучить, а другие, как весьма продолжительные, но не так хорошо обделанные, при недосуге дел своих, отдал назад Кобеляцкому, как ему врученные, и узнал при сем случае, что стихи сии вручены им были младшим профессором Пилянкевичем. – Никольский не назначил Кобеляцкому говорить стихов, ему врученных потому, что истинно счел их незаслуживающими быть публично говоренными от ученого места в присутствии многих, может быть, и весьма ученых особ, а Тарновский, хотя выучил и был говорить приговорен, но, поелику за продолжительною службою Литургии при высокой степени стужи в холодной церкви воспитанники, по слабости их нежного возраста, все до крайности переязбли и среди погребальных пений отпущены были в гимназический дом, то в числе их и пансионер Тарновский, как из всех слабейший, тогда же уволен был с его стихами, которые как у него, так и у Кобеляцкого доселе оставались: потому что ни с нашей стороны, за множеством дел по кончине директора, об оных спросить никогда и в мысль не приходило, ни с стороны Архимандрита никогда спрашиваемо не было, но – к удивлению, спустя столько времени вздумалось ему ныне оных требовать. – Никольский ныне спрашивал оных стихов у помянутых воспитанников, но они показали, что во время отпуска их на каникулярные дни июля месяца они не помнят, где их оставили и найти их у себя не могут. – 6) Никольский как наставник уже четырнадцать лет служащий в своей должности и как отец собственного семейства, на счет церковных, кроме благоговейных и назидательных наставлений, никаких других юношеству внушать не мог и по долгу службы, и по руководству опытности, и особо по христианским правилам, которым из детства научен от благочестия и собственных родителей и духовных

наставников в семинариях и Академии. Следственно, весьма обидное название, каковым Архимандрит именует его, не имеет в себе никакого и ни с какой стороны смысла, за которое предоставляется и предстоит Архимандриту со временем ответственность Самому Богу: ибо оно есть несправедливая клевета на дух неповинного человека – тем более, что Архимандрит как доселе ни по какому сношению ни знакомства, ни других каких-либо связей, даже в лицо близко не видывал Никольского, так и имя его знает единственно по тому случаю, что Никольский говорил краткую надгробную речь при погребении покойного директора Кукольника, и – речь сию говорил, нисколько даже и в помышлении ничего не предполагая о прославлении своего имени, как Архимандрит то выражает, но единственно из усердия к памяти покойного директора, как по убеждению собственного внутреннего к нему почитания, так по желанию и прочих сослужащих, особенно же по желанию и, так сказать, по просьбе оставшегося семейства Кукольниковых, притом с соизволения, с согласия и даже с предложения на то самого Архимандрита, которое самоохотно изъявил он и дал Никольскому публично среди всего собрания полной церкви, в чем она и остается свидетельницею: для большего уверения в том, что Никольский в речи своей истинно не предполагал ни малейшей идеи о каком-то славолубии, он готов речь сию представить на благоусмотрение высшего начальства, ежели бы Вашему Высокоородию или Его Превосходительству господину Попечителю благоугодно было оную потребовать.

Итак, из всего вышеизложенного само собою уже следует, что все прочее, в письме Архимандритом изображенное, есть суцкая неправда и, можно сказать, подлинная клевета и – клевета, вероятно, не самим им изобретенная, но внушенная посторонними недоброжелателями и за слабостию по преклонности лет его принятая им без осмотрительности – внушенная, весьма вероятно, семейством Кукольниковых: это доказывается даже 27-м числом сентября месяца, в которое Архимандрит препроводил оное письмо к Его Превосходительству, ибо того же сентября 24-го дня вдове Кукольниковой объявлено было предписание Его Превосходительства, чтобы она с семейством своим оставила гимназический дом – и она тогда же с великим гневом, даже с ожесточением на всех служащих в гимназии, кроме родных ее, то лично собою, то своими детьми, то братом своим – беспрестанно учащали бывать у Архимандрита по связи их знакомства. Вероятность сего тем более подозревается, что если бы в выражениях письма Архимандрита было какое-либо правдоподобие, то по долгу своего звания ему надлежало бы доносить о том неупустительно в свое время и не без свидетелей из полного собрания церкви, но, напротив, он, к удивлению, без всякой ссылки на какое-либо лицо в свидетели, поползнулся на сие спустя столь многое время от дня погребения покойного директора, именно от 9-го февраля не позже и не ранее 27-го сентября, около которого Кукольниковы имели наибольшее ожесточение против членов, составлявших временное правление Гимназии.

Изложив таковым образом истинные обстоятельства, имею честь все и представить Вашему Высокоородию в объяснение на объявленное нежинского Архимандрита Виктора.

Младший профессор Парфений Никольский” [17].

Объяснение П. Никольского лишней раз подчёркивает, что у него за душой не было ничего святого: все виноваты перед ним – и убитая горем вдова Софья Николаевна Кукольник, и сыновья ее и брат, все клеветают, в том числе и священная особа – Архимандрит Виктор. Широко известна привычка П. Никольского “марать стихи” подаваемые воспитанниками Гимназии как свои, а на самом деле принадлежащие выдающимся современным поэтам. Ведь и здесь он говорит, что стихи, врученные Кобеляцкому, “не так хорошо обделанные”, “не назначил”, читай, запретил говорить на похоронах. А ведь стихи принадлежали Архимандриту! И не извиниться, не принять меры к тому, чтобы стихи были возвращены, несмотря на неоднократные обращения??

Поучительно во многих отношениях ответное письмо Архимандрита Виктора, посланное директору Гимназии И.С. Орлаю 21 декабря 1821 г.:

“Из Нежинского Благовещенского монастыря от Настоятеля в Нежинскую Александровскую Гимназию к господину директору Его Высочайшему статскому советнику и кавалеру Орлаю.

По письменной жалобе моей к Его Превосходительству господину Попечителю Харьковского университета и кавалеру Карнееву на гимназического учителя Никольского, сего месяца 16 и 18 числ хотя он и явился ко мне для оправдания с Вашим Высочайшим, но оправдание его, как сами изволили слышать и бывшие с Вами, было притворное и совершенно несправедливое, ибо: 1) он имел восемь месяцев свободного времени прийти ко мне и извиниться; 2) я три раза посылал к нему за стихами, но первый его ответ был: “поищу и пришлю”, второй – “он врет, я не брал”, третий – “я сам принесу к Архимандриту”; 3) но и тут довольно времени имел извиниться, лишь бы мне на него не жаловаться; 4) по вторичному его извинению Вы, профессор Билевич и прочие слышали, что воспитанники гимназии настроены были петь по его тону; 5) он извинялся и извинялся, что в церкви было очень холодно, но этому не могло быть, ибо в церкви двери двойные и окошка двойные, а при том тысячу человек было, следственно, тысячу Алембинов и тысячу печей; кои так согрели церковь, что я даже и упредел; 6) он ссылается на Пилянкевича, но сей в присутствии его обвинил, и письмом ко мне жалуется на него; 7) он обвиняет Платона Кукольника, почему ж его лично не представил ко мне? 8) почему ученики порядок в церкви не соблюли? 9) не следовало ему в церкви речь говорить без моего согласия; 10) питомцам можно было из бумажек проговорить стихи; 11) не следовало ему выставлять себя диктатором или самовластным повелителем в церкви и ругаться со священным саном; 12) касательно же его, Никольского, позднего и принужденного извинения, Вашему Высочайшему представляю, что догмат святыя наша веры таков: Бог не приемлет раскрашенного и принужденного признания в повинностях, но прощая самовольное, от казни не освобождает; мое же дело вот каково: Матвея глава 6, ст.12 (“и прости нам прегрешения наши, как и мы прощаем тем, кто согрешил пред нами” – Евангелие Матвея. — Е.М.). Нежинский Архимандрит Виктор” [18].

Думается, что по жалобе архимандрита Виктора могли быть приняты иные, более серьёзные решения, однако по ходатайству И.С. Орлая дело было прекращено. Правда, в самом скором времени И.С. Орлай и с ним вместе Попечитель ХУО убедятся в ошибочности своего доверия к донесениям Временного правления за подписью П. Никольского и с известными его

“прибавками”, порочащими честь и достоинство всех тех, кто невольно вставал на пути властных или своекорыстных его устремлений. Безвластие, отсутствие целеустремленной направляющей личности всегда чревато неминуемыми остроконфликтными последствиями самого разрушительного характера. Предвидеть подобное развитие событий в Гимназии после внезапной кончины ее директора В.Г. Кукольника, казалось, было не трудно. Возникает вполне законный вопрос, какие безотлагательные действия были предприняты как со стороны попечителей, так и Министерства духовных дел и народного просвещения для решения столь неотложной проблемы? Можно было предположить, что поиски лиц, “сведущих в науках и способных к управлению обширным учебным заведением”, в первую очередь будут обращены в ученые собрания Санкт-Петербургского, Московского или Харьковского университетов, однако в архивных документах подобных обращений не обнаружено. Да и кто из ведущих ученых указанных университетов решился бы пожертвовать своей дальнейшей карьерой и отправиться на свой страх и риск в отдаленный от центров провинциальный город?

Еще 11 мая 1821 г., видимо с согласия или по поручению Министра духовных дел и народного просвещения князя А.Н. Голицына, Попечитель ХУО З.Я. Карнеев предложил возглавить Гимназию высших наук князя Безбородко директору Екатеринославской губернской гимназии статскому советнику Дмитрию Мизко. В своем ответном письме 14 июня 1821 года Д. Мизко указывает, в силу каких объективных причин он не может принять столь лестного для него предложения:

“Ваше Превосходительство Милостивый Государь! Предложение Его Сиятельства князя Александра Николаевича и Вашего Превосходительства мне должности директора Гимназии высших наук князя Безбородко я почитаю для себя весьма лестным и по важности места его и по милостивому вниманию к слабым моим способностям и усердию к службе; но согласие на принятие оно – при всех благоприятствующих видах – изъявить мне воспрепятствуют следующие справедливые причины: я начал службу мою и продолжаю непрерывно тридцать третий год в Екатеринославской губернии – семейные обстоятельства, здоровье (климат)” [19].

Неизвестно, как и когда могла бы решиться проблема поисков и назначения нового директора в Гимназию, если бы не чисто случайное обстоятельство: летом того же года проездом через город Нежин вместе с семьей вдовы известного по 1812 году генерала Дорохова И.С. Орлая посетил Софью Николаевну Кукольник, чья квартира находилась в величественном здании Гимназии, построенном в строго классическом стиле, точь в точь как родная ему Медико-хирургическая академия в Санкт-Петербурге и в которой он не мог продолжать службу по состоянию здоровья. Известно также, какие тесные земляческие и дружеские связи, а также совместная учено-просветительская деятельность соединяли В.Г. Кукольника и И.С. Орлая на протяжении нескольких десятилетий. Поэтому неудивительно, какое неизгладимое впечатление произвела эта, казалось бы, случайная встреча на И.С. Орлая, видимо, тогда же принявшего бесповоротное решение – продолжить святое дело своего сподвижника и единомышленника, всецело посвященного идеалам высокого Просвещения.

Всю сложность и многогранность процедуры назначения директора в Гимназию высших наук князя Безбородко раскрывают ниже приводимые архивные документы, представленные на Высочайшее утверждение, на основе уникальности которых и возможно абсолютно полное, правдивое и научно-обоснованное воссоздание подвижнической деятельности выдающегося ученого-просветителя Ивана Семёновича Орлая, стараниями которого Гимназия высших наук князя Безбородко будет приведена в цветущее состояние.

1 августа 1821 г. соответствующее прошение было направлено директору Департамента народного просвещения В.М. Попову, а 9 августа на приеме у Министра духовных дел и народного просвещения князя А.Н. Голицына И.С. Орлай получает “словесное приказание” – подготовить необходимые документы для представления докладной на имя Государя Александра I^{го}.

23 августа 1821 г., когда вся обширнейшая документация была полностью собрана, И.С. Орлай обращается к Министру духовных дел и народного просвещения с официальным письменным прошением о назначении его директором Гимназии высших наук князя Безбородко:

“Сиятельный князь Милостивый Государь!

В следствие словесного приказания Вашего Сиятельства от 9 августа честь имею донести, что я нахожусь в Императорской российской службе с 1791го года мая 8го дня, а с 1793 сентября 27го дня был помощником ученого секретаря Государственной Медицинской Коллегии по 1800 марта 9го дня; в течение службы моей при Коллегии я обрабатывал и переводил на латинский из разных других языков врачебные примечания российских медиков, которое сочинение издано Медицинскою Коллегиею... и за кое награжден ученый секретарь оной Коллегии статский советник И.И. Виен. С 1800 марта 9го я нахожусь при Высочайшем Дворе, где до избрания моего ученым секретарем Императорской Медико-хирургической Академии, дежурил я каждый второй или третий день, не пропустив ни одного дня в течение многих лет. Быв избран ученым секретарем, я сочинил на латинском языке формы всякого рода дипломов и свидетельств, равно как и инструкцию о должностях профессоров и других чиновников, завел новые книги для соблюдения вящего порядка, устроил существующее и по днесь течение дел. Кроме того, в течение сего времени, хотя сие не входило в круг должности моей, помогал я его Превосходительству баронету Виллие при издании сочинений о желтой американской горячке (во время свирепствования сей болезни в Корфу, напечатанного по Высочайшему повелению) и трех едичий полевой фармакопей, о чем его Превосходительство и сам упоминает в письме своем к Вашему Сиятельству из Лейбаха от текущего года марта 18го за №36. Многотрудные занятия, как по должностям на меня возложенным, и по работам, кроме должностей, равно как и недостатки терпенные мною и семейством, расстроили здоровье мое до такой степени, что я нашел себя в необходимости просить отпуску в южный край России; по Высочайшему на то соизволению до выздоровления я пробыл там слишком два года и хотя поправился, но не совсем выздоровел. Но как угодно было г. баронетту Якову Васильевичу Виллие вытребовать меня в Петербург (вероятно для сочинения гражданской фармакопей, ныне необходимой для сей части, о коей его Превосходительство упоминает в вышеозначенном письме своем к Вашему Сиятельству из Лейбаха под именем: Всеобщей фармакопей, равно как и о том,

что он предполагает издать ее для Российской Империи, и что я мог бы много участвовать в составлении оной), то я и прибыл сюда. Чувствуя же по преклонности лет моих нарочитое время злотворное влияние северного климата, от коего равно как и от понесенных трудов, здоровье мое приметным образом изменилось, желаю избрать ныне после 30-летней службы моей в Петербурге, какое-либо место по учебной части в южной стране России, почему и осмеливаюсь просить Ваше Сиятельство поместить меня на вакансию директора Гимназии высших наук в Нежине, но буде оное место кому-либо обещано, то на другое ему подобное. За долговременную же всегда в трудах проведенную и всегда бескорыстную службу исходотайствовать мне пенсион, кроме Высочайше дарованного (1000 рублей в год по смерти) в 1811^{-м} октября 6^{-го} дня, с распространением оного в случае смерти моей на жену и дочерей моих до выхода их в замужество, точно на таком основании, как представлено уже было Вашему Сиятельству баронетом Виллие 1817^{-го} апреля 27 №41 и апреля 28 №42. Ежели не воспоследует Высочайшее соизволение на прибавление к нынешнему пенсиону моему, то в таком случае прошу покорнейше исходотайствовать мне таковую же выгоду, какая Всемилостивейше дарована некоторым или весьма мало, или никогда не служившим в России, в начале их прибытия их в оную, придворным медикам, как-то Лодеру, Альбанию и Аббаю, то есть числиться при Высочайшем Дворе доктором, пользоваться придворным жалованьем, ныне мною получаемым, и занимать место вне Петербурга, по слабости моей в южном краю России. При Высочайшем Дворе в качестве доктора я получаю 1000 рублей, а по представлению апреля 27^{-го} дня 1817 №41 был причислен к президенту Академии г-ну баронетту Виллие 2000 рублей в год, а по сему получаю всего жалованья 3000 р.

Ежели Милостивым воззрениям Вашего Сиятельства на службу мою Гимназия высших наук князя Безбородко или другая в южном краю России будет мне вверена, то я священною обязанностию почту для себя занять и должность положенного при ней врача без всякой за то платы, и иметь всевозможное старание, дабы направить сословие наставников к законному и единообразному исполнению должностей их, напутствуя же юные сердца питомцев на благоговейное стремление к единому, яко Верховному наставнику в учении жизни и всякие истины, надеюсь посеять семена обильных плодов к пользе и славе Отечества.

Поручая себя покровительству Вашего Сиятельства, честь имею быть с глубочайшим Высокопочитанием и совершенною преданностью, Вашего Сиятельства Милостивого Государя покорнейшим слугою Иван Орлай” [20].

К прошению И.С. Орлай приложил всю необходимую документацию о своей научно-педагогической и административной деятельности в России с 1791 по 1817 год включительно. Значение этих документов для воссоздания научной биографии выдающегося ученого-энциклопедиста исключительной важности, поэтому приводятся полностью и в той последовательности, как они представлены были И.С. Орлаем.

“Ваше Сиятельство Милостивый Государь!

Его Превосходительство баронет Яков Васильевич Виллие по неоднократным настояниям моим и в уважение слабости здоровья моего, позволил мне искать другого места, в южном краю России; в доказательство сего, имею

честь представить на обороте копию с письма, посланного им к графу Кушелёву-Безбородко. Августа 23 дня 1821^{-го} года (...) Иван Орлай. Копия. Милостивый Государь граф Александр Григорьевич! Находящийся при Высочайшем Дворе и при мне, по особым поручениям доктор статский советник Орлай, исправляя должность ученого секретаря Императорской Медико-хирургической Академии чрез многие годы, доказал явно многими опытами знание течения дел по учебному управлению, сочинением на латинском языке форм всякого рода дипломов и свидетельств, инструкций для учащихся и учащих, заведением разных книг для вящего порядка и вообще весьма успешным исправлением сей должности к совершенному моему удовольствию и всех членов Академической Конференции, и как он, находясь при мне 23 года, отличал себя всегда кротостию нрава, наилучшею нравственностью и примерным бескорыстием, то я по всем сим отношениям нахожу его достойным быть директором всякого учебного заведения, и соглашаюсь охотно, чтобы он по слабости своего здоровья, избрал таковое место по желанию его в южном краю России.

С совершенным почтением имею честь быть Вашего Сиятельства покорнейшим слугою Яков Виллие.

Августа 23 дня 1821^{-го} [21].

Копия. Его Императорское Величество высочайше повелеть соизволил: состоящего в службе при Высочайшем Дворе гоф-хирурга коллежского советника Ивана Орлая поместить на открывшуюся от увольнения от службы доктора барона Беллингаузена вакансию доктором с жалованьем по штату положенным по тысяче рублей в год. Каковый Высочайший Указ Придворной Канцелярии и объявляю ко исполнению.

На подлинном подписано: Обер Гофмаршал граф Толстой Мая 7 дня 1810 года” [22].

Копия с представления Его Сиятельству князю Александру Николаевичу Голицыну № 41 апреля 27 дня 1817 года:

“Милостивый Государь князь Александр Николаевич! Вашему Сиятельству, конечно, небезызвестно, что господин ученый секретарь императорской Медико-хирургической Академии статский советник Орлай состоит в службе с 1791 года, в которой всегда он отличал себя примерным усердием, ревностью и бескорыстием. С 1808 года, т.е. с самого преобразования упомянутой Академии исправлял он к удовольствию моему и всех членов Академического сословия должность ученого секретаря, пока жестокая болезнь, угрожающая ему преждевременною смертию, не принудила его оставить оную. В следствии сего Государь Император по ходатайству моему Всемилостивейше соизволил уволить его в отпуск для восстановления здоровья на неопределенное время в южный край России с сохранением получаемого им жалованья. Но и сие средство не принесло ему почти никакого облегчения, и господин Орлай видит себя теперь вовсе лишённым надежды к совершенному выздоровлению. Почему беру смелость всепокорнейше просить Ваше Сиятельство утвердить учёным секретарем Медико-хирургической Академии господина ординарного профессора Кайданова, который должность сию исправляет более трех лет с особенным рачением и успехом, а на место его по части Ветеринарной определить доктора Кронеберга, занимавшегося уже преподаванием разных частей ветеринарной науки в Йенском университете, с штатным обоим сим

чиновникам жалованьем и квартирными деньгами по 800 р. в год. По утверждению сего предположения Вашим Сиятельством Конференция Академии на основании устава своего § 26 не преминет задать г. Кронебергу пробную на звание профессора лекцию.

Поелику же в следствие сего распоряжения г. Орлай останется без места, больной, без надежды к выздоровлению, обремененный многочисленным семейством, из жены и семерых детей состоящим: то в полном уважении сего и отличной долговременной его службы долгом поставляю ходатайствовать у Вашего Сиятельства о испрошении ему в пансион получаемого им по Академии жалованья или производства ему одного из Кабинета Его Величества, либо из другого какого-либо места, с оставлением его при мне для употребления по усмотрению моему на службу: ибо он по совершенному знанию латинского языка и по обширным во врачебной науке сведениям необходим для меня, пока останусь я в службе Его Императорского Величества.

Включая здесь формулярный о службе господина Орлая список, честь имею быть и проч.

Подписал Яков Виллие” [23].

Копия с дополнения к № 41 28 апреля 1817 г.:

“Милостивый Государь князь Александр Николаевич! В дополнение к отношению моему от вчерашнего числа №41 нужным считаю присовокупить, что поелику болезненное состояние ученого секретаря Императорской Медико-хирургической Академии господина статского советника Орлая таково, что он может умереть внезапно: то если Государю Императору благоугодно будет всемилостивейше наградить его при отставке пансионом, в таком случае беру смелость всепокорнейше просить Ваше Сиятельство употребить ходатайство Ваше о распространении сего пансиона на дочерей господина Орлая до выхода их в замужество.

Имею честь быть и проч.

Подписал Яков Виллие” [24].

Копия с “Аттестата”:

АТТЕСТАТ

Дан сей из Конференции Императорской Медико-хирургической Академии статскому советнику и кавалеру Ивану Семеновичу Орлаю в том, что он, бывши в Римско-Императорской службе в Велико-Карловской вышних наук гимназии профессором словесных наук, вступил в Российско-императорскую службу студентом медицины в С. Петербургское Медико-хирургическое училище 1791 мая 8 дня. По испытании в Государственной Медицинской Коллегии произведён лекарем и оставлен в сем качестве при Генеральной сухопутной госпитали 1793 февраля 14 дня. Определен по способности его помощником ученого секретаря Государственной Медицинской Коллегии с оставлением при военной госпитали лекарем 1793 сентября 27 дня. Уехал в Вену для усовершенствования себя в медико-хирургических науках 1794 июля 31 дня. Признан почётным членом ЙЕНСКОГО физического общества в знак уважения его усердной ревности к естественным наукам 1795 мая 17 дня. Возвратившись из иностранных земель, определён по-прежнему помощником учёного секретаря

1797 июня 15 дня. За врачебные примечания на латинском языке им представленные в Государственной Медицинской Коллегии, и добропорядочную службу произведен ею штаб-лекарем 1798 февраля 14 дня. Определен лейб-гвардии в Семеновский полк на лекарскую вакансию с оставлением при должности и в Коллегии 1798 сентября 13 дня. Из одного полка по прошению уволен 1799 сентября 30 дня. Определен в С.-Петербургский почтамт на вакансию лекаря 1799 октября 19 дня. Уволен от Коллегии для определения к Высочайшему Двору в гоф-хирурги 1800 марта 9 дня. По Высочайшему именованному Указу пожалован надворным советником 1802 апреля 2 дня. Признан членом находящегося при Императорском Московском университете общества соревнования врачебных физических наук 1804 октября 15 дня. По Высочайшему Именованному Указу уволен от почтамта и определен помощником к г. лейб-хирургу Виллие 1805 марта 9 дня. Признан членом Альтенбургского Ботанического общества 1805 ноября 15 дня. Уволен по Высочайшему повелению в чужие края 1806 мая 4 дня, где в Королевско-Прусском Кенигсбергском университете за представленные им по сей части сочинения произведен словесных наук магистром и философии доктором 1806 июля 6 дня. В Императорском Дерптском университете за сочиненную и защищенную им диссертацию под заглавием: “Dissertatio sistens doctrinam de veribus naturae medicamentibus historiam brevem expositionem vendicias” (которая напечатана) произведен доктором медицины и хирургии 1806 октября 20 дня. Возвратившись из чужих краев, вступил в прежние должности 1806 ноября 1 дня. Государь Император во изъявление Высочайшего своего благоволения за принесенное им в дар Педагогическому институту собрание птиц Всемилостивейше пожаловать ему изволил бриллиантовый перстень 1807 октября 22 дня. Признан членом Императорского Московского общества испытателей природы 1807 декабря 16 дня. Избран Императорскою Медико-хирургическою Академиею и утвержден г. Министром внутренних дел ученым секретарем 1808 декабря 8 дня. Пожалован по именованному Высочайшему Указу в вознаграждение усердной службы коллежским советником 1809 января 9 дня. Признан членом Московского Общества истории и древностей российских 1809 мая 4 дня. Пожалован кавалером ордена св. Владимира 4-й степени 1809 сентября 22 дня. Признан экстраординарным членом фитографического общества, что в Горинке 1810 января 8 дня. Именным Высочайшим Указом произведен гоф-медиком 1810 мая 7 дня. Уволен в чужие края 1810 июня 1 дня. Признан почетным членом Эрлангского физико-математического общества 1810 сентября 1 дня. Возвратился из чужих краев и вступил в должность 1810 ноября 1 дня. Назначен редактором всеобщего журнала врачебной науки в комитете, учрежденном для издания одного 1811 января 7 дня. Признан Московским Обществом истории и древностей российских сореферентом общества 1811 сентября 19 дня. По Именованному Его Императорского Величества Указу пожалована ему пенсия 1000 рублей в год по смерти 1811 октября 6 дня. По Высочайшему повелению прикомандирован на время в С.-Петербургскую сухопутную госпиталь для исправления ординаторской должности 1812 апреля 8 дня. От ординаторской должности по причине уменьшения числа больных Медицинским департаментом Военного министерства уволен, с изъявлением ему совершенной благодарности за готовность и рачительность, какие оказал, подавая в самое

нужное время помощь больным военного ведомства и военнопленным разных наций, как-то: австрийцам, пруссакам, баварцам, виртенбергцам, итальянцам и гишпанцам 1813 октября 14 дня. Его Императорское Величество по всеподданнейшему представлению г. управляющего Военным министерством Его Сиятельства князя Горчакова и засвидетельствованием г. главного по армии медицинского инспектора Виллие, всемилостивейше пожаловать ему соизволил за отличное усердие, оказанное им при пользовании больных военного ведомства орденом Св. Анны 2-го класса 1814 мая 20 дня. По Высочайшему указу в воздаяние усердной службы и ревностного исполнения должности, пожалован в статские советники со старшинством с того времени, когда узаконенный срок в прежнем чине кончился, т.е. с 1813 января 9 дня. По Высочайшему повелению уволен от должности ученого секретаря Академии и оставлен при его превосходительстве г. президенте оной 1817 мая 15 дня. Находясь при Государственной Медицинской Коллегии в качестве помощника ученого секретаря, привел в порядок Медико-хирургическую библиотеку и Либеркюнский кабинет и притом последний по препоручению оной же Коллегии, изъяснял для с.-петербургской публики до 1794 июля 31 дня. Находясь при С.-Петербургском почтамте, кроме должности своей по званию лекаря, исправлял и должность доктора чрез нарочито долгое время без всякого за то возмездия, при всегдашнем сбережении сумм, определенных для лечения почтовых чиновников.

Во все время своего служения господин Орлай отличался примерным усердием к службе, деятельностью, бескорыстием и наилучшею нравственностью. – Во уверение чего и дан ему сей Аттестат за моим подписанием и казенною печатью. С.-Петербург, августа 24 дня 1818.

Его Императорского Величества лейб-медик, действительный статский советник, Императорской Медико-хирургической Академии президент, Медицинского департамента Военного министерства директор, главный по армии медицинский инспектор, великобританский баронет и разных российских и иностранных орденов кавалер.

Подписал Яков Виллие” [25].

На поданном И.С. Орлаем прошении с приложением, аттестующей его документации уже 24 августа 1821 г. Министр духовных дел и народно-просвещения князь А.Н. Голицын отдаёт распоряжение: «Приготовить о сем записку для доклада Государю, собрав предварительно нужные для сего справки.” [26]

В справке, подготовленной в канцелярии министерства, приводились необходимые данные для составления докладной:

“Статский советник Орлай получает ныне следующие оклады:

Жалованье по званию гоф-медика им доктора при Высочайшем Дворе 1000 рублей.

Жалованье же по должности при Президенте Медико-хирургической Академии - 2000 рублей. Итого жалования - 3000 рубл.

Да пожизненного пенсионера из Кабинета Его Величества - 1000 рубл.

Всего – 4000 рубл.

Он просит определить его директором в Нежинскую Гимназию высших наук князя Безбородко или другую подобную в южном краю России.

За долговременную же службу свою, которую продолжает он с 1791 года, исходотайствовать ему пенсион на жену и дочерей до выхода их в замужество.

Ежели не воспоследует на сие Высочайшего соизволения, то оставив его по-прежнему в звании придворного доктора, с получаемым им по оному по 1000 рублей в год жалованьем, дозволить ему занять место вне Петербурга в южном краю.

В таком случае обязуется он принять на себя в той Гимназии, куда определен будет, сверх должности директора, и место врача без всякой за то платы.

По предполагаемому штату Нежинской Гимназии жалованья директору оной полагается 3000 рублей в год.

В 1817 году по представлению Президента Медико-хирургической Академии вносим был в Комитет гг. министров доклад, об увольнении Орлая от Академии, с определением ему в пенсион получаемого им тогда от Академии по должности ученого секретаря оной жалованья 2000 рублей и с распространением сего пенсионна по его смерти на дочерей, оставив впрочем Орлая при Президенте, для употребления на службу по его усмотрению, так как Президент отозвался, что он нужен ему по совершенному знанию латинского языка и по обширным в врачебной науке сведениям.

Комитет положил Орлая от Академии уволить, оставив при Президенте с получаемым жалованьем по 2000 рублей в год из Государственного казначейства, ибо обращение оного в пенсион, который производится уже ему по 1000 рублей в год, вышло бы из принятого правила; на испрошение же пенсионна дочерям Орлая до замужества Комитет не осмелился решиться, не имея в виду никаких на то постановлений.

Таковое положение Комитета и Государь Император утвердить тогда соизволил.

В следствие сего Орлай от Академии уволен и оставлен при Президенте с жалованьем по 2000 рублей из Государственного Казначейства” [27].

28 августа 1821 г. Министр духовных дел народного просвещения князь

А.Н. Голицын докладывает Александру I-му “по прошению статского советника Орлая об определении его директором Гимназии высших наук князя Безбородко”:

“Находящийся при Президенте Медико-хирургической Академии гоф-медик статский советник Орлай в поданном мне прошении изъяснил, что в службе Вашего Императорского Величества состоит он с 1791 года; в продолжение сего времени с 1793 по 1800 находился помощником ученого секретаря Государственной Медицинской Коллегии; с 1800 года в течение 20 лет находится при Высочайшем вашего Величества Дворе сперва в звании гоф-хирурга, а ныне в звании гоф-медика; с 1808 утвержден ученым секретарем Медико-хирургической Академии; будучи в сем звании сочинил на латинском языке формы всякого рода дипломов и свидетельств, равно как и инструкцию о должностях профессоров и других чиновников, завел новые книги для соблюдения вашего порядка и устроил существующее в Академии и поныне течение дел. Кроме того, в продолжение сего времени помогал он Президенту Академии Виллие при издании сочинения о желтой американской горячке и трех изданий полевой фармакопеи. В 1811 году определен ему сверх жалованья

пенсион из Кабинета Вашего Величества по 1000 рублей в год. В 1817 году уволен он от должности ученого секретаря Академии и оставлен при Президенте оной для употребления на службе по его усмотрению с получаемым от Академии жалованьем по 2000 рублей в год из Государственного Казначейства. Многотрудные занятия по должностям, на Орлая возложенным, и по работам, кроме должностей, равно как и недостатки, претерпенные им с семейством, расстроили здоровье его до такой степени, что он принуждён был просить об увольнении его в отпуск до выздоровления в южный край России, где пробыл с Высочайшего Вашего Величества соизволения слишком два года, хотя и поправился, но не совсем выздоровел. Ныне же по требованию Президента Медико-хирургической Академии Виллие прибыл сюда.

Далее Орлай пишет, что чувствуя по преклонности лет своих нарочитое время неблагоприятное влияние северного климата, от коего, равно как и от понесённых им трудов, здоровье его приметным образом изменилось, желает избрать ныне, после 30-летней службы в Санкт-Петербурге, какое-либо место по учебной части в южном краю России, и потому просит об определении его на праздную вакансию директора Гимназии высших наук князя Безбородко в городе Нежине учреждённой. За долговременную же, всегда в трудах проведённую и бескорыстную службу, исходотайствовать ему пенсион, сверх определённого уже ему в 1811 году по 1000 рублей в год по смерти, с рас-поstrанием такового пенсионна в случае смерти его на жену и дочерей до выхода их в замужество; или же предоставить ему таковую же выгоду, какая Всемиловитейше дарована некоторым придворным медикам, как-то: Лодеру, Альбанию и Аббаю, то есть числиться при Высочайшем Дворе доктором, пользоваться по сему званию получаемым им ныне жалованием по 1000 рублей в год и занимать место вне Санкт-Петербурга, по слабости здоровья в южном краю России.

К сему Орлай присовокупил, что если при воззрении на службу его Гимназия высших наук князя Безбородко или другая в южном краю России будет ему вверена, то он священной поставит себе обязанностию занять и должность положенного при ней врача без всякой за то платы, и иметь все возможное старание, дабы направить сословие наставников к законному и единообразному исполнению должностей их, напутствуя же юные сердца питомцев на благоговейное стремление к единому яко верховному наставнику в учении жизни и всякие истины, надеется посеять семена обильных плодов к пользе и славе Отечества” [28].

3 сентября 1821 г. Александр I подписывает “Указ Правительствующему Сенату”: “По представлению Министра духовных дел и народного просвещения, повелеваю: статского советника Орлая уволить от должности его при Президенте Медико-хирургической Академии и определить директором Гимназии высших наук князя Безбородко, с положенным по сему месту жалованьем и сохранением получаемого сверх того пенсионна, оставляя по-прежнему и в звании придворного доктора, с жалованьем его по оному” [29].

16 сентября 1821 г. Правительствующий Сенат направляет Указ по соответствующим министерствам для его непосредственного исполнения:

“Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Правительствующего Сената господину тайному советнику, члену

Государственного Совета, сенатору, Министру духовных дел и народного просвещения и кавалеру князю Александру Николаевичу Голицыну.

По именному Его Императорского Величества высочайшему Указу, данному Правительствующему Сенату сего сентября в 3 день за собственноручным Его Величества подписанием, в котором изображено:

“По представлению Министра духовных дел и народного просвещения повелеваю статского советника Орлая уволить от должности его при Президенте Медико-хирургической Академии и определить директором Гимназии высших наук князя Безбородко с положенным по сему месту жалованьем и сохранением получаемого сверх того пенсионна, оставляя по-прежнему и в звании придворного доктора с жалованьем его по оному”. Правительствующий Сенат приказали: Сие высочайшее Его Императорского Величества повеление статскому советнику Орлаю объявить предоставить Вам господину тайному советнику, сенатору и кавалеру и о том к Вам и к г. министру финансов послать указы, каковым уведомить и Придворную Кантору” [30].

В тот же день, 16 сентября, князь А.Н. Голицын посылает письмо Почетному попечителю Гимназии А.Г. Кушелеву-Безбородко с извещением об утверждении И.С. Орлая в директорском звании:

“Милостивый Государь мой граф Александр Григорьевич! На письмо Вашего Сиятельства, относительно помещения статского советника Орлая в директоры Гимназии высших наук князя Безбородко имею честь изъяснить, что в рассуждении сего говорил я сам с Вами предварительно и Вы знали потому о сем наперед из моего словесного объявления. Образ же сношений с Вами, по качеству Вашему Почётного попечителя помянутой Гимназии, еще не установлен; ибо проект Устава рассматривается в Государственном Совете. Впрочем чиновник сей известен по отличным заслугам своим в ученом звании и по доброй нравственности; а притом Государь Император соизволил утвердить его в директорском звании Высочайшим своим Указом, и я удостоверен, что он оправдает сделанное ему доверие в управлении упомянутою Гимназиею” [31].

22 сентября 1821 г. соответствующее предписание посылается Попечителю ХУО:

“Имею честь препроводить при сем к Вашему Превосходительству копию с полученного мною из Правительствующего Сената Указа об определении статского советника Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко.

Покорнейше прошу Вас, Милостивый Государь мой, дать знать о сем упомянутой Гимназии.

Подлинное подписали: Министр духовных дел и народного просвещения князя Александр Голицын.

Директор Департамента народного просвещения Василий Попов” [32].

8 октября 1821 г. (предписание было получено 5 октября) Попечитель ХУО сообщает об определении статского советника Орлая директором Гимназии ее младшим профессорам:

“Полученный мною от господина Министра духовных дел и народного просвещения в копии Указ из Правительствующего Сената последовавший, об определении статского советника Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко, препровождаю при сем для сведения вашего” [33].

Получив предписание Министерства духовных дел и народного просвещения об определении его директором Гимназии высших наук князя Безбородко, И.С. Орлай прибыл в Нежин в конце октября 1821 г.

1 ноября 1821 г. он официально вступает в должность директора. В тот же день под его руководством реорганизуется первоначальная система управления как учебной части, так и хозяйственной. В каком порядке были поставлены и приняты основополагающие положения, говорят журналы (протоколы) заседаний по ученой части и по хозяйственному правлению, состоявшиеся того же 1 ноября 1821 г., а также донесение И.С. Орлая о своем вступлении в должность директора Попечителю Харьковского учебного округа. Все эти документы во многом проясняют новаторскую сущность вносимых И.С. Орлаем предложений по налаживанию учебно-воспитательного процесса на передовых принципах гуманитарно-философской и правовой высшей школы, какой и должна была стать Гимназия высших наук князя Безбородко. Многие документы в их целостном виде публикуются впервые. Несомненный интерес представляет уже первый журнал заседания по ученой части под председательством И.С. Орлая 1 ноября 1821 г.:

“§1. Прочтено по желанию г. директора предложение г. Попечителя Харьковского учебного округа от 26 февраля сего года, за № 246 о утверждении Временного Правления Гимназии, учрежденного по случаю внезапной смерти статского советника и кавалера Кукольника, и как из оного явствует, что временное Правление Гимназии остается в своей силе до распоряжения высшего начальства, то г. директор предложил Правлению о необходимости управлять Гимназиею по ученой части посредством конференций или совещательного сношения гг. профессоров и учителей, дабы дать течению дел законный и единообразный ход, одинаковый с постановлениями всех высших учебных заведений, как то: Императорской Академии наук, Императорской Медико-хирургической Академии по обоим отделениям и даже с предполагаемым уставом сей Гимназии.

Статский советник, г. директор предложил Правлению:

а) иметь собрание по ученой части в определенное время, свободное от занятий наставников, еженедельно один раз и больше по надобности;

б) завести журналы для вписывания в оные предложения высшего начальства и всякого рода предписаний, представлений чиновников гимназии, прошений их о принятии, увольнении из оной, одним словом, – всех видов бумаг и случаев по ученой части для исполнения и для суждения об оных. Журналы сего рода подписывать всем присутствующим, а мемории из оных представлять к высшему начальству, за подписанием директора и за скрепою исправляющего должность на время секретаря по ученой части. Таковые журналы в конце каждого года отдавать в переплет с следующею на них надписью: Министерства народного просвещения, Управления попечителя Харьковского учебного округа, Гимназии высших наук князя Безбородко Журналы по учёной части, такого-то года, месяца, дня.

По переплете отдавать для хранения в архив. А дабы в случае запросов по какому-либо делу удобнее найти делопроизводство, то положено иметь алфавитные инвентарии и составлять исподволь по течению самых дел.

§2. Г. директор предложил младшему профессору Никольскому, преподающему российскую словесность, исправлять на время должность секретаря по ученой части.

§ 3. Г. директор предложил:

а) представить ему общую книгу о воспитанниках Гимназии, т.е. о пансионерах Гимназии и о пансионерах вольных с начала поступления их с показанием их возраста, гражданского состояния родителей и времени, когда выбыл из оной;

в) представить ему каталог книг, хранящихся в библиотеке гимназии, причем определено объявить о сем младшему профессору Шапалинскому, которому доверяется должность библиотекаря. При сем же определено впредь все учебные книги в наличии находящиеся, розданные воспитанникам для учения или для чтения, равно и ведомости, выписываемые в гимназии и журналы, имеющие впредь быть выписываемыми, по предполагаемому уставу, иметь в ведении исправляющему должность библиотекаря. А по сему определено: ведомостям и журналам поступать впредь прямо в библиотеку, а оттуда к чиновникам гимназии по старшинству, напоследок отдавать исправляющему должность инспектора, как для его чтения, так и для отдачи по его усмотрению старшим воспитанникам, за всем сим поступить обратно в библиотеку, и при конце года отдавать их в переплет для хранения в архиве библиотеки гимназии.

§ 4. Г. директор объявил, что г. Почётный попечитель, Его Сиятельство граф Александр Григорьевич Кушелев-Безбородко поручил ему поместить в число казеннокоштных гимназии пансионеров Филиппа Миронова, из свидетельства коего за № 1434 сентября 29 дня 1821 года подписанного управляющим Экспедициею для ревизии счетов, действительным статским советником и кавалером Михайлом Мавриным, явствует: что он сын коллежского секретаря Семена Миронова, служившего в оной Экспедиции и умершего. По освидетельствовании сего юноши г. директором доктором Орлаем в здравии, определено принять его в число пансионеров гимназии.

§5. Г. директор объявил, что сын его Александр Орлай, обучавшийся в С.-Петербургской губернской гимназии в числе пансионеров на иждивении Кабинета Его Императорского Величества желает быть помещенным в число вольноприходящих учеников Гимназии высших наук князя Безбородко. Из данного ему от вышеупомянутой гимназии свидетельства за № 311 за подписанием Директора училищ С.-Петербургской губернии статского советника и кавалера Тимковского, явствует: что он обучался в оной гимназии Закону Божию, грамматическому познанию языков российского, латинского, немецкого и французского, всеобщей истории и географии, арифметике, алгебре, геометрии и начальным основаниям логики с похвальным прилежанием и успехам при всегдашнем добропорядочном и благонравном поведении. Почему определено: включить его в список учащихся вольноприходящим, а с аттестата, сняв копию за скрепою г. директора, хранить при делах гимназии.

Подлинный подписали: директор Иван Орлай, младшие профессора Парфений Никольский, Кирилл Моисеев, Казимир Шапалинский, учителя титулярный советник Федор Чекиев, Платон Кукольник” [34].

3 ноября 1821 года И.С. Орлай в письме Попечителю ХУО сообщает о прибытии в г. Нежин и вступлении в должность директора:

“Ваше превосходительство, Милостивый Государь!

Прибыв в город Нежин, вступил я в должность директора Гимназии высших наук князя Безбородко 1^{-го} ноября текущего года. Поставляя долгом о сем донести Вашему Превосходительству, всепокорнейше прошу принять меня, всё сословие наставников и других чиновников сей Гимназии в благосклонное начальственное Ваше благорасположение и покровительство. Я вменю себе в особенное счастье заслуживать доверенность Вашего Превосходительства и быть достойным благосклонного Вашего внимания, которое есть и всегда будет для меня лестно. Я употреблю все зависящее от меня и почту священною обязанностью для себя, чтобы направить сословие наставников к законному и единообразному исполнению должностей их, и все вместе будем стараться напутствовать юные сердца питомцев сего учебного заведения на благоговейное стремление к верховному наставнику в учении жизни и всякие истины; в полной надежде посеять семена обильных плодов к пользе и славе отечества. С глубочайшим высокопочитанием и совершенною преданностью имею честь быть Вашего Превосходительства, милостивого государя покорнейший слуга Иван Орлай.

Нежин, 3 ноября 1821 г.” [35].

В своем ответном письме 12 ноября 1821 г. Попечитель ХУО З.Я. Карнеев с искренним уважением и чувством большой радости приветствовал приезд и вступление в должность директора И.С. Орлая и выражал свою глубокую убежденность в достижении тех высоких целей, какие поставлены перед этим высшим учебным заведением:

“Долговременное служение Ваше и опытность на оном удостоверяют меня, что вверенное Вам столь важное учебное заведение достигнет предназначенной ему цели и юношество в оном воспитывающееся преуспеет в познаниях для отечества полезных и в истинной христианской нравственности, составляющей единственной надежды и прочное образование человека для времени и вечности. За сим я буду ожидать от Вас официальных донесений, в каком положении нашли Вы Гимназию и в какой исправности приняли Вы дела оной по всем частям в отношении их управлению экономическому, учебному и полицейскому” [36].

18 ноября 1821 г. И.С. Орлай посылает официальное донесение о вступлении в должность директора Гимназии, одновременно с большой похвалой отзываясь о делопроизводстве Временного правления, преподавании наук и ухода за воспитанниками:

“Господину Попечителю Харьковского учебного округа.

Вашему Превосходительству имею честь сим донести, что вступя в должность директора Гимназии высших наук князя Безбородко с 1 ноября и постепенно рассмотрев дела ее, кои временным Правлением исполнялись, нашел весьма хорошую во всех исправность, как-то: течение канцелярских дел, равно ведение приходорасходных о суммах шнуровых книг, составление по оным ежемесячных журналов и отчетов под распоряжением младшего профессора Никольского продолжавшиеся, соблюдены в надлежащем своем порядке; наличность суммы и движимых вещей, собственность Гимназии составляющих,

сбережены в целости; преподавание учения в классах продолжалось с похвальным усердием и заботливостию; воспитанники касательно всего относящегося к их содержанию и благоповедению сохранены назидательно. – В неупустительном соблюдении всего вышеозначенного порядка с особенной похвалой могу рекомендовать гг. младших профессоров Никольского, Шапалинского и Мойсеева.

Наличной суммы, хранимой в поветовом казначействе, как за расходом значится в шнуровой книге, к 1^{-му} ноября найдено 33405 р. 87 к., что из препровождённой ведомости за октябрь месяц усмотреть Ваше Превосходительство изволите. – Что же касается вещей, собственность гимназического дома составляющих, каковые мною найдены сообразно тем описям, по которым оные Временным правлением приняты были от статской советницы Кукольниковой по смерти мужа её, о том буду иметь честь Вашему Превосходительству в непродолжительном времени представить особые ведомости.

Директор Иван Орлай” [37].

В свою очередь Попечитель ХУО отправляет официальное донесение Министру духовных дел и народного просвещения о вступлении И.С. Орлая в должность директора Гимназии высших наук князя Безбородко:

“Полученное мною от директора Гимназии высших наук князя Безбородко донесение о вступлении и о том, в каком порядке приняты им дела оной Гимназии и прочие принадлежащие ей вещи, честь имею представить при сем в списке для сведения Вашего Сиятельства” [38].

Вызывает недоумение столь похвальный отзыв И.С. Орлая о работе Временного правления Гимназии, об учебно-воспитательном процессе в целом. Спустя несколько недель И.С. Орлай вынужден будет внести существенные коррективы в оценку рекомендованных им “с особой похвалой” младших профессоров, прежде всего – П.И. Никольского. Так, в письме Попечителю ХУО 21 декабря 1821 г. И.С. Орлай сообщает о недопустимых “прибавках”, которые вносились в письменные донесения П. Никольским, временно исполняющим должность ученого секретаря Конференции:

“Ваше Превосходительство, Милостивый Государь!

Из журналов Гимназии за ноябрь месяц, Вашему Превосходительству представленных на благоусмотрение, изволили усмотреть, что распоряжение сделанное мною с 1^{-го} ноября, то есть со времени вступления моего в должность директора, имеет целью вящий порядок по управлению сего учебного заведения и необходимость непрерывного отчета по делам. Распоряжение сие самовольно, но оправдывается благим намерением, при желании, чтобы и высшим начальством одобрено было. В следствие сего послано представление за № 169 к Вашему Превосходительству, но как оно поднесено мне младшим профессором Никольским для подписания в самое время отправления его в Захарьевское сельцо, и я по причине заботливой по делам торопливости, не заметил в то время тех прибавок, кои угодно было сделать Никольскому, и кои не совместны с властью директора, то покорнейше прошу Ваше Превосходительство уничтожить прежнее представление и принять в благосклонное уважение при сем предложенное, яко основанное на том ходе дел, который изъяснен в журналах. Ежели Ваше Превосходительство заблагорассудите прекратить ход

(принятого) мною доселе постановлению (имеется в виду назначение П. Никольского "исправлять на время должность секретаря по ученой части. – Е.М.), то в таком случае прошу покорнейше позволить мне представить способного чиновника в секретари, на утверждение Вашего Превосходительства, ибо не возможно мне при преклонности лет и слабости здоровья занимать место и секретаря, и писца, и бухгалтера. При сем случае имею честь донести, что хотя я отзывался одобрительно в одном донесении моем к Вашему Превосходительству и имел смелость рекомендовать их (младших профессоров Гимназии. – Е.М.), но сие более относится к теперешнему их мне спомоществанию, нежели к прежнему их управлению, в дела коего я отнюдь не входил, да и не мог вникнуть, по многим при управлении дел заботам. Вижу однакож, что у них были шнуровые книги, но более ничего не знаю. Ныне же пользуюсь я советами младшего профессора Мойсеева по хозяйственной части и имею в нем великую помощь, полагаясь на его трезвость, осмотрительную опытность и лучшую, как мне кажется, нравственность. Процесс настоятеля Нежинского Благовещенского монастыря Виктора с профессором Никольским еще не кончен. Я употребил доселе все зависящее от меня, чтобы восстановить между ними мир, и надеюсь в том успеть.

О последствии долг мой будет донести Вашему Превосходительству. Впрочем с глубочайшим высокопочитанием и с совершенною преданностию имею честь быть Вашего Превосходительства милостивого государя покорнейший слуга Иван Орлай” [39].

Принципиальность И.С. Орлая очевидна, как и очевидна его нетерпимость ко всякого рода служебным подлогам и злоумышленным инсинуациям со стороны чиновников Гимназии.

С сочувственным пониманием отнесся к письму И.С. Орлая Попечитель ХУО З.Я. Карнеев. В своем ответном письме 21 января 1822 г. он писал:

“Милостивый Государь мой, Иван Семенович!

Предложенное при письме Вашем от 21 декабря истекшего 1821 года представление за № 169 я приказал канцелярии моей внести в дела оной, а прежнее уничтожить, с сим вместе пожалел я, что г. Никольский осмелился сделать в нем самовольные прибавки, без Вашего на оные согласия. Сие показывает, сколько неблагонадежность его для производства дел службы, столько и склонность к неблагоприятным затеям, которые в некотором отношении открываются и в поступке его с отцом архимандритом Виктором. Впрочем могло бы иметь для обоих их неприятные последствия, в отвращении коих единственно в уважение ходатайства Вашего я остановлю дальнейший его ход, надеясь, что Вы обратите особенное внимание на все действия сего чиновника” [40].

Многолетний опыт научно-педагогической деятельности в Медико-хирургической академии, высокий патриотический настрой, выдающиеся организаторские способности, исключительные душевные качества, широта и глубина научных знаний во многом определили прогрессивный характер принятых мер И.С. Орлаем по реорганизации всего учебно-воспитательного процесса на принципах высшей философско-гуманитарной и юридической школы, как они были сформулированы в самом Уставе Гимназии высших наук князя Безбородко.

Под непосредственным руководством И.С. Орлая систематически стали проводиться заседания Конференции по ученой части и хозяйственного правления, на которых зачитывались предписания Министра духовных дел и народного просвещения, Попечителя ХУО и принимались соответствующие решения, затем ставились и обсуждались вопросы, связанные с текущим учебно-воспитательным процессом и проблемами его дальнейшего совершенствования.

Дело в том, что по прибытии в Нежин 24 августа 1820 г. первый директор Гимназии В.Г. Кукольник, озабоченный “надлежащим устройением учебного порядка как в рассуждении преподающих науки, так и в рассуждении обучающихся”, вынужден был при отсутствии большинства профессоров и учителей вести занятия в одном подготовительном отделении, чтобы затем по прибытии всех профессоров и учителей “произвестъ испытание ученикам и по оказанным успехам распределить их по классам”. Однако в связи с преждевременной кончиной В.Г. Кукольника этот замысел так и не был осуществлен. Временное правление Гимназии лишь продолжило вести подготовительные занятия сначала в одном, а затем в апреле-мае в двух отделениях, так как количество учащихся с 26-ти при Кукольнике, увеличилось до 38. После годичных испытаний в конце июня 1821 г. все учащиеся были распределены не по классам, а лишь по трём отделениям.

24 августа 1821 г. Временное правление посылает Попечителю ХУО донесение “О начатии воспитанникам учения и о распределении их по отделениям вместо классов до особенных распоряжений”:

“По возвращении воспитанников Гимназии высших наук князя Безбородко из домов их родителей, куда увольняемы были на каникулярное время июля месяца, принеся Господу Богу молебствие с испрошением благодати Его, начали им продолжать учение с сего августа кратким повторением прежде пройденных предметов, а после сего соображая, что многие из них способны к слушанию дальнейших наук по оказании хороших успехов в науках предыдущих, другие же по недавнему их вступлению в Гимназию обещают достаточную к тому надежду, за благо признали вывести их из второго отделения и составить из них отделение третье... Таким образом, до особенного впредь распоряжения в Гимназию поступившее в оную юношество в настоящее время по предметам учения и по своим способностям состоять ныне будет в трех отделениях. Что и имеем честь представить Вашему Превосходительству на благоусмотрение с приложением как списка воспитанников каждого отделения, так и таблиц расписания учебных предметов и часов.

Из предметов учения по прилагаемым таблицам усмотреть изволите, Ваше Превосходительство, что во 2^{-м} и 3^{-м} отделениях будут преподаваемы из логики главнейшие начальные логические действия: сие сочтено за нужное для предварительного приготовления юных умов воспитанников к слушанию впоследствии дальнейших по словесности риторических правил и особенно к риторическим тогда сочинениям, в коих практическое упражнение без логического знания свойств и разделения понятий, умом человеческим образуемых, равно без знания составлять из понятий рассуждения и предложения, а из рассуждений умствования и силлогизмы, особенно риторические доказательства, осталось бы упражнением только механическим без внутреннего основания и, так сказать, без участия душевных способностей в

действовании по правилам логическим. Имея честь все сие представить, осмеливаемся и спрашивать на то начальственного Вашего Превосходительства соизволения” [41].

В ответном письме 3 сентября 1821 г. Попечитель ХУО сообщал о своем согласии, “чтобы заведенный при нынешнем начатии воспитанниками изучения наук порядок был оставлен до будущего особенного распоряжения” [42]. Однако Министерство духовных дел и народного просвещения признало удовлетворительным только “разделение воспитанников на три отделения и приложенное при оном расписание учебных предметов и часов”, потребовав исключения начал логики во 2^{-м} отделении:

“В расписании по второму отделению вместо первых начал логики, коих преподавание для детей сего возраста рановременно и не сообразно с их понятием, назначенные для сего по субботам 9 и 10 часы обратить в преподавание истории, с дополнением для географии совокупно с историей в неделю четырем часам; в расписании по третьему отделению, вместо алгебры в 9 и 10 часу утра в понедельник и 11 – 12 утра в среду, преподавать начальные основания алгебры и геометрии, коих совокупное преподавание может быть гораздо полезнее” [43].

Получив предписание Министерства духовных дел и народного просвещения “помянутое расписание учебных предметов в Гимназии высших наук князя Безбородко ввести в действие по оной с изъясненными здесь переменами», Попечитель ХУО 24 декабря 1821 г. посылает соответствующее распоряжение директору Гимназии И.С. Орлаю:

“Полученное мною от господина Министра духовных дел и народного просвещения предписание о исправлении некоторых частей прежде сделанного временным правлением донесения учебных предметов во вверенной Вам Гимназии препровождаю при сем в копии для должного со стороны Вашего исполнения” [44].

Предписание, конечно же, явилось запоздалым. Все указанные предметы наук изучались в Гимназии на всем протяжении первого полугодия и, судя по экзаменационным оценкам, весьма успешно. Не помогло и вмешательство И.С. Орлая, который прекрасно осознавал преждевременность ввода логики в начальное обучение учащихся Гимназии, все его критические замечания оказались проигнорированными, о чем свидетельствует его ответное письмо Попечителю ХУО З.Я. Карнееву:

“Ваше Превосходительство, Милостивый Государь!

На замечание высшего начальства по содержанию предложения Вашего превосходительства № 1445 имею честь донести, что я со времени вступления моего в должность директора неоднократно говорил профессору Никольскому, что логика преподается в философическом факультете, а не в низших или предуготовительных классах, но ему угодно было оставаться при заблуждении своем своенравно, и он вместо грамматики преподавал логику по Баумейстеру, как сие изволите усмотреть из 1 журнала за январь месяц 1822 года, § 12.

Я не могу при сем случае скрыть, что г. Никольский запоем пьет, и во время пьянства делает разные неистовства как в гимназии, так и вне оной. 7 апреля приведен он домой в пьяном виде, встревожил всех на квартире своей, детей своих разогнал ночью, что они принуждены были ночевать у профессора

Пилянкевича, и как таковые сцены часто случаются, то я нахожусь в необходимости поручить должность секретаря по ученой части, кою он доселе занимал, господину профессору Андрущенко, на что прошу покорнейше соизволения Вашего превосходительства. Признаюсь, что желал бы я, чтобы Никольский удален был от сей гимназии, ибо он предосудительным своим поведением будет всегда пятнать сословие других наставников, коих нравственностью я весьма доволен, и в таком случае можно бы поручить российскую словесность профессору Андрущенко.

Впрочем имею честь пребыть с высокопочитанием и преданностью Вашего Превосходительства Милостивого Государя покорнейшим слугою.

9 апреля 1822. Иван Орлай” [45].

29 апреля 1822 г. последовало ответное письмо Попечителя ХУО “О поручении должности секретаря научной части младшему профессору Андрущенко”.

По известным Вам причинам для безостановочного хода дел во вверенной Вам Гимназии я согласен, чтобы должность секретаря по ученой части поручена была младшему профессору Андрущенко, которого и поручаю Вашему высокоородию ввести в исправление оной” [46].

Других мер воздействия на младшего профессора П. Никольского не последовало, и он продолжал преподавать российскую словесность.

С первых дней своего директорства И.С. Орлай всецело был поглощен проблемами дальнейшего развития и совершенствования всего учебно-воспитательного процесса в Гимназии, чтобы поставить ее в одном ряду с другими высшими учебными заведениями.

“Приняв под распоряжения мои сие новое учебное заведение, – писал он, – я главнейшим для себя поставил долгом, при первоначальном его образовании употребить все зависящие от меня способы и меры, чтобы привести его сколько возможно ближе к единообразию с знатнейшими российскими училищами и дать ему по наукам, так и по хозяйственному устройению прочное основание... Таким образом Гимназия в скором времени поставлена будет на той степени совершенства, на которой я видеть ее усиленно желал бы” [47].

Ниже приводимые архивные документы полностью раскрывают целеустремленную административно-организационную и педагогическую деятельность И.С. Орлая, в результате которой “особые права и преимущества”, дарованные Гимназии высших наук князя Безбородко, получили осязаемые очертания в энциклопедической системе философско-юридических и общеобразовательных дисциплин, структуре преподавания с разделением на науки, языки и свободные искусства, а также в процессе нравственного и эстетического воспитания.

На третьем заседании Конференции по ученой части, которое состоялось 8 ноября 1821 г., И.О. Орлай предложил завести книги для учета и хранения официальной документации (“для вписывания постановлений и всякого рода предписаний высшего начальства, дабы иметь оные при всяком случае в виду для неукоснительного по оным своевременного исполнения”), “для записывания поступающих в Гимназию воспитанников и времени выбывания оных с означением состояния родителей, губернии и уезда их местопребывания и

возраста одну для пансионеров гимназии, другую для вольных пансионеров, третью для учащихся вольноприходящих”.

Затем, по предложению И.С. Орлая, были четко скоординированы обязанности надзирателей по наблюдению за нравственностью воспитанников Благородного пансиона, по развитию навыков разговорной речи на иностранных языках. В журнал заседания Конференции по учёной части было записано: “Г. директор находит нужным: а) чтобы надзиратели, имеющие дежурство при воспитанниках, являлись к нему ежедневно по утрам для донесения о всем происшедшем в их дежурство и дабы надзиратели имели всевозможное попечение о том, чтобы пансионеры во время их дежурства не говорили иными языками, как иностранными, а наиболее французским и немецким; б) г. директор желает доставить пансионерам всевозможные случаи упражняться в вышеозначенных языках, находит нужным иметь в виду впредь и то, чтобы даже и служители, всегда окружающие пансионеров, как то буфетчик и лакей, знали какой-либо из вышеозначенных языков. Посему определено: впредь приискивать таких служителей исподволь, а надзирателям объявить о соблюдении вышеозначенного, равно и о том, чтобы они во время своего дежурства заботливо смотрели, во всем ли бывают исправны воспитанники при отпусках их в классы, как-то: учили ли свои уроки, запаслись ли на следующий класс перьями, книгами и бумагою, сшили ли и облиневали ли (которые пишут по линейкам) тетрадки (сшивать же приказывать служителям) и хранят ли тетрадки свои и книги в чистоте и сбережении, равно заготовлены ли служителями чернила и разнесены ли в чернильницах по классам, дабы по вступлении в классы воспитанники ни за чем из оных принадлежностей не выходили” [48].

В дальнейшем гимназическим надзирателям Аману и Зельднеру поручалось и “смотрение за вольноприходящими учениками, живущими на частных квартирах или в домах своих родителей” [49].

Пристальное внимание было уделено И.С. Орлаем пополнению гимназической библиотеки необходимой учебной литературой. В этом отношении интересен 5-й журнал заседания Конференции по учёной части 19 ноября 1821 г., в котором было записано:

“Г. директором предложено: что по вступлении его в должность усмотрено им, что весьма недостает учебных классических книг для преподавания наук воспитанникам, что для сего не нужно ли на сумму для учебных пособий выписать оных особенно известных и принятых уже в учебных заведениях авторов для раздачи воспитанникам на слушание по оным объяснения учебных предметов в первых началах их. Определено: привести сие в исполнение и для начального учения купить соответственно числу воспитанников ниже следующие учебные книги” (были указаны: Курс математики г. Фусса, Всеобщая география г. Гейма, Всеобщая история г. Кайданова, Риторика Могилянского, Руководство к красноречию г. Мерзлякова, Басни Федра, изд. Кошанского и др.) [50]. Особого внимания заслуживает усложненная И.С. Орлаем процедура приёма вновь поступающих в Гимназию вольноприходящих учеников (подача ими соответственных документов, вступительные экзамены, система оценок, последующее распределение по классам и отделениям).

В журнале заседания Конференции по учёной части 19 ноября 1821 года записано:

“Поданными прошениями благородные юноши Александр Высочин, обучавшийся в Киевской гимназии, Василий Сулима, Дионисий и Иван Байковы, обучавшиеся дома, просили г. директора о позволении им вольноприходящими учениками слушать преподаваемые в Гимназии учебные предметы; причем представили Высочин похвальный лист за № 175, за подписанием директора Киевской гимназии и училищ Григория Петрова, похвальный же лист за № 55, за подписанием визитатора училищ почетного члена Виленского университета маршала Новградопольского повета Ивана Вележинского, свидетельство № 92, за подписанием директора Киевской гимназии Григория Петрова и аттестат за № 67, за подписанием почетного смотрителя училищ Прилуцкого повета капитана Белецкого-Носенко; Байковы: два свидетельства о дворянстве за №№ 273 и 274, за подписанием маршала Прилуцкого повета Якова Горленко; Сулимы: свидетельство о дворянстве за № 100, за подписанием правящего должность маршала Переяславльского повета хорунжия Франца Реммерса. Касательно же дворянства Высочина в данных ему свидетельствах значится, что он сын титулярного советника Евстафия Высочина. Сообразно проекту Устава Гимназии и предложению г. Министра духовных дел и народного просвещения за № 788 в копии приложенному при предписании г. Попечителя Харьковского учебного округа от 2 апреля 1821 года за № 403 г. директор, соглашаясь на просимое оными юношами позволение, предложил предварительно испытать их в знаниях, в каких они сведущи. Почему и были они испытываемы младшими профессорами Никольским, Шапалинским и Моисеевым. По испытании оказались знающими: Высочин в российской грамматике хорошо, в началах логики не худо, в риторике слабо, в арифметике изрядно, в алгебре сбивчиво, в началах истории и географии всеобщих хорошо; Сулима и Дионисий Байков в оных же предметах посредственно, исключая логики и риторики, коим еще не обучались, равно и алгебры, в коей мало сведущи; а Иван Байков: в российской грамматике очень слаб, в арифметике, истории и географии мало; в языках же латинском Высочин не худо, а прочие очень мало; в немецком и французском все порядочно, кроме Ивана Байкова, который слаб. В следствие сего испытания определено: позволить им ходить слушать преподаваемые предметы – Высочину, Дионисию Байкову и Сулиме в третьем отделении, а Ивану Байкову во втором, до дальнейшего усмотрения Гимназии” [51].

В Нежинском филиале Черниговского областного архива хранятся прошения о зачислении на учебу и документы к ним, ознакомление с которыми дает возможность восполнить недостающие факты по истории Нежинской Гимназии высших наук князя Безбородко и других учебных заведений Украины. Интересны в этом отношении поданные Александром Высочиним прошение и перечисленные выше документы. Приводим их полностью с необходимыми комментариями:

“Его Высочородию господину директору Гимназии высших наук князя Безбородко Ивану Семеновичу Орлаю

От дворянина Александра Евстафьева сына Высочина

ПРОШЕНИЕ

Обучавшись в Киевской гимназии преподаваемым наукам, желаю продолжить слушание курсов оных в Гимназии высших наук князя Безбородко, и потому покорнейше прошу Ваше Высочорodie позволить мне слушать оные в сей Гимназии, чему же обучался я в упомянутой Киевской гимназии и с каким успехом для усмотрения оного имею честь приложить при сем данные мне аттестаты и похвальные листы. 1821-го года ноября 17-го дня Александр Высочин.

При сем приложены свидетельство о учении под литерою А, аттестат о учении под литерою В, и два похвальных листа под литерами С и Д.

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Предъявитель сего Киевской Губернской Гимназии второго класса ученик Александр Высочин, вступивши в подготовительный класс сентября 1-го дня 1817-го года, обучался всем по Уставу сей Гимназии положенным предметам по 20-е декабря 1820-го года с прилежанием и хорошими успехами, при чем вел себя благонравно; ныне же по воле родителя его титулярного советника Евстафия Высочина уволен для продолжения учения во вновь открывающуюся близ жительства его Нежинскую Гимназию. Во удостоверение чего и дано ему Александру Высочину сие Свидетельство с приложением Гимназической печати.

Киев. Марта 11-го дня 1821-го года.

Директор училищ Киевской губернии, коллежский советник и кавалер Григорий Петров” [52].

ПОХВАЛЬНЫЙ ЛИСТ

На основании Высочайше утвержденного Устава учебных заведений, подведомых Университетам, дан сей Киевской Губернской Гимназии ученику первого класса Александру Высочину при публичном испытании, в засвидетельствование его прилежания, благонравия и оказанных при том отличных успехов.

Июня 28 дня 1820-го года.

Директор училищ Киевской губернии, коллежский советник и кавалер Григорий Петров” [53].

(В числе других подписей – учитель словесных наук Николай Белоусов. – Е.М.)

Немаловажное значение для судеб Гимназии высших наук князя Безбородко имело то обстоятельство, что к обучению в Гимназии допускались вольно-приходящие ученики (т.е. без всякой оплаты за обучение), прием которых предоставлялся на усмотрение гимназического начальства.

В марте 1821 г. соответствующее предписание было направлено Министерством духовных дел и народного просвещения Попечителю ХУО, а от него в Гимназию:

“Господину Попечителю Харьковского учебного округа.

Г. Почётный попечитель Гимназии высших наук князя Безбородко граф Кушелёв-Безбородко представил мне между прочим, что допускаемое §7 проекта Устава смешение пансионеров с вольноприходящими за нравственностью коих, особенно в большом числе оных Гимназии никак нельзя иметь равный присмотр, может быть весьма вредно, и для того просил ограничить число вольноприходящих бедными, кои лишены способов к воспитанию своему и не могли поступить в казенные воспитанники, предположив прием их постановить на одних правилах с казенными воспитанниками, и с тем, чтобы те, на чьих руках они находятся, уже сами наблюдали за их поведением и малейшие отступления от правил училищных служило поводом их исключения.

Хотя меру сию не можно не признать полезною, но как она, по обстоятельствам, может подвергаться изменению, то я признаю удобным, не постановляя о сем в Устав никакого ограничения, предоставить прием вольноприходящих усмотрению гимназического начальства с утверждения Вашего Превосходительства.

О сем уведомив ныне же графа Кушелёва-Безбородко, за нужным считаю сообщить о том Вам, милостивый государь мой, для надлежащего с Вашей стороны по оному распоряжению” [54].

В апреле 1621 г. данное предписание в копии было направлено Попечителем ХУО младшим профессорам Гимназии “для должного впредь по оному исполнению” [55].

Так был открыт доступ к обучению в Гимназии для всех желающих.

Образовательно-воспитательный процесс по убеждению И.С. Орлая должен был предстать в своем нерасторжимом единстве и взаимодействии, к чему и были направлены все его усилия и старания с первых же дней вступления в должность директора Гимназии. Не только за успехами воспитанников в преподаваемых им предметах наук должны были строго и неупустительно следить профессора и учителя, но и за их прилежанием и поведением, обобщающие оценки которых представлялись затем в ежемесячных ведомостях. Такие же ведомости по поведению воспитанников пансиона представлялись и надзирателями-гувернёрами. Если при первом директоре Гимназии В.Г. Кукольнике была налажена надлежащая дисциплина воспитанников и назначены первые надзиратели и инспектор, то при Временном правлении присмотр за воспитанниками был значительно ослаблен, не осуществлялось надлежащего руководства воспитательным процессом и со стороны инспектора Ф.И. Чекиева, определенного на эту должность директором В.Г. Кукольником 15 декабря 1820 г., а затем и Временным правлением 6 февраля 1821 г. Интересно отметить, что при вступлении в должность директора Гимназии, когда были распределены должности ученого секретаря, кассира и библиотекаря, И.С. Орлай ни словом не обмолвился о должности инспектора. Лишь спустя месяц, 9 декабря 1821 г., И.С. Орлай в письме Попечителю ХУО впервые обосновывает необходимость должности инспектора в Гимназии и предлагает назначить на эту должность младшего профессора К.А.Мойсеева, имя Ф.И. Чекиева, исполняющего должность инспектора, даже не упомянуто:

“С начала поступления моего в должность директора Гимназии высших наук князя Безбородко заметил я, что для надлежащего надзора над

воспитанниками, при возрастающем числе оных, нужен сверх надзирателей особый опытный инспектор, который бы сверх смотра за оными, имел навык и даже приличное обстоятельством искусство принимать благоприветственно родителей, посещающих воспитанников, равно как и желающих отдавать вновь детей своих, который бы званием инспектора споспешествовал цели заведения. По проекту Устава сей Гимназии для достижения сего намерения предназначено поручить инспекторскую должность одному из профессоров оной, почему имея честь донести о сем Вашему Превосходительству, приемлю смелость покорнейше просить позволить мне о поручении должности инспектора г. младшему профессору Мойсееву, яко способнейшему по выбору моему к занятию сего места, особенно представить на утверждение Вашего Превосходительства” [56].

Почин И.С. Орлая о необходимости для Гимназии должности инспектора был встречен Попечителем ХУО “с совершенным одобрением”, как и кандидатура К.А. Мойсеева. В ответном письме 24 декабря 1821 г. Попечитель ХУО писал И.С. Орлаю:

“Милостивый государь мой, Иван Семенович!

Изъясненное в письме Вашем ко мне от 9 сего декабря предположение относительно необходимости сверх надзирателей особого инспектора во вверенной Вам Гимназии, я совершенно одобряю и потому предоставляю Вам сделать мне официальное представление об утверждении в сим звании избираемого Вами к оному младшего профессора Мойсеева, который по известной мне отличной христианской нравственности с похвалою может исполнить сию должность, но я желал бы, чтобы чиновник сей сверх инспекторства оставался и профессором по крайней мере до получения устава” [57].

Трудно поверить тому, что И.С. Орлай абсолютно ничего не знал о том, что Ф.И. Чекиев исполнял должность инспектора в Гимназии. Если бы было названо имя Чекиева и указаны недостатки его при исполнении своей должности, реакция Попечителя ХУО могла носить совершенно иной характер, так как Ф.И. Чекиев был определен в Гимназии по личной просьбе директора Департамента народного просвещения В. Попова к самому Попечителю, что раскроется при увольнении Чекиева из Гимназии по его прошению после освобождения его от должности инспектора.

10 января 1822 г. И.С. Орлай посылает официальное представление “О поручении должности инспектора профессору Мойсееву”, внося существенные дополнения и коррективы:

“Гимназия высших наук князя Безбородко, возрастая благоуспешно при первоначальном уже ее учреждении, имеет значительное число учащихся, как воспитанников, так и вольноприходящих, для коих общего, кроме надзирателей, ежедневно присутствующих, надзору нужен благонадежный инспектор, то есть который бы соединял с познаниями осмотрительную опытность, вежливость и кротость нрава, внушаемую нам христианским законом, и чтобы тщательным начальствованием над воспитанниками и примерным поведением соответствовал цели учебного заведения. Для сего в проекте Устава Гимназии предназначается быть инспектором одному из профессоров оной, почему и вследствие соизволения Вашего Превосходительства честь имею представить на

утверждение в должности инспектора г. младшего профессора Мойсеева, яко способнейшего по вышеозначенным качествам к занятию сей должности, с оставлением его профессором по-прежнему и с предназначением, если возможно будет сделать ныне, старшим профессором, по способности его, исторических наук по открытию высших классов, на таком точно основании, как сие представлено высшим начальством занимающему ныне место профессора немецкой словесности г. Билевичу, но предназначенному быть профессором политической экономии по открытию сей кафедры” [58].

28 января 1822 г. Попечитель ХУО направил соответствующее представление Министру духовных дел и народного просвещения, который утвердил 18 февраля того же года Мойсеева “в звании инспектора над воспитанниками Гимназии с оставлением его и при настоящей профессорской должности” [59].

Новооткрытые архивные документы и материалы неопровержимо свидетельствуют, насколько тщательной продуманностью и аргументированностью отличались принимаемые И.С. Орлаем решения и начинания, направленные на дальнейшее развитие и совершенствование учебно-воспитательного процесса на принципиально новых, высших по своему характеру и назначению научно-методических и педагогических основаниях. Однако это был лишь начальный период его плодотворной деятельности. В дальнейшем, по инициативе и под непосредственным руководством И.С. Орлая будет начата и завершена реорганизация всей учебно-методической системы на принципах высшей философско-гуманитарной и юридической школы.

Литература:

1. ГИА Украины, К.Ф.2162. 0.1.Д.331: Устав Гимназии высших наук князя Безбородко. Глава вторая. О должностных лицах по учебной части в Гимназии. 1. О директоре, § 19.Л.13.
2. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832). – К., 1879. – С.12
3. Там же. – С.17
4. Там же. – С.18.
5. НФЧГОА. Ф. №104 (377). 0.1.Д.59: Прощения о зачислении на учебу в Гимназию высших наук князя Безбородко и документы к ним. Л.16
6. ГИА Украины, К. Ф. 2162, 0.1. Д.253. Письмо С.Н. Кукольник от 10 августа 1821 г. Получ. 16 августа. – Лл.45-46.
7. Там же. – Л.47.
8. Там же. – Л.48.
9. Там же. – Лл.104-105.
10. Там же. – Л.109.
11. Там же. – Л.112 об. ст.
12. Там же. – Л.106-108.
13. Там же. – Л.113.
14. Там же. – Л.114. (В деле № 253 – имеется письмо-ходатайство С.Н. Кукольник о предоставлении ей пенсии с сообщением данных о службе ее мужа, копия брачного свидетельства с переводом из латинского. – Е.М.)

15. Там же. – Л.267. По жалобе Архимандрита Виктора на профессора Никольского в причиненной ему обиде; Л.177. Письмо Архимандрита Виктора З.Я. Карнееву 27 сентября 1821 г.

16. Там же. – Л.178. Предписание З.Я. Карнеева директору Гимназии И.С. Орлая; Л.179. Донесение И.С. Орлая Попечителю ХУО о прекращении дела с приложением объяснения П. Никольского 5 декабря 1821 г. (лл. 182-183, письмо Архимандрита Виктора И.С. Орлаю 21 декабря 1821 г. (л.181).

17-18. Там же.

19. Там же. – Д.257. Дело о назначении статского советника Мизко на должность директора Гимназии высших наук князя Безбородко. 11 мая – 21 июня 1821 г. Л.1.

20. ЦГИА России. СПг.Ф.733. О.94. Д.12. Лл. 1-3.

21. Там же. – Л.5.

22. Там же. – Л.6.

23. Там же. – Лл.7-8.

24. Там же. – Л.8 об.

25. Там же. – Л.9-12.

26. Там же. – Л.1.

27. Там же. – Л.13

28. Там же. – Лл.15-16.

29. Там же. – Л.17.

30. Там же. – Л.18.

31. Там же. – Л.19.

32. ГИА Украины. К.Ф.2162 0.1. Д.253. Об определении статского советника Орлая директором в Гимназию высших наук князя Безбородко. Лл.139-142. – Л.140.

33. Там же. – Л.142.

34. Там же. – Д.267. – Л.167.

35. Там же. – Д.253. – Л.143.

36. Там же. – Л.144.

37. Там же. – Л.145.

38. Там же. – Л.146.

39. Там же. – Д.273. Дело об управлении учебной и хозяйственной частью Гимназии Безбородко в Нежине, 1822. На 10 листах. – Л.8.

40. Там же. – Л.10.

41. Там же. – Д.253. – Л.122.

42. Там же. – Л.121.

43. Там же. – Л.126.

44. Там же. – Л.127.

45. Там же. – Л.128-129.

46. Там же. – Л.130.

47. ЦГИА России. СПг. 0.78. – Д.66. – Л.14.

48. ГИА Украины. К. Ф.2162. 0.1. – Д.276. Журналы заседаний по ученой и хозяйственной части Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине. – Л.5. (И.А. Сребницкий ошибочно отмечает, будто данное заседание Конференции по ученой части было первым: Сребницкий И.А. Материалы для

біографії Н.В. Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К.,1902. С.36. – Е.М.)

49. Там же. – Л.8.
50. Там же. – Л.8
51. Там же. – Л.8 об.
52. НФГЧОА. Ф.1104 (377). 0.1. – Д.59. – Л.16.
53. Там же.
54. ГИА України. К. Ф.2162. 0.1. – Д.253. – Л.60.
55. Там же. – Л.61.
56. Там же. – Д.267. – Л.167.
57. Там же. – Л.168.
58. Там же. – Л.169-170.
59. Там же. – Л.171.

М.М.Будзар

Садибна культура України останньої третини ХІХ сторіччя: Микола Костомаров в садибі Киселів

Проблема садибної культури та дворянської садиби як культуротворчого гнізда є цікавою і не досить дослідженою. Вона привертала до себе увагу спеціалістів, але часто розглядалася лише в окремих аспектах: історичному, мистецтвознавчому, краєзнавчому. Пік інтересу до даної теми припадає, поперше, на період початку 1900-х років, коли вона була відкрита для широкого загалу, і на проміжок з кінця 1970-х до початку 1980-х років, коли в умовах поступової „демократизації” гуманітарних наук зацікавлення нею стало показником прогресивності та загальнолюдських інтересів дослідника. Вагомість даного питання для історії української культури на сучасному етапі полягає у тому, що ґрунтовна розробка його дозволяє не просто розширити уявлення про напрямки розвитку культурного процесу в Україні кінця ХVІІІ-ХІХ сторіччя, але й підкреслити багатозначність цього процесу, співіснування в ньому консервативних і прогресивних, традиційних і новаторських явищ.

Користуючись дослідницькою традицією та спираючись на праці попередників, можна визначити кілька основних типологічних рис садибної культури. Це синтетичність, традиційність, егоцентричність, буттевість. Наявність таких рис обґрунтовувалася у роботах Ю.М. Лотмана [1], Г.Ю. Стерніна [2], С.Д. Ліхачова [3], Т.П. Каждан [4].

Синтетичність садибного життя проявлялася у поєднанні господарської діяльності та культурних інтересів власника маєтку, у взаємодії пластичних мистецтв (архітектури, садово-паркового, вжиткового) з видовищними (музикою, балетом, театром), у поєднанні людського буття з нерукотворним природним середовищем. Егоцентричність садибного побуту пов’язана насамперед з тим, що до певної міри він був обумовлений особистісним фактором, тобто залежав від психологічних якостей, ступеня освіченості,

духовних інтересів господаря. Кастова обмеженість поглядів і дивакуватість господаря Качанівки 30-х – 40-х років – Г.С. Тарновського, колекціонерські пристрасті його спадкоємця – В.В.Тарновського-молодшого, суспільно-політичне кредо Г.П.Галагана, літературно-просвітницька діяльність П. Куліша, власників садиб у Сокиринцях і Мотронівці, – все це було важливою частиною „культурної фізіономії” їх маєтків.

Традиційність садибного побуту обумовлена його певною консервативністю, замкненістю, усталеністю у часі. Самі будинки, парки навколо них, предмети та меблювання кімнат, сімейні альбоми, родинні портрети – все виступало носієм пам’яті поколінь, тією сферою, де історія перехрещувалася з індивідуальним „Я”, минуле перетікало у сьогодення. Традиційність садибного життя тісно пов’язана з його буттєвістю – наявністю постійного набору змістовних ознак, які нібито призупиняли час, підкоряючи його ідеї вічного існування. Ця типологічна риса особливо яскраво виявилася у садибній культурі 1860-х 1880-х років, коли таке відношення до минулого та майбутнього втілювало зусилля культурної свідомості епохи протистояти процесу руйнування садибного „мікрокосму”, втрати ним своїх органічних якостей.

Час після реформи 1861 року став етапом випробування для „дворянських гнізд”. Руйнація замкненого садибного світу, що тримався на праві господаря і праці кріпосних, скорочення вотчинно-поміщицького підприємництва призвели до того, що головне ядро садибної культури перемістилося у ті маєтки середнього достатку, володарі яких належали до творчої інтелігенції або тісно були з нею пов’язані. Качанівка при Василю Тарновському - молодшому, хутір Мотронівка, де проживали Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок, хутір Іванівський, де „працював на землі” видатний живописець Микола Ге, хутір Круглик, власниця якого Катерина Скаржинська проводила широку дослідницьку і збирацьку діяльність, – в цих осередках була створена духовна атмосфера, необхідна для творчої праці їх власників і відвідувачів.

Садиби такого гатунку яскраво засвідчують про той перехід „від садиби до дачі” (вислів Г.Стерніна (2)), що відбувався в Росії та Україні в останній третині XIX сторіччя. Саме в цей період осередками культури стають скромні маєтки небагатих дворян, вихідців зі старої козацької верхівки. Їх власники, що сформувалися у демократичному середовищі, діють вже в іншу історичну епоху, ніж освічені дворяни першої половини XIX сторіччя. Діяльність цих людей має більше практичного сенсу, від селянства вони вже не відділені соціальною прірвою, їх кроки „на ниві народного блага” більш буденні, але не менш дієві. До такого різновиду маєтків можна віднести садибу полковника Марка Дмитровича Киселя на околиці міста Прилуки (тоді Полтавської губернії). Саме з цією садибою в Дідівцях пов’язані останні 10 років життя видатного історика, літератора, фольклориста, суспільного діяча Миколи Івановича Костомарова.

Сіло Дідівці вперше згадується 1629 року, колись воно знаходилося на певній відстані від Прилук, зараз же майже входить у приміську зону. Невеличка садиба Киселів серед мальовничих Дідовець зберігала традиційне планування своїх бундючних родичів – великих панських маєтків початку XIX сторіччя. Ошатний будинок, дерев’яний, рублений, на високому цегляному підмурку з чотири колонним класичним портиком над широким ганком був розташований у

глибині просторого двору, під величезним каштаном. З обох сторін від нього, ніби натякаючи на традиційний „курденер”, розмістилися два флігелі, теж дерев’яні, з великими підвальними приміщеннями. Навколо будинку був розбитий парк, що знаходився у межах садибної огорожі. Саме тут з 1865 року постійно проживала родина полковника М. Д. Киселя – він сам, дружина Аліна Леонтіївна, уроджена Крагельська, син Олександр і доньки Юлія та Софія. У Дідівці родина переїхала з Києва на весні 1865 року у зв’язку з погіршенням стану здоров’я господаря.

Як зазначав О.М.Лазаревський у праці „Опис Малоросії. Полк Прилуцький” [5], прилуцькі Киселі ведуть свій родовід від Журавського сотника Івана, онук якого Яків у 1737 році служив у полковій канцелярії, згодом став хорунжим (1747), осавулом (1754) і в 1771 – полковим обозним. Цебто, шляхетська родина М.Киселя мала козацьке коріння. Згідно з книгами Прилуцького волосного правління, що зберігаються у місцевому відділенні Державного обласного архіву [6], на 1861 рік за М.Киселем у селі Дідівці і хуторі Киселівщина значилося 39 душ селян і п’ять дворових людей та ще в Роменському повіті вісім селян. Кисель та його сім’я належали до того кола небагатого дворянства, яке в Російській імперії середини XIX сторіччя відіграло помітну роль у політичному та культурному житті.

Доля поєднала життя дворянина Киселя з життям історика, опозиціонера і мрійника Миколи Костомарова тим, що звела їх з однією жінкою. Аліна Крагельська була тією дівчиною, з якою мав побратися 30-річний Костомаров, чому завадив його арешт 29 березня 1847 року, напередодні весілля (ця романтична історія широко відома). Тільки у 1873 у Києві, де жила А. Кисель після смерті чоловіка, відбулася зустріч цих двох людей, після якої між ними зав’язалося листування. Микола Іванович і Аліна Леонтіївна домовилися про побачення літом у Дідівцях, у маєтку, що залишився А.Кисель у спадок.

Вже перший літній сезон у Дідівцях 1874 року згадувався самим М.Костомаровим та його оточенням як цілющий, благодатний, сповнений краси природи, народних пісень і свят. У листах вченого до Д.Мордовця (Мордовцева), у нарисі самого Мордовця „Під небом України”, у спогадах Аліни Леонтіївни рефреном лунає один і той самий мотив: „Травень; я весь в зелені і в цвіту; величезний лапятий квітковий цвіт покриває верхівки вишень, яблунь, груш і терену, в повітрі розлита цілюща теплота...” [7]; „До самих Дідовець дорога моя лежала серед пишної зелені...Он зелений дах садиби, надвірні будівлі, верхівка церкви – все тоне в зелені, сама ж зелень розчиняється у блідо-рожевому шумовинні квітучих яблунь, груш вишень...” [8]; „Повітря повнилося співом солов’їв, їм ніби вторили мелодійні пісні селянської молоді, що справляла на вулиці весняне свято природи...” [9].

В художній традиції XIX сторіччя Україна завжди сприймалася як країна садів, благодатний край [10], садибне життя уявлялося як середовище, де здійснюється необхідний зв’язок людини з природою, будь то рукотворний парк або натуральний ландшафт. Так само і маєток у Дідівцях став у свідомості його мешканців необхідною ланкою цієї традиції.

Влітку 1874 року Костомаров приїздив до Дідовець двічі. У квітні він гостював тут три тижні, побував на українському народному весіллі, про що згадував так: „...Вперше за своє життя я мав таку нагоду... спілкуючись тривалий

час з народом, у молоді роки я ніколи не спостерігав справжнього торжества народних розваг і знав весільну поезію лише з друкованих та в різних місцях записаних пісень..." [11]. Вдруге вчений приїхав сюди у серпні, після закінчення Археологічного з'їзду в Києві, на якому він виступав з промовою.

Наступному приїзду Костомарова до Дідовець передували драматичні події. Взимку він тяжко хворів на тиф і, ще знаходячись у критичному стані, втратив матір. Внаслідок хвороби у вченого дуже погіршав зір, лікарі під загрозою сліпоти заборонили йому на тривалий час наукові заняття, які вимагали розумового напруження. Саме в таких обставинах історик і Аліна Леонтіївна, яка з моменту його хвороби жила у Петербурзі, їдуть у травні 1875 року в Україну. Тут відбулося їх вінчання. У Чернігівському обласному державному архіві, в архівному фонді Полтавської консисторії зберігається метрична книга Дідівської церкви св. Параскеви за 1875 рік, де є актовий запис за №15 від 9 травня: „Наречений: член Археографічної комісії Міністерства народної освіти Микола Іванович Костомаров, дійсний статський радник, православного віросповідання, першим шлюбом, 58 років. Наречена: Прилуцького повіту села Дідівці: вдова полковника Аліна Леонтіївна Кисіль, римсько-католицького віросповідання, другим шлюбом, 44 років". З цього моменту А. Костомарова стала дбайливою помічницею свого непрактичного й хворобливого чоловіка.

Перебуваючи у Дідівцях ще сезони 1878, 1879, 1881-1884 років, М.Костомаров не тільки відпочивав у цьому затишному притулку, але й інтенсивно працював. Твір „Мазепа і мазепинці" фактично був завершений під час „Дідівських сезонів". Ще 1875 року вчений продиктував тут дружині „Автобіографію", влітку 1883 року написав у маєтку останню драму „Елліни Тавриди". А. Костомарова та її близькі прагнули створити у садибі атмосферу, необхідну для творчої праці. Пасинок Костомарова О. Кисель згадував, що тут був запроваджений усталений, розмірений спосіб життя [13]. Історик рано, ще до шостої години, прокидався, в екіпажі разом зі старим слугою їхав купатися у передмістя Прилук Кустівці, назад з версту йшов пішки, святами та у неділю обов'язково заходив до Кустівської церкви. Від ранішнього чаю до сніданку (о 12 годині) вчений працював, диктуючи дружині, потім до обіду йому читали вголос. Обід відбувався завжди рівно о 16-й годині. Вечори проходили у тихих заняттях. Такий консервативний розпорядок дня якнайкраще відповідав потребам літнього вченого, стомленого життєвими випробуваннями.

Але, живучи у Дідівцях, Костомаров не вів життя анахорета. У нього нерідко бували друзі, сам він здійснював поїздки, зокрема до В. Тарновського у Качанівку, до Г.П. Галагана у Сокиринці, до М.М. Ге на хутір Іванівський. Влітку 1878 року у Дідівцях перебував давній приятель історика письменник, публіцист, етнограф Д.Л. Мордовець (1830-1905). Спогади про цю поїздку відбилися у його творі „Під небом України". Автор захоплено розповідає про те, як разом із Костомаровим спостерігав він святкування сільською молоддю Віхи та Івана Купала. Мордовець і Костомаров відвідали разом Густинський монастир, що розташований неподалік від Дідовець. Вони спостерігали церемонію урочистого переносу ікони Богородиці з „теплої" церкви до Троїцького собору, роздивлялися соборні фрески.

1881 року гостем вченого у маєтку була К.Ф. Юнге (1843-1913), дочка віце-президента Петербурзької Академії наук, художниця та благодійниця. М.І.Костомаров та К.Ф. Юнге відвідали М. Ге на його хуторі, про що художниця згадувала: „Ніколи не забуду я тієї гостинності, з якою Ге зустріли мене, і тих приємних днів, що я провела у них... Про що тільки вони не переговорили з Костомаровим у ці два-три дні. Надзвичайно, що ця жвава й напрочуд цікава бесіда не була зіпсована жодними суперечками, тому що весь час співрозмовники були згодні один з одним...” [14]. Гостював у садибі Киселів і В.П.Горленко (1853-1907), письменник, мистецтвознавець, критик, фольклорист, етнограф, що жив у своєму родовому маєтку у селі Ярошівка Прилуцького повіту. В. Горленко належав до відомого козачого роду, засновником якого був Лазар Горленко, один з полковників Прилуцького полку. В. Горленко цікавився історичним минулим України, у чому його інтереси співпадали з науковими пошуками Костомарова. У серпні 1883 року вони здійснили поїздку з Дідовець до містечка Лубни, де відвідали Мгарський монастир, урочище Солоницю – місце останньої битви Наливайка, старовинні могильники і кургани. Влітку наступного року В. Горленко і М. Костомаров подорожували до Переяслава для збору історичних матеріалів про Переяславську старовину та старожитності. І тут вони оглядали старовинні церкви та споруди [15].

Таке коло спілкування давало М.І. Костомарову можливість і влітку не знаходитися осторонь того інтелектуального середовища, що існувало навколо нього у Петербурзі. Духовна атмосфера у садибі Киселів під час перебування тут вченого набула характерних культуротворчих ознак, що зумовлювалося самою особистістю Костомарова. Але і після смерті Миколи Івановича, що сталася у квітні 1885 року, культурне життя в садибі не припинилося, насамперед завдяки новому власнику маєтку, Олександру Марковичу Киселю, який успадкував його від матері.

О.М. Кисель (1855-1933) – досить цікава постать в історії Чернігівщини кінця XIX – початку XX сторіч. Він належав до тієї частини „середньої руки” поміщиків, яких називали „лібералами”. О. Кисель був типовим представником демократично налаштованої інтелігенції кінця XIX сторіччя. Документи, що зберігаються у прилуцькому відділі обласного архіву (в основному, це матеріали Прилуцького земства) [16], детально висвітлюють суспільну, просвітницьку та меценатську діяльність цієї людини. З 1895 року він обирається гласним Прилуцького повітового земства. Знайшовши фінансове господарство у занедбаному стані, О. Кисель вимагає створення спеціальної комісії для оцінки фінансової діяльності земства. Пізніше він працює заступником голови управи, потім – на виборчій посаді (мировим суддею).

Меценатська діяльність О. Киселя завжди була практично зорієнтована. У місті Прилуки на Переяславській вулиці він побудував зразкову ковальську майстерню, яка після 1917 року працювала як робітнича артіль, потім була реорганізована у велике промислове підприємство. 1902 року, будучи членом повітової земської управи, Олександр Маркович домігся відкриття ще однієї міської амбулаторії (на розі сучасних вулиць Київської та Пушкіна). В 1905 року він подарував громаді села Дідівці десятину землі для будівництва початкового земського училища замість старої, вже не придатної для використання церковної школи. У вересні 1906 року училище почало діяти. За ініціативою О. Киселя у

цей час при садибі були відкриті майстерня для дівчат по виготовленню мережива і теслярська майстерня для хлопців. Більша частина коштів для утримання майстерень надавалася родиною Киселів, земство оплачувало лише роботу вчителів.

О. Кисель успішно виступав також у сфері просвіти, написав кілька брошур з питань поліпшення сільськогосподарського виробництва, з 1914 до 1917 року власним коштом видавав громадсько-політичну газету „Прилуцький голос”, яка стала першим виданням такого типу у Прилуцькому повіті. Суспільна, освітня та меценатська діяльність О.М. Киселя мала суто практичне спрямування, характеризувала його як людину дієву, соціально активну, доброзичливу.

Розглянувши певні етапи існування садиби Киселів як явища культури, можна дійти висновку, що історичний шлях, який вона пройшла, є органічним для дворянських маєтків України другої половини ХІХ сторіччя. Еволюція садибного побуту у даному випадку має чіткі обриси – від звичайного родинного осередку, яким була ця садиба за життя М. Киселя, до своєрідного духовного центру, де збиралися близькі за професійними, естетичними та науковими інтересами люди, якою вона стала за часів перебування тут М. Костомарова, і, нарешті, до садибного утворення, де завдяки послідовній праці О. Киселя, були створені необхідні умови для розвитку народних промислів і поширення освіти серед селянства. Маєток у Дідівцях належав саме до такого різновиду культурологічних гнізд останньої третини ХІХ сторіччя, де природа, спілкування однодумців, життєвий побут, духовна атмосфера і наука поєдналися в одне непорушне ціле.

Подальше дослідження типології дворянських маєтків в її еволюційному розвитку дозволить суттєво поглибити сучасні уявлення про духовну картину світу ХІХ сторіччя.

Література:

1. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства. – СПб: Искусство, 1999.
2. Стернин Г.Ю. Абрамцево: от «усадьбы» к «даче»// Стернин Г.Ю. «Русская художественная культура 2-й половины ХІХ – начала ХХ веков». – М.: Сов. художник, 1984. – С.184-208.
3. Лихачев Д.С. Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей. – СПб: Наука, 1991.
4. Каждан Т.П. Русская усадьба // Русская художественная культура 2-й половины ХІХ столетия – Наука, 1991. – С. 354-393.
5. Лазаревский А.Н. Описание старой Малороссии Полк Прилуцкий. Т.3.- К.: Типогр. Ун-та св. Владимира, 1902.
6. Прилуцький відділ Обласного державного архіву в Чернігові, Ф. 1442, оп. 1, спр. 1.
7. Мордовцев Д.Л. Н.И. Костомаров в последние десять лет жизни. 1875 – 1885// Русская старина. – 1885. – № 48. – С. 48.

8. Мордовцев Д.Л. Под небом Украины. // Исторический вестник. – 1884.–Т.18. – С.25.
9. Костомарова А.Л. Н.И. Костомаров (из воспоминаний) // Вестник Европы. – 1910. – № 7. – С.31.
10. І. Родічкін, О. Родічкіна. Сад і культура України // Хроніка 2000. – № 41–42 . – К.: ФСРМ. – 2001. – С.121.
11. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Наукова думка, 1989. – С.219.
12. Чернігівський державний обласний архів. Ф. 1530. – Оп.2. – Спр.42. – Л 32 – об.
13. А. Кисель. К биографии Костомарова // Киевская старина. – 1896. – №1.
14. Юнге Е.Ф. Воспоминания о Н.Н. Ге // Николай Николаевич Ге. Мир художника. – М.: Искусство, 1978. – С.263.
15. Горленко В.Н. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина.– 1886. – №1. – С.51-83.
16. Прилуцький відділ обласного державного архіву у Чернігові. Ф. 1486.– Оп. 3. – Спр. 50, 51, 55, 60, 61, 63 – 65, 69, 75, 82, 87, 96, 98, 104, 110, 115.

О.В.Аніщенко

**Професійні досягнення вітчизняних фахівців та
учнівської молоді
в експозиціях всеросійських,
регіональних і міжнародних виставок
(1881-1913)**

Організація виставкової діяльності на теренах України – унікальне за своєю природою явище. Сільськогосподарські, педагогічні, мистецькі, промислові та інші виставки зокрема стимулювали громадську активність, сприяли поширенню передового досвіду, рекламі нових способів, прийомів, методів і форм навчання й виховання, підвищенню культурно-освітнього рівня та розвитку творчого потенціалу представників різних верств населення.

Перш за все зазначимо, що проблема організації виставкової діяльності не була предметом комплексних досліджень. Окремі аспекти цієї багатогранної проблеми висвітлені в публікаціях О. Котлобулатової, В. Передерій, Р. Шмагало [2; 7; 18]. Метою нашої публікації є якісний аналіз виставкової діяльності різних масштабів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і характеристика професійних досягнень вітчизняних фахівців та учнівської молоді – вихованців жіночих і чоловічих професійних навчальних закладів.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття у суспільному житті України та інших держав досить поширеним явищем було влаштування виставок – регіональних, всеросійських, міжнародних. Станом на 1912 р. лише в

Полтавській губ. планувалось провести понад 30 сільськогосподарських виставок, у Київській – 18, у Чернігівській – 2. В їх роботі передбачалась зокрема участь вихованців жіночих і чоловічих професійних навчальних закладів [17, арк. 113, 123-123 зв.]. Насамперед вони сприяли поширенню і популяризації професійних знань серед представників різних верств населення, посиленню уваги суспільства до професійної освіти. Деякі з них мали благодійну мету.

Наукову цінність, на наш погляд, мають матеріали щодо організації виставкової діяльності у Галичині. З 1772 р. ця територія входила до складу Австро-Угорщини і найбільший вплив на неї у сфері культури та економіки мали країни Західної Європи. Проте мистецтво Галичини, зокрема декоративно-ужиткове, розвивалось на народних традиціях із використанням досвіду зарубіжних країн.

Великий успіх мали експозиції Галичини на Віденській виставці домашнього промислу (1890 р.). На цій столичній виставці гончарські та ткацькі вироби Галичини кількісно і за художніми якостями не мали рівних серед експозицій інших частин імперії та здобули “справжню перемогу” [18].

Успіх галичан на виставці 1890 р., зокрема засновника 4-х промислових шкіл на Тернопільщині В.Федьковича (1845-1917), був відзначений цісарем Австро-Угорщини. Велика колекція історичних килимів В.Федоровича привернула увагу радника імператорського двору з питань художньо-промислової освіти доктора Екснера, що втілювалося у написанні монографії з історії подільського килимарства [18]. Після офіційних відвідин найголовніших художньо-промислових шкіл Буковини і Галичини В.Екснер переконався, що найздібніша молодь з усіх регіонів імперії “горнеться саме до галицьких і буковинських шкіл”.

У Відні під патронатом цісарського двору відбувались систематичні виставки, на які постійно запрошували галичан. Зокрема, на організованій Віденським музеєм виставці 1880 р. високу оцінку отримали вироби Львівської промислової школи. На загальнодержавній виставці 1893 р. у Відні похвальним дипломом цісаря нагороджено коломийське товариство “Туцкульська спілка”, яке поширювало вироби домашнього промислу у Празі, Лондоні, Парижі, Відні [18].

Престиж Галицького декоративно-ужиткового мистецтва значно зріс після міжнародної виставки будівельного промислу 1892 р. у Львові. Серед інших там демонструвались вироби 7 із 49 наявних на той час фахових промислових шкіл Австро-Угорщини.

Проте найвищих оцінок і визнання декоративно-ужиткове мистецтво Галичини здобуло на Всесвітній виставці 1900 р. у Парижі. Інтер’єр Галицького Павільйону представив майже всі галузі художнього виробництва: меблі, металеві вироби, кераміку, килимарство. Організатори виставки оцінили здобутки галицького художньо-промислового шкільництва золотою медаллю та найвищими нагородами. Високими державними нагородами відзначили організаторів Галицького Павільйону урядові кола Австро-Угорщини [2, с. 42-45].

У подальші роки експозиції галицьких художньо-промислових шкіл мають успіх на спеціалізованих виставках художнього металу у Кракові (1902; 1904), кераміки – на вже традиційних виставках у Відні (1904),

Мисленіцах (1904), Кракові (1905) тощо. Під протекторатом Франца Йосифа відбулася організація великої Виставки домашнього промислу 1912 р. у Коломиї.

Зауважимо, що кошти на організацію та проведення виставок надходили з різних джерел (субсидії від приватних осіб і товариств, казенних, земських, міських та інших установ; платня за аренду місць для експонатів і за відвідування виставок; частина прибутку від проданих експонатів; платня за лекції та читання, котрі могли влаштовуватися під час проведення виставок та ін.) [12, арк. 9зв.; 14, арк.15; 15, арк.86]. Окрім цього, організаційні комітети виставок піклувалися про пільгові тарифи для перевезень залізницею експонатів зарубіжних і російських учасників.

Досліджуваний період характеризується досить високою активністю окремих жіночих фахових навчальних закладів та жінок, котрі представляли експонати на виставках різних рівнів.

Архівні джерела свідчать, що одна з Всеросійських промислово-художніх виставок розпочала діяльність у 1881 р. у Москві. У Києві було організовано допоміжний комітет виставки. Експонати поділялися на 9 груп, серед яких – художні твори; ремісничі та інші вироби (одяг, головні убори, плетення, в'язання, перуки тощо); садівництво і городництво [10, арк. 5, 14-21, 77].

Влаштування ряду виставок переслідувало не лише освітні, а ще й комерційні цілі. Зокрема це стосується проведеної у Солянному Городку Всеросійської виставки жіночої художньо-ремісничої праці (1890 р.). Очевидці зазначали, що вона показала надзвичайне працелюбство жінок, сумлінність у виконанні зразків і в той же час одноманітність та недостатню оригінальність виставлених робіт. На виставці експонувались твори живопису (на папері, дереві, тканинах), штучні квіти тощо. Функціонував і відділ різьблення та витинання. Частина експонатів призначалася на продаж. У такий спосіб майстрині намагалися заробити на прожиття, хоча ціни на вироби були набагато нижчими, ніж у художніх магазинах і салонах.

На наш погляд, науковий інтерес мають результати проведеної в 1896 р. у Нижньому Новгороді Всеросійської художньо-промислової виставки. У ній зокрема брали участь жінки й фахові жіночі навчальні заклади з різних куточків Російської імперії. На ній, до речі, функціонувала окрема секція “Жіноча освіта” [11, арк. 15д.]. У списку нагороджених зазначені прізвища 18 українських жінок (вони вибороли нагороди за ведення господарств, утримання підприємств, якісну сільськогосподарську продукцію, консервовані вироби тощо) (див. табл.1). За виготовлені рукодільні роботи дипломи різних розрядів було присуджено ученицям 15-ти жіночих гімназій Києва, Сімферополя, Феодосії, Кам'янця-Подільського, Одеси, Харкова та інших міст України, Київського та Полтавського інститутів шляхетних дівчат, Київських дитячих притулків [16, арк. 133зв.-134].

ТАБЛИЦЯ 1
Відомості про жінок та жіночі професійні навчальні заклади України, відзначені нагородами Всеросійської промислової художньої виставки у Нижньому Новгороді (1896 р.)

№ п/п	Дані про експонентів			
	Прізвища учасниць та назви навчальних закладів	Населений пункт	Вид Нагороди	За які заслуги присуджено нагороду
1	Алексіано Н.М.	м.Сімферополь	медаль золота	За асортимент добірних яблук та відмінний виноград сорту "Ізабелла" з промислового саду.
2	Балашова К.А.	м.Київ	медалі золота, срібна, бронзова	За зразкове в технічному відношенні господарство Мошногородищенського маєтку; за високу якість експонатів; за введення на Мар'їнському пісочно-рафінадному заводі важливих сучасних устаткувань у галузі цукрового виробництва та значні обсяги виробництва і турботливе ставлення до робітників і службовців.
3	Бяратинська Н.О. (княгиня)	Полтавська губернія	медаль золота	За сумлінну працю по вирощуванню льону впродовж 30-и років.
4	Браницька М.Є. (графиня)	м. Біла Церква	медаль срібна	За "правильну роботу" і задовільний технічний стан Сали-вонківського та Ольшанського пісочно-цукрових заводів.
5	Воздвиженська нижча сільсько-господарська школа 1 розряду	Чернігівська губернія	диплом II розряду	За організацію навчально-виховного процесу.
6	Воронович М.М.	Чернігівська губернія	похвальний відгук	За яблука сорту "Антонівка".
7	Єзерська Л.О.	м. Харків	похвальний відгук	За гарну якість французького сиру "Порт-Салю".
8	Запара Л.О.	Таврійська губернія	медаль срібна	За тривалу роботу по вирощуванню вівців, доброякісну вовну і гарний стан представлених тварин.
9	Зельміц К.М.	м. Ромни	медаль бронзова	За варення і пастилу.
10	Зозулинська жіноча практична школа сільського господарства і	Київська губернія	диплом II розряду	За різноманітні роботи учениць.

	домове-дення			
11	Клор М.О.	Подільська губернія	медаль бронзова, похвальний відгук	За фрукти з власного саду, за “культуру лікарських рослин”.
12	Лазова К.І.	м.Сімферополь	медаль бронзова	За груші відмінної якості з власного саду.
13	Лещинська М.М.	м. Суми	медаль золота	За гарну організацію роботи Кияницького буряко-цукрового заводу і піклування про службовців та їх сім'ї.
14	Миколаївське училище для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту	м. Миколаїв	диплом I розряду	За колекцію шовківництва, хустки та шарфи.
15	Скараманга А.Є.	м. Бахмач	медаль срібна	За значне виробництво і “гарну технічну постановку промислу на Бахмутському солеварному заводі.”
16	Случевська Є.А.	Чернігівська губернія	медаль бронзова	За доброякісну спиртову продукцію.
17	Соловійова О.Я.	м. Харків	медаль золота	За дуже гарну обробку вовни; введення карбонізації, завдяки якій полегшується збут та застосування брудної вовни.
18	Спеціальний клас художніх робіт і красних рукоділь Ольги і Серафими Курдю-мових.	м. Київ	диплом II розряду	За різноманітність і прекрасне виконання різних вишивок і штучних квітів.
19	Фон-ГюбнерТ.Д.	м.Сімферополь	диплом II розряду	За колекцію з шовківництва.
20	Ханенко В.М.	м. Київ	медаль золота	За зразкове ведення господарства із застосуванням спеціальних культур.
21	ХаритоненкоН.М.	м. Суми	медаль золота	За організацію роботи Веринського буряко-цукрового заводу, піклування про службовців та їх сім'ї.
22	Ягмін Г.К.	Подільська губернія	медаль срібна	За сушені плоди та овочі; фруктові вина.

П р и м і т к а. На виставці було також відзначено рукодільні роботи учениць 15-ти жіночих гімназій Одеси, Києва, Євпаторії, Харкова та інших міст України, Київського та Полтавського інститутів шляхетних дівчат і Київських дитячих притулків (Маріїнського та ім. Імператора Олександра II).

У названій виставці брали участь і вихованки фахових жіночих шкіл. Аналіз архівних джерел показав відсутність шаблонів при присудженні нагород. Так, дипломи II розряду отримали Воздвиженська нижча сільськогосподарська школа (за організацію навчально-виховного процесу); Зозулинська жіноча практична школа сільського господарства і домоведення (за різноманітність виробів учениць); спеціальний клас художніх робіт і красних рукоділ Ольги і Серафими Курдюмових (за виготовлені рукодільні роботи); диплом I розряду – Миколаївське училище для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту (за колекцію шовківництва, хустки та шарфи) (див. табл. 1). Ряд жіночих недільних шкіл (Сумська, Харківська, Катеринославська, Керченська) та Маріупольська із спільним навчанням хлопців і дівчат вибороли дипломи I розряду за плідну діяльність у галузі народної освіти. Працівників Харківської тюремної недільної школи (жіноче відділення) також було відзначено за енергійне і відповідальне ставлення до своєї справи, успішність викладання [11, арк. 240, 277].

Різнманітні виставки організовувалися зусиллями фахових, благодійних і просвітницьких товариств [8, арк. 1]. Зокрема 1904 р. у Санкт-Петербурзі розпочала роботу Перша Всеросійська виставка монастирських робіт, ініційована Товариством піклування про вихованців Імператорського виховного дому і схвалена Святим Синодом. Учасниками могли стати жіночі й чоловічі монастирі, общини з усіх епархій Російської імперії. Експонати виставки мали складати зразки різних тканин, золотошвейні роботи, філігранні рукоділля, вироби із воску, слонової та риб'ячої кісток, живопис, сільськогосподарська продукція тощо. У жовтні 1903 р. до Генерального комісара названої виставки О. Арсенєва надійшла інформація про те, що один із Київських жіночих монастирів підготував експонати, але не знає, куди і як відправляти їх. До того ж часу до Санкт-Петербургу не надійшло жодної заяви від монастирів Київської епархії про участь у виставці. У зв'язку з цим О. Арсенєв звернувся до Київської духовної консисторії з повторним проханням сповістити про виставку усі підвідомчі їй установи [9, арк. 1-5зв.]. Цей факт свідчить про недостатню поінформованість служителів монастирів через недбалість окремих представників вищого духовенства.

Підвищенню культурно-освітнього рівня населення сприяли зокрема Виставка старовинних тканин і шитва (1910 р., м. Київ), IV виставка виробів жіночої праці (1911 р., м. Київ) [13, арк. 20].

Про ефективність фахової підготовки дівчат в окремих спеціальних жіночих навчальних закладах також свідчать нагороди, які присуджувались їхнім вихованкам на виставках. Так, у 1897 р. було організовано Київську сільськогосподарську виставку, по навчально-науковому відділу якої Преображенській сільськогосподарській школі було присуджено золоту медаль, Воздвиженській школі – диплом II розряду (за організацію навчання та практичних занять) [7, с. 328, 331]. На Київській Всеросійській виставці 1913 р. були представлені письмові роботи з різних навчальних дисциплін та рукодільні роботи вихованок жіночих гімназій та міських училищ [1, с.35-41]. Велику золоту медаль на цій виставці отримала Київська художньо-реміснична навчальна майстерня друкарської справи за “прекрасне ведення справи” та виготовлені учнями експонати з різних галузей графічного мистецтва.

Як свідчать вивчені архівні та історико-педагогічні джерела, експонати жіночих професійних навчальних закладів демонструвалися на міжнародних виставках як у межах Російської імперії, так і за кордоном. Це сприяло обміну досвідом різних держав та зміцнювало науково-методичні зв'язки між ними. Із зарубіжних виставок слід відмітити Паризьку (1900 р.), на якій були представлені вироби учениць навчальних закладів м. Харкова: жіночої гімназії, інституту шляхетних дівчат та приватної недільної школи Х. Алчевської (її визнали зразковою); Фундуклеївської жіночої гімназії (м. Київ). На Всесвітній виставці в Сент-Луї (1904 р.) діяв Російський науково-учбовий відділ.

Нами виявлено документи і матеріали, які свідчать про те, що дитячі притулки України також брали участь у всеросійських і міжнародних виставках. Так, вироби українських дівчат-сиріт були представлені на Всесвітній Колумбовій виставці у Чикаго (1893 р.). Нагороди отримали 14 притулків Російської імперії, серед яких медалі з почесними дипломами було присуджено і 4 українським – Харківському, Сумському, Миколаївському та Керченському дитячим притулкам. Після закриття виставки всі експонати Росії було подаровано педагогічному музею м. Філадельфії із вдячністю за допомогу, здійснену американцями під час неврожаю 1891 р. Експонати закладів Відомства дитячих притулків демонструвалися на Всесвітній виставці у Льєжі (1905 р.), Мілані (1906 р.).

Зазначимо, що в Україні у досліджуваний період зусиллями педагогічних колективів жіночих фахових навчальних закладів організовувалися виставки учнівських робіт. Вони давали можливість демонструвати й аналізувати рівень професійної підготовки їхніх вихованок, заохочували дітей до трудової та навчальної діяльності, а також сприяли естетичному вихованню учениць. Зокрема у Житомирських жіночих професійних класах Л. Лонткевич щорічно влаштовувалися виставки рукодільних робіт, експонати яких служили "...оцінкою для переведення до наступного класу". Це ж саме стосується і Катеринославських "Архітектурно-художніх курсів С. Бейліна". За підготовлені експонати вихованцям названих курсів присуджувалися категорії: перша категорія була тотожна оцінці "5", друга – "4" і так далі. На звітних виставках курсів у 1914-1916 рр. завжди здобували високу оцінку роботи Р. Бровинської та А. Хіцунової з малювання і живопису. Місцеві періодичні видання публікували схвальні відгуки на ці роботи, вважаючи їх найбільш вдалимими [4, с.25]. Цей факт свідчить про зацікавленість суспільства справами й успіхами майбутніх фахівців жіночої статі.

Звітна документація попечителя Київського навчального округу (КНО) підтверджує наше припущення про те, що у досліджуваний період вихованки фахових освітніх інституцій активно відвідували виставкові експозиції, створені при цих закладах. Так, у вересні 1911 р. учениці 1-6 кл. Київської жіночої гімназії М. Левандовської оглянули виставку філігранних робіт школи сестер Курдюмових. У вересні 1912 р. вихованки Київської жіночої учительської семінарії ім. К.Ушинського під керівництвом класних наставниць відвідали ту ж саму виставку. Упродовж двох годин дівчата вивчали представлену на ній білизну, вишивки, філейні та фламандські роботи, штучні квіти, вишиті ікони та церковний одяг тощо [6, с.64]. У квітні того ж року вони відвідали виставку робіт учениць жіночих гімназій КНО. Під наглядом педагогів відбулася

екскурсія учениць Київської жіночої гімназії Л.Братковської на виставку виробів жіночої праці (березень 1912 р.) [5, с.124].

Варто наголосити, що виставкові та музейні експозиції виконували ряд функцій, серед яких виокремимо виховну і навчальну. Так, у листопаді 1912 р. учениці Київської жіночої гімназії Н. Конопацької відвідали “Київський Художньо-Промисловий Музей імені Государя Імператора Миколи Олександровича”, де ознайомилися з “колекцією вишивок і рукоділля місцевого краю” [5, с.132]. Особливу увагу було приділено “художнім прийомам і мотивам рукодільниць західних губерній: Полтавської, Чернігівської, Київської, Волинської та Подільської”. Як зазначено у звіті попечителя КНО, на запитання гімназисток та супроводжуючих їх педагогів давалися загальні історичні довідки та додаткові пояснення. Отже, екскурсія здійснювалася з використанням народознавчого матеріалу. Проте не можна не помітити, що у цитованому нами звіті детально описано лише знайомство вихованок з рукодільною колекцією. Невже дівчат не зацікавили археологічна та інші експозиції? Можливо, їм і не пропонували розглянути їх, адже у суспільстві того часу панувала думка про виключно сімейне призначення жінки та надійну можливість заробити на прожиття за допомогою голки і нитки.

Таким чином, у досліджуваній період в Україні виставки влаштовувалися переважно за ініціативи товариств і за підтримки уряду, місцевих органів влади та інших інституцій. Відвідування виставок (сільськогосподарських, художньо-промислових, дитячої праці тощо) давали уявлення про рівень фахової майстерності та творчі здібності учнівської молоді, про роботу педагогів і майстрів окремих професійних закладів. Як у відвідувачів виставок, так і в учасників виховувалася любов і повага до праці, безкорисливість (для благодійних виставок). Окремі виставки сприяли розвиткові комерційних навичок вихованців. Певним чином виставкові експозиції рекламували кращі фахові навчальні заклади з ґрунтовною підготовкою. Громадськість виявляла значний інтерес до них.

Література:

1. Каталог экспонатов Киевского учебного округа на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. – К., 1913. – С.183.
2. Котлобулатова О. Українське меценатство як вияв гуманістичної традиції діалогу культур // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнарод. філософ.-культуролог. читань / Ред. кол. С.О. Черепанова, І.А. Зязюн, В.Г. Скотний, Е.П. Мисько. – Львів: Каменяр, 1996. – Вип. 2. – С.234-235.
3. Отчет Киевской Художественно-Ремесленной Учебной мастерской Печатного дела за 1914-1915 гг. – К., б. г. – С.37
4. Отчет о деятельности Екатеринославских Архитектурно-Художественных Курсов, учрежденных С.Л. Бейлиным, за 1914-1916 г. – Екатеринослав, 1917. – С.83
5. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1912 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений Округа за 1912 год. – К., 1913. – С.203

6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Учительских Институтів и Учительских Семинарий за 1912 год. II. Учительские Семинарии // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год. – К., 1913. – С.141

7. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853-1939 рр.): Анотований каталог / Укл. В.А. Передерій. – Львів: Мета, 1996. – С.190

8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА), ф. 127, оп. 870, спр. 556, арк. 1-22.

9. ЦДА, ф. 127, оп. 943, спр. 213, арк. 1-11.

10. ЦДА, ф. 442, оп. 532, спр. 271, арк. 1-77.

11. ЦДА, ф. 442, оп. 624, спр. 174, арк. 1-283.

12. ЦДА, ф. 442, оп. 629, спр. 122, арк. 1-10.

13. ЦДА, ф. 442, оп. 663, спр. 5, арк. 1-50.

14. ЦДА, ф. 692, оп. 11, спр. 84, арк. 1-19.

15. ЦДА, ф. 707, оп. 229, спр. 126, арк. 1-508.

16. ЦДА, ф. 707, оп. 296, спр. 68а, арк. 1-277.

17. ЦДА, ф. 2163, оп. 1, спр. 15, арк. 1-270.

18. Шмагало Р. Художньо-промислова освіта Галичини у міжнародних зв'язках (кінець XIX – початок XX ст.) // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнарод. філософ.-культуролог. читань / Ред. кол. С.О. Черепанова, І.А. Зязюн та ін. – Львів: Каменяр, – 1996. – Вип. 2. – С.184-186.

Л.І.Зеленська

Документи про культурні явища на Чернігівщині

Документи, що зберігаються у фондах Чернігівського обласного державного архіву, свідчать про велику роботу Чернігівського губернського правління, губернської та повітових земських управ у справі народної освіти, медицини, культури, опікунства, створення музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського, а також про велику добродійну роботу, яку проводили чернігівські земці.

Так, дійсний статський радник Милорадович Олександр Григорович, володар високих урядових нагород: ордена Святої Анни II ступеня. Святого Володимира III ступеня, з 1859 року був попечителем Чернігівської губернської гімназії (фонд 127, опись 3, дело 844, лист 52).

Його син граф Милорадович Григорій Олександрович доклав багато зусиль для успішної роботи Чернігівської Архівної комісії та відкриття музею ім. В.В. Тарновського в Чернігові.

Велику добродійну роботу на Чернігівщині проводили подружжя Долгорукових, Мусін-Пушкіних, Кочубеїв, за що отримували подяки від губернського земства та губернатора.

Княжна М. Долгорукова "предложила Новозыбковскому земскому собранию на своём участке земли в селе Великой Топали устроить здание больницы на 10 кроватей с квартирами для врача..." (фонд 145, опись 3, дело 14, лист 106, 1901 г.).

У травні 1899 року в містечку Стольному, Волосківської волості, Сосницького повіту була відкрита бібліотека, попечителькою якою була графиня Лизавета Василівна Мусіна-Пушкіна.

У 1901 році Сосницьке повітове зібрання прийняло рішення: "выразить благодарность председательствующему местным отделением Красного Креста, графине Мусиной-Пушкиной" (фонд 145, опись 3, дело 7, лист 20, 1901 г.).

"Глуховский уездный предводитель дворянства Василий Петрович Кочубей жертвует 5500 руб. Черниговскому губернскому и Глуховскому уездному дворянству для выдачи двух стипендий" (фонд 145, опись 2, дело 398, лист 23, 1905 г.).

Володимиру Михайловичу Аммосову – голові Глухівської повітової земської управи – "выражена благодарность за его труды по устройству в 1904 и 1905 годах сельскохозяйственных выставок в Глухове" (фонд 145, опись 3, дело 268, лист 91, 1905 г.).

Володимир Михайлович Аммосов "отзывчиво относился к делу народного образования. Аммосов взял на себя хлопоты по устройству в Глухове реальной гимназии и торгового училища" (фонд 145, опись 3, дело 348, лист 140, 1906 г.).

На порядок денний засідань губернського правління та повітових земських управ неодноразово виносилися питання про винагороду за сумлінну працю медичних працівників та педагогів Чернігівщини.

Так, в доповіді про винагороду вчителю Колосову за фундаментальну підготовку учнів народної школи голова Чернігівської губернської земської управи Олександр Олексійович Свечін та голова Чернігівського губернського дворянства Олексій Олександрович Муханов також високо поцінували педагогічну майстерність Колосова, підкресливши, "что им он известен как выдающийся учитель и они уверены, что его ученики были подготовлены прекрасно" (фонд 145, опись 3, дело 294, лист 53, 1906 г.).

Уродженець Остерщини Солонина Петро Миколайович, губернський гласний, за фахом педагог, завжди шанобливо ставився до освітян губернії, розумів їх проблеми, високо цінував їх фахову підготовку.

Підкупує щирістю, доброзичливістю подяка, яку Петро Миколайович Солонина висловив інспектору народних шкіл Чернігівщини – Северіану Хрисаноровичу Свідзинському за його діяльну участь у розбудові народної школи (фонд 145, опись 3, дело 3, лист 17, 1901 г.). Як свідчать документи, попечителем Ковчинської школи (нині Куликівського району) в 1901 році був священник Денолович, отець Платон (фонд 145, опись 3, дело 3, лист 27, 1901 г.). Його дочка М. Денолович – автор "Букваря", який витримав декілька видань та за яким вчилися читати багато поколінь учнів шкіл України. О.О. Свечін неодноразово наголошував у своїх виступах, що губернське земство "всегда приходило на помощь семьям погибших врачей, военных" (фонд 145, опись 3, дело 349, лист 135, 1906 г.).

За порадою голови Глухівського повітового Дворянства Василя Петровича Кочубея у зв'язку зі смертю мецената М.А. Терещенка "возложить от имени Глуховского земства венки с надписью: "достоинейшему общественному деятелю – благодарное Глуховское земство" (фонд 145, опись 3, дело 160, лист 7, 1903 г.).

Шанобливо ставилися губернські та повітові земці до своїх колег, тому не випадково дуже часто в документах зустрічаються подяки губернським та повітовим гласним за їх сумлінну роботу на покращення добробуту, економіки, медицини, освіти та культури Чернігівщини.

Голова Козелецького повітового Дворянства Андрій Андрійович Ракович користувався великою повагою в повіті завдяки своїй багаторічній і сумлінній службі.

У зв'язку з відсутністю А.А. Раковича в роботі повітового земства, колеги надсилають йому телеграму: "Козелецкое Уездное Земское Собрание текущей сессии, выражая глубокое сожаление по поводу Вашего отсутствия, высказывает пожелание и надежду, что на будущее время Вы вновь примите участие в совместной работе на пользу Общества и Земства" (фонд 145, опись 3, дело 347, лист 20 (об.), 1906 г.). Зворушений увагою та повагою колег, А.А. Ракович, в свою чергу, надсилає телеграму: "Покорнейше прошу передать Козелецкому Земскому Собранию моё сердечное спасибо за

память обо мне, которая даёт мне право надеяться стать вновь в ряды земских работников на посильную пользу Обществу" (фонд 145, опись 3, дело 347, лист 24 от 25/IX – 1906 г.).

В чернігівській губернії у 1899 році широко відзначалося 100-річчя від дня народження Олександра Сергійовича Пушкіна. Його ім'ям називали новозбудовані школи, вулиці міст, містечок.

Повітові земства на своїх засіданнях порушували питання про вшанування пам'яті Миколи Некрасова, Миколи Гоголя.

У 1906 році по всій губернії проводиться величезна робота по створенню пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. Майже кожен повіт виніс рішення про асигнування коштів на спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку.

Голова Чернігівської Управи Федір Михайлович Уманець 7 березня 1897 року повідомляє Чернігівського губернатора Євгенія Андрійовича про те, що до нього звернувся відомий чернігівський землевласник, колекціонер, меценат В.В. Тарновський з наступною пропозицією: "составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей, я желал бы для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому Губернскому Земству с тем, чтобы он помещался в старинном доме над Десной..." (фонд 140, опись 1, дело 44, 1897 г.). У цьому ж місці до губернатора Федір Уманець підкреслює: що "Управе известно, что собранные в музее Тарновского предметы, относятся к исторической и бытовой жизни Малороссии.

По ценности и важности коллекций и по качеству и полноте их, музей г[осподина] Тарновского не имеет себе равного на юге России и стоил собирателю многих трудов и больших денежных затрат.

Признавая всю важность для науки устройства такого музея, Губернская Управа полагает, что на Губернском Земстве лежит обязанность с полной готовностью принять предложение г[осподина] Тарновского..." (фонд 140, опись 1, дело 44, лист 4-5).

Губернатор, ознайомившись з доповідною Ф.Уманця про створення музею, відповідає: "Имею честь сообщить Земской Управе..., что по заявлению землевладельца В. В. Тарновского о желании его передать в собственность и заведование Губернского Земства, музей местных древностей, препятствий с моей стороны не встречается.

Губернатор Е. Андриевский" (фонд 140, опись 1, дело 44, лист 5, 1897 г.).

Але перешкод на шляху до впорядкування колекції та її перевезення з Києва до Чернігова у Федора Уманця було більш, ніж достатньо.

Чернігівські земці сперечалися, навіть пропонували відмовитися від пропозиції В.В. Тарновського – прийняти його колекцію – дар Чернігівському земству.

Деяким земцям було незрозуміле, навіщо музей місту?! Їм здавалося, що музей місту не потрібний, без нього місто може вповні обійтися, а ось кошти повинні на вирішення інших важливіших соціальних проблем.

Передові земці навпаки вважали за велику честь мати у Чернігові таку колекцію, якою є колекція Василя Тарновського.

Федір Михайлович Уманець згуртував навколо себе кращі інтелектуальні сили, передових земців (князя М.Д. Долгорукова, графа Григорія Олександровича Милорадовича, юриста Іллю Людвиговича Шрага та багатьох

інших). Постійно веде переговори зі спадкоємцями В.В.Тарновського, листується з науковцями Києва – Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем, Богданом Івановичем Ханенком, письменником Олександром Яковичем Кониським та істориком Олександром Матвійовичем Лазаревським.

До роботи по впорядкуванню музею В. Тарновського Федір Уманець залучає Марію Миколаївну та Бориса Дмитровича Грінченків.

В доповіді "О музее Тарновского" Чернігівському Губернському Земському Зібранню XXXV чергової сесії зазначено: "Ф.М. Уманец при деятельном участии А.М. Лазаревского и профессора В.Б. Антоновича принял от наследников музей и поместил его на временное хранение до 1/1-1901 года в музей Киевского Общества Древностей и Искусств".

Неодноразово на засіданнях Чернігівської Губернської Земської Управи, Федір Михайлович порушував питання про хід справ щодо впорядкування музею В.В. Тарновського.

На одному із засідань "гласный П.Я. Дорошенко прочел заявление душеприказчика В.В. Тарновского Ф.М. Уманца об устройстве и перевозке, завещанного Черниговскому губернскому земству В.В. Тарновским музея украинских древностей и заключению по этому докладу комиссии по устройству означенного музея.

Приняв к сведению заявление Ф.М. Уманца и заключение комиссии, собрание поставило: выразить благодарность Ф.М.Уманцу за понесенный им труд" (фонд 145, опись 3, дело 14, лист 199, 1901 г.).

Величезна робота по впорядкуванню і відкритті музею В.В. Тарновського в Чернігові мала великий резонанс далеко за межами губернії. Про багатющі колекції українських старожитностей Василя Тарновського знали фахівці музеїв, архівів, бібліотек Санкт-Петербурга, Москви тощо.

Так, на виставці "древних и современных костюмов и вооружений, предметов домашнего обихода", що проходила у 1902-1903 роках у Петербурзі, були широко представлені реліквії з Чернігівського музею В.В. Тарновського (фонд 145, опись 3, дело 106, лист 45, 1902 г.). Музей все більше і більше завойовував прихильників, мав і своїх послідовників.

У 1903 році на черговому Глухівському повітовому Земському засіданні була заслухана пропозиція голови Управи – Аммосова Володимира Михайловича про утвердження Глухівським Земством зібрання предметів місцевої старовини. Ця пропозиція співпала з особистим зверненням Н.А. Шагурової про прийняття в дарунок земству колекції її чоловіка (фонд 145, опись 3, дело 209, лист 41-50, 1903 г., Глухов).

Із документів, що стосуються історії музейної справи на Чернігівщині, слід зазначити величезний внесок у створення музею В.В.Тарновського в Чернігові, перш за все, голови Чернігівської Губернської Земської Управи Федора Михайловича Уманця. Його друзів князя М.Д. Долгорукова, графа Гр. О. Милорадовича, громадського діяча І. Шрага, істориків Ол.М. Лазаревського, В.Б. Антоновича, подружжя Ханенків, Грінченків, письменниці Ганни Барвінок, письменника, громадського діяча О.Я. Кониського та багатьох інших.

Більшість людей, які внесли вагомий вклад у створення музею В.В. Тарновського, довгий час називалися буржуазними націоналістами,

ворогами народу, їх імена просто замовчувалися. Завдяки документам, що зберігаються у фондах Чернігівського обласного державного архіву, з'явилася можливість гідно поцінувати величезну роботу цих людей, які не шкодували ні сил, ні здоров'я заради утвердження українського в Україні, заради процвітання благополуччя, науки, культури, мистецтва рідного краю.

Отже, пропоновані документи, дають можливість вченим, дослідникам, науковцям ґрунтовніше, об'єктивніше вивчати, досліджувати роботу земських діячів, їх особистий внесок у діяльність органів самоврядування. Ці документи дають право дослідникам на гідне пошанування роботи кращих земців Чернігівщини, які можуть служити прикладом молодим державотворцям у розбудові незалежної економічно багатой України.

Майже всі документи оприлюднюються вперше, подаються мовою оригіналу.

Культурні осередки на Чернігівщині. Матеріали по створенню історичного музею ім. В.В.Тарновського в Чернігові 1897-1907 рр.

Фонд 145, опись 3., дело 6, лист 28

1902 г. Сураж

По народному образованию.

О пунктах, избранных Управою для открытия библиотек на средства книгоиздателя Павленкова. Об открытии в с.Уношев земской народной школы в память Пушкина. Об открытии народных школ в Даниловке, Мартьяновке. О преобразовании Клинцовского ремесленного училища в Фонд 145, опись 3, дело 6, лист 101, 1901 г. средне-механическое техническое училище.

Суражская уездная Земская управа 25/IX-1901 г., г. Сураж Черниговской губернии

ДОКЛАД

по постановлению Уездного Собрания сессии 1899 г. пунктом для устройства школы в ознаменование столетия со дня рождения А.С.Пушкина, избрано село Уношев, средствами на постройку этой школы служат 10000 руб., пожертвованных губернским земством, и 1000 руб., выданных тем же земством в ссуду Уношевскому сельскому обществу. Школа эта всецело должна содержаться на средства уездного земства

Фонд 145, опись 3, дело 3, 1901 г., г.Нежин

Был выслушан доклад Управы о пособии, состоящей при Нежинском Историко-Филологическом Институте князя Безбородько комиссии по устройству чествования памяти Н.В. Гоголя. Собрание, после прений, в которых принимали участие гласные В.С. Высоцкий, Ю.Н.Глебов, Л.И. Руссо-де-Живон, постановило: внести в смету просимую сумму в размере 150 руб. (С.16,18).

Фонд 145, опись 7, дело 17, лист 85, 1901 г.

Доклад о приобретении 600 экземпляров биографии Н.В. Гоголя на сумму 100 руб. для раздачи ученикам земских школ.

Комитет Полтавской общественной библиотеки, предпринимая общедоступное издание биографии Н.В. Гоголя, для раздачи ученикам земских училищ во время пятидесятилетия смерти Гоголя в феврале 1902 года обратился в уездную управу с просьбой уведомить его, не найдет ли возможным Борзенское Земство приобрести биографию Гоголя.

Управа, представляя на благоусмотрение Земского Собрания просьбу Комитета, со своей стороны высказывает желание приобрести 600 экземпляров на сумму 100 руб. для раздачи ученикам земских школ в день смерти Гоголя.

Заключение ревизионной комиссии Ревизионная комиссия находит, что для детей школьного возраста биография Гоголя едва ли представится интересной, по крайней мере, в той степени, в какой интересны повести Гоголя "Тарас Бульба", "Вечера на хуторе близ Диканьки" и пр/очие/, и потому полагает ассигновать 100 руб., просить Управу выписать по 1-ому экземпляру биографию Гоголя для школьных библиотек, а на остающуюся сумму для раздачи ученикам выписать мелкие рассказы и повести Гоголя.

Подлинный за надлежащим подписал: Григорий Карачевский-Волк.

С подлинным верно.

Фонд 145, опись 3, дело 58, лист 26, 1906 г., Новгород-Северский

Читан доклад №30 – об ассигновании суммы на образование фонда на сооружение памятника Тарасу Шевченко Собрание постановило: согласиться с докладом Управы.

С подлинным верно.

Председатель Управы: Гамиловский
помощник секретаря – подпись (с.26).

Очередному Новгородсеверскому уездному земскому Собранию Уездной
Земской Управы
Доклад № 30

Об ассигновании суммы на образование фонда по сооружению памятника Тарасу Шевченко.

Уездная Земская Управа считает долгом пояснить, что в недалеком будущем предстоит чествование памяти столетия со дня рождения украинского поэта Т.Г. Шевченко и Золотоношское Уездное Земство Полтавской губернии в ознаменование этого события предложило устроить ему памятник, который и поставить в городе Киеве. В виду того, что на устройство памятника потребуются довольно большие средства, Золотоношское Земство и просило принять участие в чествовании памяти Т.Г. Шевченко и земства Черниговской губернии. Как видно из изложенного выше Черниговское Губернское земство уже сделало ассигнование и вместе и тем обратилось к Новгородсеверскому Земству с предложением о принятии участия в сооружении такого памятника.

Песни и думы знаменитого украинского поэта знакомы не только более образованным классам населения, но они распространены и между полуграмотными, и уже этим он воздвиг себе памятник нерукотворный, и имя Тараса Шевченко стало популярным не только среди того народа, который

говорил языком, на котором он писал свои сочинения, но и во всей России. Каждая нация и народ обыкновенно увековечивает память таких людей постановкой ему памятника или на месте, где он погребен, или в одном из многолюдных центров той местности, где он проживал. Золотоношское Земство, как Земство той местности, которая была Родиной покойного поэта, и приняло на себя инициативу постановки ему памятника в одном из крупных центров Украины – г. Киеве и Управа полагает, что такое намерение Золотоношского Земства заслуживает полного одобрения и Новгородсеверское Земство должно принять участие в чествовании памяти покойного Шевченко ассигнованием посильной суммы на сооружение ему памятника. Принимая во внимание, что Черниговское Губернское Земство ассигновало уже 1000 руб., и эти деньги, собственно говоря, деньги уездов и следовательно, в этом ассигновании есть и часть денег нашего уезда, около 70 руб. Уездная Управа полагает ассигновать из уездных средств 30 руб.

Хотя эта сумма и маленькая, но настоящее стесненное положение Земских средств, по мнению Управы, не позволяют сделать большого ассигнования.

Управа полагает, что нельзя отказаться и от приема подписки в Новгородсеверском уезде для сбора пожертвований от частных лиц, если, конечно, такая подписка будет разрешена.

На основании всего изложенного Уездная Управа полагает, что Земскому Собранию следует:

1) Ассигновать на образование фонда на сооружение памятника Тарасу Шевченко 30 руб. и поручить Уездной Управе выслать в Черниговскую Губернскую Земскую Управу для направления по назначению.

2) Если подписка на прием в этом фонде частных пожертвований в уездах будет разрешена, то открыть при Управе эту подписку и

3) О решении Земского Собрания поручить Управе сообщить Губернской Земской Управе.

С подлинным верно,

Председатель Управы: Гамиловский,
помощник секретаря – подпись (С.40-41).

Фонд 145, опись 3, дело 355, лист 248, 1906 г., г.Стародуб

В Стародубскую уездную Земскую Управу.

Докладывая настоящее постановление Губернского Земского Собрания, Управа полагаем бы со своей стороны ассигновать на образование Фонда на сооружение памятника Тарасу Шевченко сто руб., внося их в смету в течении двух лет по 50 руб. и принять Управе сбор частных пожертвований, подлинный за надлежащими подписями (с.246 зв).

Фонд 145, опись 3, дело 356, лист 15, 1906 г., Сосница

Доложен доклад Управы № 68 о пособии на сооружение памятника Т.Г.Шевченко.

Фонд 145, опись 3, дело 356, лист 60, 1906 г.

Доклад Управы №68

О пособии на сооружение памятника Тарасу Шевченко Черниговская Губернская Земская Управа обратилась с ходатайством, не признает ли Сосницкое Земство возможным ассигновать известную сумму на образование фонда на сооружение памятника Тарасу Шевченко.

Докладывая об этом Собранию, Управа вполне сочувствуя этому делу, высказаться в ту или другую сторону затрудняется, в виду стесненности Земства в настоящее время в средствах.

Заключение комиссии по Народному Образованию.

Согласиться с Докладом Управы и воздержаться в этом году от ассигнования суммы, а просить Земское Собрание поручить Управе при разрешении сбора частных пожертвований, таковое организовать по уезду (с.60)

Фонд 145, опись 3, дело 349, лист 216

В Нежинское очередное Уездное Земское Собрание сессии 1906 года

Нежинской Уездной Земской Управы

ДОКЛАД

О принятии Нежинским Земством участия в образовании денежного фонда на сооружение памятника Тарасу Шевченко.

Уездная Земская Управа доводит это постановление Губернского Земского Собрания и просит высказаться по 3-му пункту, а именно:

угодно ли будет Собранию принять участия в образовании денежного фонда для сооружения памятника Тарасу Шевченко и согласно ли Собрание поручить Управе принять для той же цели сбор частных пожертвований в уезде. По мнению Управы на этот предмет следовало бы сделать ассигнование по 25 руб. в течение 5-ти лет.

С подлинным верно.

За председателя Управы – подпись,

секретарь – подпись (с.216).

Фонд 145, опись 3, дело 351, лист 15(об.), 1906 г., Чернигов

Читан Доклад Управы №10 о сооружении памятника Тарасу Шевченко. Собрание, согласно заключению комиссии, приняло Доклад Управы.

Черниговское Губернское Земское Собрание в заседании 19 января 1906 г. по вопросу об образовании фонда на сооружения памятника Тарасу Шевченко постановило:

- 1) ассигновать на образование этого фонда 1000 руб., внося в смету в течение 5 лет по 200 руб.,
- 2) испросить разрешение на открытие в пределах Черниговской губернии подписи на сбор пожертвований на этот предмет,
- 3) просить Уездные Земства Черниговской губернии не признают ли они возможным со своей стороны ассигновать известные суммы на образование означенного фонда и принять на себя сбор частных пожертвований в уездах,

4) Собрания Черниговской губернии средства сосредоточить в распоряжение Губернской Управы с тем, чтобы они по мере поступления, обращались в процентные бумаги для приращения процентами, и наконец
5) поручить Губернской Управе войти в сношения с Золотоношским Уездным Земством и с выбранной Комиссией как по вопросу о времени сооружения памятника, так и о составе комиссии, а равно и по другим вопросам, связанным с сооружением памятника, с целью более успешного сбора средств и направления всего этого дела.

Со своей стороны Земская Управа полагает, что и Конотопскому Земству следовало бы принять участие в расходах по сооружению памятника гениальному малорусскому поэту, художнику Т.Г. Шевченко.

Но вопрос об ассигновании средств в виду стеснительных обстоятельств земской кассы, следовало бы отложить до более благоприятного времени.

Подлинный за надлежащими подписями.

С подлинным верно. За председателя Управы – подпись,
секретарь – подпись (с.15).

Фонд 145, описание 3, дело 225

Губернскому Земскому Собранию XXXIX очередной сессии 24/XI – 1903 г.

Доклад № 170

по ходатайству Сосницкого уездного Земства "О присвоении Спасскому училищу наименования "в память Н.В.Гоголя", а Лузиковскому – "в память Н.А.Некрасова" (с.500).

21/XI -1902 г. исполнилось 50 лет со дня смерти Н.В.Гоголя, а 27/XII того же года – 25 лет со дня смерти Н.А.Некрасова. Желая почтить память знаменитого автора "Ревизора" и "Мертвых душ", а также певца народного горя, Сосницкое уездное земское Собрание от 1/XX 1903 г. постановило возбудить ходатайство о присвоении Спасскому народному училищу "в память Н.В. Гоголя", а Лузиковскому – "в память Н.А.Некрасова".

Фонд 145, описание 3, дело 244, лист 22

Доклад №10 с представлением.

Фонд 145, описание 3, дело 225, лист 178, 1903 г.

По XII – значатся суммы, отчисленные за образование разного рода капиталов, согласно постановлениям губернского Собрания, а именно: оборотного, эмерительного, имени А.С.Пушкина для открытия образцовых народных школ, школьно-строительного имени князя Н.Д.Долгорукова и других; всего по этому параграфу исчислено 85503 руб.09 коп. (с.178)

Фонд 145, описание 3, дело 225, лист 286, 1903 г. от 11/XI.

Губернскому земскому Собранию XXXIX очередной сессии 1903 г.

ДОКЛАД

"О ходе работ по приведению в порядок архива Управы" (с.286-288)

Фонд 145, опись 3, дело 225 от 19/XI - 1903 г.

ДОКЛАД

"По вопросу о назначении стипендии студенту Петру Виридарскому"
С.-Петербургского Университета, в виду полезной для земства деятельности его отца и затруднит. матер.положения (с.315) (отказано).

Фонд 145, опись 3, лист 225 от 26 /XI - 1906 г.

ДОКЛАД

"О посылке земских ветеринарных врачей на IX съезд общества русских врачей в память Пирогова"

С 4 по 11/1 -1904 г. в Петербурге предположен IX съезд, в заседаниях которого, в отделе по ветеринарии и (нерозбірливо) намечены к обсуждению для земской ветеринарии вопросы, предлагает прислать на съезд ветеринарных врачей (2) и просит внести в смету 1904 г. на этот предмет 200 руб.

Комиссия признала бесполезность – отклонила ходатайство.

Фонд 145, опись 3, дело 264, лист 179

Кролевецкому Очередному Уездному Земскому Собранию Уездной
Земской Управы

ДОКЛАД

О полной общедоступности начальной школы. Вниманию Собрания прошлого 1904 года уездный председатель дал доклад по вопросу о полной общедоступности начальной школы всему населению уезда.

В заседании 23-го сентября этот заслушав в собрании и по предложению гласного Н(иколая) П(етровича) Савицкого, в виду особой важности затронутого вопроса было постановлено подвергнуть вопрос этой дальнейшей разработке и со всеми изменениями и дополнениями, какие последуют в нем представить будущему очередному Собранию.

В основу построения доклада прошлому Собранию Управой, за неимением других источников посланные были сведения Губернского Статистического комитета о населенности нашего уезда за 1901 год, материал более или менее устарелый и не полный, поэтому для более точной разработки этого вопроса Управой собраны данные о населенности уезда и наличности детей школьного возраста через отцов сведению служителей городских и сельских учреждений.

Все это обязывает Управу представить на усмотрение Собрания следующие предложения:

- 1)образовать фонд народного образования, для чего возбудить ходатайство перед Губернским Собранием о разрешении поместить в основание его перечисленную в 1899 году одну тысячу рублей с процентами на устройство школы в память Пушкина, назвать этот капитал "Фонд всеобщего обучения памяти А.С.Пушкина" и первой построенной школе присвоить имя Великого поэта,
- 2) Вносить в этот фонд со стороны уездного земства единовременно одну тысячу руб., позаимствовав таковыя из запасного капитала и производить ежегодные ассигнования в этот фонд в размерах сумм по усмотрению Собрания,

- 3) Ходатайствовать перед Губернским Собранием о материальной помощи уездному земству в этом отношении и со стороны Губернского Земства хотя бы в половине ежегодных ассигнований уездным земством,
- 4) Разрешить открыть кассу для добровольных пожертвований в этот фонд, о чем широко рекламировать путем печати;
- 5) Ходатайствовать перед Правительством об освобождении народного образования от административной опеки и представлении широкого простора личной инициативы в этом деле земству, так как всестороннее развитие народного благосостояния тесно связано с его просвещением может случиться только в атмосфере свободы и права.

С подлинным верно.

Председатель Управы – Десницкий.

Секретарь – подпись (с.186).

Подяки від земських установ меценатам, спонсорам, попечителям та інші документи

Фонд 145, опись 3, дело 294, лист 35, 1906 г.

Журнал

заседания Черниговского Губернского Земского Собрания

41-й очередной сессии 29/1 - 1906 г. №5

2/11 - 1906 г. № 20

Гласный Муханов предложил собранию выразить благодарность, искреннюю признательность графу В.А.Мусину-Пушкину за образцовое ведение земского собрания. Это предложение было встречено единодушными аплодисментами. Г/осподин/ Председатель собрания предложил благодарить Губернскую Управу за понесенные ею во время собрания труды, а также председателей комиссий и секретарей собрания. Собрание единогласно присоединилось к предложению г // председателя.

В 5 1/2 ч. вечера председатель собрания прочел отношения господина Черниговского Губернатора о закрытии собрания и объявил настоящую сессию собрания закрытой.

2) Фонд 145, опись 3, дело 294, лист 51, 1906 г.

Доклад №32 по вопросу об образовании фонда на сооружение памятника
Т.Г. Шевченко

Собрание постановило:

- 1) ассигновать на образование этого фонда в течение 5 лет по 200 руб.;
- 2) испросить разрешения на открытие в пределах Черниговской Губернии подписи на сбор пожертвований на этот предмет;
- 3) просить уездные земства Черниговской Губернии не признают ли они возможным с своей стороны ассигновать известные суммы на образование означенного фонда и принять на себя сбор частных пожертвований в уездах;
- 4) собранные в Черниговской Губернии средства сосредоточить в распоряжение губернской управы с тем, чтобы они, по мере поступления, обращались в процентные бумаги для приращения процентами и наконец
- 5) поручить Губернской Земской Управе войти в сношения с Золотоношским

уездным земством и с выбранной им комиссией как по вопросу о времени сооружения памятника, так и о составе комиссии, а равно и по другим вопросам, связанным с сооружением памятника, с целью более успешного сбора средств и направления всего этого дела. Внести в смету 200 руб.

Заслушан доклад по ходатайству опекуна над детьми умершего Земского врача Суражского уезда Бориса Павловича Штерна, врача Моисея Борисовича Когана.

Собрание согласилось с заключением сметной комиссии и постановило восстановить прежде выдававшееся пособие для младшего сына Штерна, для чего и ввести в смету 85 руб.

Читан доклад №125 – о назначении стипендии сыну врача Мглинского земства Н.Д. Троицкого, умершего на Дальнем Востоке. Сметная комиссия, имея в виду, что врач Троицкий в губернском земстве не служил, что в таких случаях ходатайства губернским земством обычно отклонялись, полагала: ходатайство Мглинского земства отклонить.

С таким заключением сметной комиссии не согласились председатель управы А.А. Свечин и гласные Куриленко и Буштедт. А.А. Свечин напомнил собранию, что губернское земство всегда приходило на помощь семьям врачей (с.52)

Фонд 145, опись 3, дело 294, 1906 г.

погибших в б-бе с эпидемиями, и считал возможным эту точку зрения распространить и на врача Троицкого, погибшего на войне.

Клименко указал на то, что Троицкий пошел на войну добровольцем, и что Земство, поддерживающее семьи врачей, пошедших на войну по призыву и погибших там, не должно бы отказывать Троицкому.

Буштедт отметил полное отсутствие каких-либо норм по этому вопросу. Было бы несправедливо отказать Троицкому, начались разногласия и гласный А.А. Муханов предложил среднюю меру, а именно: ассигновать стипендию сыну Троицкого пока на один год, а управе поручить представить следующий губернскому собранию доклад по вопросу о выдаче семье Троицкого пособия от Губ.Зем. в размере 100 руб. (с.52).

Слушан доклад – о выдаче вознаграждения учителю Колосову за подготовку учеников народной школы к учительскому званию. Гласный Куриленко, указал что мотивом отказа г/осп/ Колосову в вознаграждении послужило вчера мнение, что такая выдача не соответствует прежним постановлениям собрания. В доказательство этого приведено постановл. 1898 г., но надо иметь в виду и постановление собрания 1899 г., которое как раз предусматривает вознаграждение учителей. В виду этого гласный поддерживал ходатайство Стародубского земства.

Гласные А.А. Свечин и А.А. Муханов добавили, что же касается г. Колосова, то он им известен как выдающийся учитель, и они уверены, что его ученики были подготовлены прекрасно. Собрание, соглашаясь с приведенными доводами, постановило: внести в смету 1906 г. 50 руб. на возмещение расходов Стародубского уездного земства по выдаче вознаграждения учителю г. Колосову (с.53).

Фонд 145, опись 3, дело 349, лист 135, 1906 г., Нежин

Капитал для стипендии имени К.Е.Троцины.

Наличность к началу 1907 года 1400 руб.

Капитал находится в кассе Земской Управы (с.135).

О помещении портрета К.Е.Троцины в зале Земской Управы. Управа обратилась к К.Е. Троцине с просьбой прислать свой портрет для помещения в зале Управы (с.196 зв.).

Фонд 145, опись 3, дело 349, лист 289

В Нежинское Очередное Уездное Земское Собрание сессии 1906 г.

Нежинской уездной Земской Управы

ДОКЛАД

"О возбуждении ходатайства об учреждении проекта положения о стипендии имени Д.С.С.К.Е. Троцины."

Уездное Земское Собрание в заседании 11 сентября 1904 г., сделав некоторые изменения в проекте положения о стипендии имени Д.С.С.К.Е. Троцины, представленном при докладе Управы по поручению Собрания сессии 1903 г., утвердило его, не дав поручения Управе возбудить ходатайство в надлежащем порядке об утверждении положения об этой стипендии.

Между тем, согласно Высочайше утвержденному 26 мая 1897 года мнения Государственного Совета о порядке присвоения особых наименований общепольным установлениям положено: ходатайство о присвоении стипендиями капиталам наименований в честь лиц, ознаменовавшихся на поприще Государственной или общественной деятельности, разрешаются властью Министров и Главно-Управляющих.

В виду чего уездная Земская Управа просит Собрание поручить ей возбудить по означенному вопросу ходатайство в надлежащем порядке.

С подлинным верно.

За председателя Управы – подпись,

секретарь – подпись (с.289)

1) Д(ействительного) С(татского) С(оветника)

К(онстантина) Е(лисеевича) Троцины.

Фонд 145, опись 2, дело 368, лист 73, 1905 г.

Глуховский уездный предводитель дворян В.П. Кочубей заявил, что он жертвует 5500 руб. Черниговской Губернии и Глуховскому уездному дворянству для выдачи двух стипендий недостаточным дворянам Глуховского уезда по назначению Глуховского уездного предводителя и двух избранных уездным дворянствам уполномоченных. Устав стипендии должен быть выработан губернским и Глуховским уездным предводителем по предложению председательствующего Г.Н. Глебова постанов.:

1) пожертвования принять и выразить благодарность за пожертвование Глуховскому Уездному предводителю дворянства В.П. Кочубею и о пожертвовании его поместить на мраморной доске в зале собрания;

2) поручить губернское предвод. дворянства совместно с Глуховским уездным предводителем выработать устав стипендии.

Фонд 145, опись 3, дело 7, лист 207, 232, Сосница

"По предложению графа В.А. Мусина-Пушкина медицинская комиссия нашла возможным и желательным заменить фельдшеров фельдшерицами-акушерками, преимущественно из Рождественских курсов, там, где из местных средств будет обеспечено пособие в размере разницы содержания.

ЖУРНАЛ

Очередного Сосницкого Уездного Земского собрания
заседания 1/Х-1901г. №18

Председатель Собрания Граф В.А. Мусин-Пушкин предложил собранию вопрос, желает ли оно баллотировать на должности всех попечителей народных училищ, медицинских участков, или только тех, которые либо отказались, либо уже прослужили 3 года. Собрание постановило баллотировать всех; также (шарами) постановило баллотировать попечителей медицинских участков, попечителей ремесленных мастерских и других, которые указаны по закону к закрытой баллотировке шарами. Попечителей же фельдшерских приемных покоев, народных библиотек и членов строительной Зметневской комиссии, членов комиссии по составлению списков присяжных заседателей, членов оценочной комиссии, комитета трезвости подвергнут закрытой баллотировке, но записками

Попечителями фельдшерских приемных покоев избраны:

Александровского – И.П.Василенко
Блистовского – С.А.Якимах
Куковичского – Н.И.Соломянин
Киселевского – А.В.Десницкий
Бондаревского – Е.П.Колодий
Ольшанского – священник, отец В.Морачевский
Погорельского – Л.М.Жемчужников
Шабалиновского – Ген. Л.Я.Попов

*Попечителями Волостных народных библиотек постановлено просить
остаться прежних, а именно:*

Волосковской – графиню Е.В.Мусину-Пушкину
Синявской – В.Н.Касьянова и отца Тупатилова
Сосницкой – В.Л.Имшенецкого
Волынской – Н.К.Бахира
Шабалиновской – И.М.Марковича
Менской – Н.И.Соломянника
Схрамивской – А.Ф.Добровольского
Погорельской - В.О.Нижника
Перелюбской – отца П.Андреевского,
Александровской – И.П.Василенко
Блиставской – С.Л.Якимах и А.С.Пятикон
Холменской – Н.А.Радченко
Авдеевской – В.В.Скоропадский
Стельненской – А.П.Петровская
Савинской – О.С.Базилевич
Киселевской – А.В.Десницкий
Хлопяницкой – Д.Я.Осадчий

Попечителями Павленковских народных библиотек в Стольненских хуторах, в Слободку отца Василия Давидовского, Козлянички – Евгения Ивановича Мишкина

Фонд 145, опись 3, дело 7, лист 232 (об.), Сосница

По предложению Председателя Собрания постановило просить членов санитарного совета, состоящих ныне гласными, остаться еще на 1 год, а именно: Н.Я. Радченко, граф В.А. Мусин-Пушкин, С.Л. Якимах, Н.А. Буштедт, Н.И. Соломянник, А.Ф. Добровольский, М.С. Ковалевский, А.В. Десницкий, Н.А. Куриленко, Э.И. Иванов, Е.П. Колодий.

Членами строительной Зметневской комиссии Н.И. Соломянник, С.Л. Якимах, Э.Г. Щербань закрытой баллотировкой шарами были избраны:

а) в попечители Земских народных училищ:

- 1) Авдеевской – Михаил Васильевич Роговенко
- 2) Александровской – Антон Спиридонович Арендаренко
- 3) Бабского – Иван Евсеевич Голод
- 4) Блистовского – Андрей Степанович Пятикон
- 5) Велико-Устенского – Василий Филиппович Глушак
- 6) Волосковского – Сергей Лаврович Якимах
- 7) Величковского – Улиан Пущенко
- 8) Воловицкого Лавр Павлович Кочерга
- 9) Бурковского – Феодосий Петрович Малай
- 10) Домошлинского – Иван Афанасьевич Рябко
- 11) Волынского – Прокофий Гордеевич Масич
- 12) Городишенского – Владимир Николаевич Касьянов
- 13) Дяговского – Харитон Маркович Захарченко
- 14) Козиловского – Николай Леонтьевич Радченко
- 15) Зметневского – Тимофей Лавриненко
- 16) Кудровского – Григорий Антонович Коваленко
- 17) Куковичского – Даниил Харитонович Соломка
- 18) Киселевского – Александр Васильевич Десницкий
- 19) Козляничского – Евфим Карпович Васюк
- 20) Корюковского – Петр Евфимович Стельмах
- 21) Лавского – Петр Семенович Кошевой
- 22) Лементаровского – Николай Леонтьевич Радченко
- 23) Максшинского – граф Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин
- 24) Максаковского – Сергей Лаврович Якимах
- 25) Ольшанского – Николай Аввакумович Куриленко
- 26) Нехаевского
- 27) Наумовской – С.И.Метла
- 28) Охромивского – Александр Францевич Добровольский
- 29) Погорельского – Василий Осипович Нижник
- 30) Радамского – К.С.Евтушенко
- 31) Слободского – Эраст Иванович Иванов
- 32) Савинского – Максим Васильевич Никифорова
- 33) Синявского – граф Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин
- 34) Тополевского – Владимир Андреевич Цыганков

- 36) Ушенского – Никита Григорьевич Велик
- 37) Феськовского – Афанасий Кондратьевич Аедленко
- 38) Холменского – Николай Леонтьевич Радченко
- 39) Хлопяницкого – Радион Захариевич Шарый
- 40) Осьмаковского – Илья Федорович Коряк
- 41) Чернотичского – Потап Федорович Тендежников
- 42) Чепелевского – Александр Константинович Рыбалка
- 43) Турецкого – Александр Иванович Воробей
- 44) Шабалиновского – Иван Матвеевич Маркович
- 45) Менского – Сергей Лаврович Якимах
- 46) Бендеровского – Сидор Константинович Ревенко
- 47) Гурьевского – Павел Иванович Пикула
- 48) Сядринского – Ал-др Францевич Добровольский
- 48) Бужковского – Степан Кондратьевич Чабак
- 50) Совницкско-Змитневского – Александра Петровна Угрехелидзе

Фонд 145, опись 3, дело 7, лист 233 (об.), Сосница

б) в Члены попечительного Совета Сосницкой Женской парогимназии баллотированы:

- 1) Графиня Елизавета Васильевна Мусин-Пушкина
- 2) Граф Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин
- 3) Гласный Николай Леонтьевич Радченко
- 4)----- Сергей Лаврович Якимах
- 5)----- Петр Андреевич Буштедт
- 6)----- Николай Аввакумович Куриленко
- 7)----- Иван Матвеевич Маркович
- 8)----- Александр Францевич Добровольский
- 9)----- Георгий Васильевич Скоропадский
- 10) ----- Василий Дмитриевич Имшенецкий
- 11) отец С.Матусевич
- 12) Митрофан Сильвестрович Ковалевский
- 13) Александр Владимирович Маркович

с) в попечители медицинских участков избраны:

- 1) Стольненского – графиня Елизавета Васильевна Мусина-Пушкина
- 2) Синявского – граф Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин
- 3) Чернотычского – Потап Федорович Тендешников
- 4) Менского – Сергей Лаврович Якимах
- 5) Охромивского – Иван Никифорович Волошак
- 6) Макошинского – Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин
- 7) Новомлинского – Иван Матвеевич Маркович
- 8) Сосницкого – Василий Дмитриевич Имшеницкий

д) попечители Ремесленных мастерских избраны:

- 1) в Менскую – гласный Николай Иванович Соломянник
- 2) Чернотычскую ----- Потап Федорович Тендетников
- 3) Тихановичскую гласный Александр Францевич Добровольский

е) в члены Училищного Совета избраны:

- гласный 1) Александр Васильевич Десницкий

2) Митрофан Сильвестрович Ковалевский

ж) в члены Уездного по воинской повинности Присутствия избраны:

1) Охрамивского призывного участка Иван Никифорович Волошок

2) Менского ----- Николай Иванович Соломянник

3) Сосницкого – Евгений Платонович Колодей, последний, будучи избран в члены Сосницкой земской Управы, от этой должности отказался.

В члены Епархиального попечительного Совета избраны: Александр Васильевич Десницкий.

В председатели Сосницкой Уездной Управы избран Александр Васильевич Десницкий.

По предложению председателя Собрания графа Владимира Алексеевича Мусина-Пушкина Собранием высказана признательность Митрофану Сильвестровичу Ковалевскому за полезную и многолетнюю его Сосницкому земству в должностях председателя и члена земской Управы и постановило: назначить ему пожизненную пенсию в размере 300 руб. в год.

В губернские гласные избраны:

граф Владимир Алексеевич Мусин-Пушкин

Николай Леонтьевич Радченко

Георгий Васильевич Скоропадский

Петр Андреевич Буштетт.

В губернскую рев. комиссию избраны:

Николай Леонтьевич Радченко

В губернскую смежную комиссию:

Петр Андреевич Буштетт

В почетные мировые судьи избраны:

Владимир Иванович Михневич

Фонд 127, опись 3, дело 844, лист 52, 1859 г.

Милорадович Александр Григорьевич, действительный Статский Советник, награжден орденами: Святой Анны II Степени с императорской короной, Св.Владимира III Степени. В настоящее время в чине и должности попечителя Черниговской губернской гимназии.

Фонд 145, опись 3, дело 213, лист 37 (об.), 1903 г., Городня

Был должен Собранию доклад №45 Заключение Управы по вопросу о принесении в дар графом Григорием Александровичем Милорадовичем уездному земству дома в м.Любеч для устройства квартир для врача и акушерки.

Собрание постановило: выразить благодарность собрания графу Милорадовичу за пожертвованный дом и бревна для устройства квартиры для врача и акушерки в м.Любеч, о чем поручить Управе сообщить графу Милорадовичу письменно (с.37 зв.)

Фонд 145, опись 3, дело 268, лист 88 (об.), 1905 г., Глухов

Председатель Управы Владимир Михайлович Аммосов предложил Собранию, не угодно ли будет заменить в земских благотворительных учреждениях керосиновое освещение – электричеством.

Гласный Ф.Кучеренко предложил Собранию выразить председателю В.М.Аммосову благодарность за его труды по устройству в 1904 и 1905 годах с/х выставок в Глухове. Собрание благодарило (с.91).

Фонд 145, опись 2, дело 398, лист 74, 1905 г., Чернигов.

Граф В.А.Мусин-Пушкин заявил об отказе К.Е.Троцины от выборов на должность Нежинского уездного предводителя и находил необходимым выразить благодарность Дворянства К.Е. Троцине за его многолетнюю полезную деятельность в дворянских и земских учреждениях. Дворянин Руссо-де-Живонн находит соответственный поднесши К.Е. Троцине адрес от дворянства.

Постановлено: вопрос, возбужденный графом Мусиным-Пушкиным и дворянином Руссо-де-Живонн, в собрание уездных предводителей и депутат.дворян для выработки соответствующего способа выразить благодарность К.Е.Троцине (с.34).

Фонд 145, опись 3, дело 347, лист 20 (об.) от 22/IX-1906 г., Козелец

Председателем Собрания доложено заявление гласного В.И. Кринского о выражении сожаления по поводу отсутствовавшего на 10 очередных собраниях А.А.Раковича. Собрание единогласно присоединилось к заявлению и постановило послать Андрею Андреевичу Раковичу следующую телеграмму:

"Козелецкое Уездное Земское Собрание текущей сессии, выражая глубокое сожаление по поводу Вашего отсутствия, высказывает пожелание и надежду, что на будущее время Вы вновь примете участие в совместной работе на пользу Общества и Земства (лист 20 оборот).

Фонд 145, опись 3, дело 347, лист 24 от 25/IX – 1906 г., Козелец

Председатель Собрания сообщил телеграмму, полученную от бывшего предводителя дворянства А.А. Раковича:

"Покорнейше прошу передать Козелецкому Земскому Собранию мое сердечное спасибо за память обо мне, которая дает мне право надеяться стать вновь в ряды земских работников на посильную пользу Обществу". Собрание единогласно постановило занести содержание телеграммы в журнал (лист 24).

Фонд 145, опись 3, дело 160, 1903 г., Глухов

Журнал

**Глуховского чрезвычайного уездного Земского Собрания
от 1/III 1903 г.**

Председатель Собрания Глуховской уездной предводитель Дворянства В.П. Кочубей Секретарем Собрания избран гласный А.М. фон-дер-Бриген.

Прочитан доклад о возложении от имени Земства венка на гроб почившего местного благотворителя И.А. Терещенко по предложению председателя Собрания: В.П. Кочубей: "Собрание почтило память усопшего и постановило: доклад Управы и расход в сумме 41 рубль утвердить (с.5).

Глуховскому чрезвычайному Уездному Земскому Собранию 28/IX-1903 г.

Доклад

о возложении венка на гроб Н.А. Терещенка

19 января настоящего года Земской Управой было получено известие о кончине одного из своих первых служащих, как члена Земской Управы, в дальнейшем известного благотворителя и радетеля об общественном благе Николая Артемовича Терещенко, с именем которого связано преобразование мужской прогимназии в полную гимназий и вообще деятельности его на пользу уезда.

Земская Управа сочла долгом своим вознести молитвы о его упокоении и возложить от имени Глуховского Земства венок с надписью: "достоинейшему общественному деятелю – благодарное Глуховское Земство"

Сообщая об изложенном, Глуховская Уездная Земская Управа имеет честь покорнейше просить Земское Собрание таковое ея распоряжение и расход на венок утвердить.

С подлинным верно.

Председатель Земской Управы

В.Аммосов (с.7).

Фонд 145, опись 3, дело 3, лист 17, 1901 г.

Гласный П.Н.Соломина. Комиссия по народному образованию получила точные сведения о том, что Инспектор народных Училищ 1-го района, в котором состоит и Черниговский уезд, Севериан Хрисанорович Свидзинский, выслуживший 30-летний срок, оставляет в непродолжительном времени должность и выходит в отставку. Известие это, если ему суждено подтвердиться, не может не озаботить наше земство, всегда чутко относившееся на нужды и потребности народношкольного дела. Деятельность Севериана Хрисаноровича у всех перед глазами, все мы имели возможность быть свидетелями того сочувственного отношения к земской школе, которое он проявлял во всех случаях, где это вызывалось необходимостью, всем известны его простота и доступность, его гуманное, теплое отношение к учителям и учительницам земских школ, его такт и умение в отношениях с лицами, так или иначе соприкасающихся к делу народного образования. Было бы очень жаль, если бы наши земские школы лишились такого просвещённого, опытного и гуманного руководителя. Поэтому Комиссия считает своим нравственным долгом предложить Собранию: выразить от лица Черниговского уездного Земства глубокую благодарность Севериану Хрисаноровичу Свидзинскому за его участие к народной школе и при этом просить его, если возможно, не покидать излюбленного им дела в течении хотя бы еще одного пятилетия.

Собрание вполне сочувственно отнеслось к предложению и единогласно постановило принять его. Попечителями школ избраны:

Авдеевской – Селецкий Александр Михайл.

Бакланово – Ясновский Николай Васил.

Салтыково-Девиц. – Селецкий Ал-др Мих.

Куликовской -----

Ковчинской – свящ. Депеневич, отец Платон

Клочковской – Лизогуб Федор Андреевич

Седневской -----

Чернышской – Шраг Елизавета Исааковна с.27-28.

Фонд 145, опись 3, дело 209, 1903 г., Глуховск.уезд
Уездный предвод. дв. Петр Кочубей,
председ. Земск. Управы Аммосов.

Отдел III общественное призрение и медицина;

а) Собрание постановило: выразить благодарность В.П. Кочубей за пожертвованные им разные аппараты для лаборатории Земской аптеки (с.14). В.П. Кочубей пожертвовал два медных подсвечника конца XVII или нач. XVIII ст.

Содержание Ярославецкого медицинского покоя – 400 р. на год (с.106 зв.) Председатель Управы В.М. Аммосов пригласил Собрание выразить председателю Собрания П.В. Кочубей благодарность за его труды по руководительству в настоящем очередном Собрании.

Собрание выразило П.В. Кочубей благодарность.

Председатель Собрания П.В. Кочубей в свою очередь предложил выразить благодарность Земской Управы и Секретарям Собрания, что и было исполнено (с.128).

Собрание благодарило (с.99).

Председатель Собрания Н.П.Маркович внес в собрание предложение в виду переполнения Глуховской мужской гимназии учащимися, предлагает Собранию возбудить ходатайство перед Министерством об устройстве в Глухове реальной гимназии и низшего торгового училища.

Председатель Управы и гласный П.Я. Дорошенко горячо поддержали предложение господина Председателя Собрания.

Собрание постановило: просить господина председателя Собрания и председателя Управы В.М. Аммосова взять на себя хлопоты по исходатайствованию устройства в г.Глухове реальной гимназии и торгового училища, а также просить господина Председателя Управы возбудить в ближайшем заседании Глуховской Городской Думы вопрос о вышенаименованном ходатайстве, так как несомненно, что город окажет со своей стороны широкую материальную помощь в этом деле.

Гласный П.Я. Дорошенко просил Собрание обратить внимание на то, что по устройству учебных заведений все делалось и делается для города и почти ничего для уезда.

Гласный И.П. Ковальчук поддержал заявление гласного Г.Я. Дорошенко. Председатель Управы В.М. Аммосов заявил Собранию, что Глуховская Земская Управа всегда очень отзывчиво относилась к делу народного образования, но тяжелый год войны и смутное время приостановили временно работу земства на этом пути (с.140).

По предложению председателя Собрания Собранием выражена благодарность председателю Управы В.М. Аммосову, Членам Управы: Н.Д. Лазаревичу, Н.Д. Гудим-Месенцеву и К.П. Бахмацкому за труды их на почве служения общественному делу. Председатель Управы В.М. Аммосов от себя и от имени своих товарищей благодарил Собрание за совместную дружную работу (с.140 об.).

Фонд 145, опись 3, дело 348, 1906 г., лист 8, Глухов

При чтении части отдела о деятельности приходских попечительств, председатель Управы В.М.Аммосов обратил внимание Собрания, что из всех существующих в уезде наиболее полезным по своей деятельности является Ярославское попечительство (с.8). Председатель Управы В.М. Аммосов прочел доклад по вопросу с взиманием платы за нравоучение учеников в сельских школах вместе с докладом по этому же вопросу попечительницы Ярославской земской школы М.В. Кочубей (С.15 зв).

В нашем уезде существуют благотворительные приходские попечительства.

Ярославское содержит и заведывает местным медицинским приемным покоем, пользуясь субсидией от Земства (с.70).

Читан доклад о взимании платы за нравоучение с учеников в сельских школах.

Собрание постановило: платы за нравоучения на будущее время не взимать, а взамен этого исключить из сметы статью на приобретение учебных пособий, возложив таковое на учащихся.

Попутно с этим читано прошение попечительницы Ярославского народного училища М.В.Кочубей, которая вопреки постановлениях земского Собрания, деньги за нравоучение в Ярославской школе не представляла в кассу Управы, а тратила их на нужды Ярославской школы.

Собрание, принимая во внимание, что Попечительница Ярославской школы М.В. Кочубей тратила деньги на нужды школы, вопреки постановления Земского Собрания, постановило: просить попечительницу Ярославского училища М.В. Кочубей возвратить в кассу Управы, полученные ею деньги за нравоучение с учеников Ярославской школы за 1901, 1902, 1903, 1904 и 1905 годы (с.114).

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 221

22 августа 1900 г. постановили:

1) Смотрителем музея назначить окончившую богодуховную женскую прогимназию Марию Николаевну Гринченко.

2) Жалованья согласно постановления Земского Собрания назначить 360 руб. в год при готовой квартире, отоплении и освещении

Уманец

В.Вронский

Фонд 140, опись 1, дело 44, 1897 г.

Черниговская

губернская

Земская управа

марта 7 дня 1897 г.

№836

г.Чернигов

Господину Черниговскому Губернатору

Черниговский землевладелец В.В.Тарновский обратился в Управу с следующим предложением: составленный мною в течении всей моей жизни

музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому Губернскому Земству с тем, чтобы он помещался в старинном доме над Десной, за собором, и был открыт для обозрения его публикой на основании известных правил. Поэтому покорнейше прошу губернскую управу доложить об этом моём желании предстоящей сессии Губернского земского Собрания, предложив на его разрешение следующие вопросы. Согласно ли Губернское земство Черниговской губернии ассигновать ежегодно известную сумму на содержание музея, приняв его в свою собственность и заведование, и исходатайствовать у подлежащего начальства уступку земству указанного мною дома для помещения в нем местного Исторического Музея Черниговского Губернского земства. По получении решения Собрания, я не замедлю прислать каталог древностей, который в настоящее время находится в печати и доставлю все нужные сведения, которые пожелает иметь земство".

Хотя каталог музея и не доставлен г.Тарновским, но губернской Управе известно, что собранные в музее Тарновского предметы, относятся к Исторической и бытовой жизни Малороссии.

По ценности и важности коллекций и по количеству и полноте их музей г/осподина/ Тарновского не имеет себе равного на юге России и стоил собирателю многих трудов и больших денежных затрат. Признавая всю важность для науки устройства такого музея, губернская Управа полагает, что на губернском Земстве лежит обязанность с полной готовностью принять предложение г/осподина/ Тарновского.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 5, 1897 г.

МВД

Черниговского

губернатора

по канцелярии

11 марта 1897 года

№ 2303

г.Чернигов

Черниговской Губернской Земской Управе

Имею честь сообщить Земской Управе, что на приведение в исполнение постановления Черниговского очередного Губернского Земского Собрания 24 минувшего февраля по заявлению землевладельца В.В.Варновского о желании его передать в собственность и заведывание Губернского Земства музей местных древностей, препятствий с моей стороны не встречается. Губернатор Е.Андреевский.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 13, 1897 г.

председатель Черниговской Ученой архивной Комиссии

10 сентября 1897г.

№ 29

Его Высокородию

Ф.М.Уманцу

Милостивый Государь Федор Михайлович! В заседании Черниговской архивной комиссии 15 июня текущего года Губернский Предводитель Дворянст-

ва князь Н.Д. Долгоруков заявил о готовности В.В. Тарновского принести в дар Черниговскому земству свой музей с условием лишь помещения оного в так называемом доме Мазепы. Собрания г/осподина/ Тарновского известно ученому миру как одно из редких по заключающимся в нем предметам и имеет громадное значение при изучении древностей и вообще старины Малороссийского края почему приобретения его было в высшей степени желательно. Но так как в доме Мазепы в настоящее время находится архив Губернского Правления, который требует для себя помещения надежного и безопасного в пожарном отношении, то не найдет ли Земская Управа возможным оказать содействие к приобретению такого дома, куда бы мог быть перенесен оказанный архив, о чем и доложить на собрании земства предстоящей сессии. Добавлю к сему, что, по заявлению бывшего Черниговского Городского Головы А.А. Ханенка, можно предполагать, что и городское управление Чернигова не прочь оказать свое содействие по приобретению дома для архива Губернского Правления.

Примите уверение в совершенном почтении и преданности.

Граф Милорадович.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 189, 15 июля 1900 г.

Письмо Г.Милорадовича к Уманцу

Многоуважаемый Федор Михайлович!

Теперь, когда вернулся, вероятно, из С/анкт/-Петербурга Муханов, известно уже – будет ли Его Величество в конце августа в Чернигове для поклонения мощам Пр/еподобного/ Феодосия Углицкого.

Также прошу сообщить, что Вы решили на счет музея Тарновского.

Будет ли постройка готова, или вы временно поместите Музей в моем доме, который весь к услугам музея. Не могли бы Вам заехать из Довжика к нам в Любеч.

Весь Ваш Гр/игорий/ Милорадович.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 268

Письмо Ф.М.Уманца к Гр.Милорадовичу

Многоуважаемый граф Григорий Александрович!

Спешу сообщить Вам о современном положении "музея В.В. Тарновского"

Вчерне, постройка будет окончена в этом месяце. Но еще много остается до окончательной отделки. Так как печи будут поставлены осенью и большая часть кладки произведена на цементе, то предполагается работать всю зиму, с тем, чтобы в апреле открыть самый музей.

Перехожу теперь к вопросу о перевозке предметов Музея из Киева в Чернигов. Десна так обмелела, что обыкновенные пароходы запаздывают почти на сутки, при чем, на перекатах в видах облегчения груза, пассажиры по несколько верст идут пешком. Следовательно, о немедленной перевозке на пароходе не может быть и речи. Транспортировка же по железной дороге – требует особенно тщательной упаковки, будет стоить несравненно дороже, займет более времени и вызовет массу лишних хлопот.

Вы предложили свой Черниговский дом для временного помещения музея. Все Черниговское земство, и я в том числе, благодарны за Ваше

обязательно предложение. Но я объяснил выше, почему нельзя немедленно им воспользоваться. Перевозить же в ноябре представляется рискованным.

Я только что вернулся из Киева, где просил Б.И. Ханенко, как председателя Киевского общества Древностей и Искусств, позволить нашему музею перезимовать в их помещении. Он на это согласился (но надо еще созвать правление). Надеюсь, граф, Вы ничего не будете иметь против такого решения вопроса.

Вторая часть каталога Музея уже представлена в цензуру. Как скоро выйдет, пришлю Вам в Петербург.

Смотрителем Музея Управа назначила Марию Николаевну Гринченко. Но еще требуется утверждение губернатора. Квартира смотрителя будет готова через несколько дней. При этой квартире будет особая комната для занятий с предметами музея, например, можно будет читать и переписывать рукописи, копировать рисунки и т.д.

Подлинное за надлежащей подписью
14 сентября 1900г.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 448

Телеграмма с Киева от 13/ХІІ-1900 г.

Ф.М.Уманцу

Будьте добры известить меня немедленно телеграммой, какие препятствия утверждению Марии Гринченко хранителем музея (Тарновский).

Фонд 140, опись 1, дело 447 от 14 /ХІІ – 1900 г.

Киев, Липки, Елисеветская дом Соломки Вас.Вас. Тарновскому. Не знаю напишу. Уманец.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 33, 25 июня 1899 г., Киев

В Черниговскую Губернскую

Земскую Управу

Управа извещена, что В.В.Тарновский завещал музей Черниговскому Губернскому Земству.

Никаких (нерозб.) условий не поставлено. Граф Милорадович и я назначены душеприказчиками. Надо будет принять меры, которые имущества и временно его пристроить. Граф Милорадович, вероятно, приедет в Киев 25 июня и отсюда поедет за границу.

Вчера писал И.Л. Шрагу, а сегодня посылаю телеграмму с просьбой приехать в Киев. Прошу Управу справиться, получено ли письмо и телеграмма, и немедленно уведомяте. Я остановился в гостинице Гладенска.

Председатель Черниговской Губернской Земской Управы
Уманец.

Фонд 140, опись 1, дело 44, 1897 г.

Письмо к Лазаревскому

Многоуважаемый Александр Матвеевич!

Вчера получено предложение губернатора по поводу постановлений минувшего очередного Губ.Земского Собраниа. К моему величайшему

сожалению, должен Вас уведомить, что постановление по поводу музея В.В. Тарновского опротестовано. Выписку из предложения Губернатора по этому вопросу при этом прилагаю. Теперь помогите мне в следующем затруднительном положении. Надо об этом сообщить Василию Васильевичу. Но он болен, и я боюсь, что это известие может отразиться на его болезни, если он не будет приготовлен. От имени Управы прошу Вас взять на себя труд переговорить с ним об этом и условиться, что сделать далее? Как нарочно, именно этот вопрос не был прямо поставлен во время нашего последнего совещания в Киеве. Остаюсь с совершенным уважением и преданностью
Уманец.

22 марта 1899г.
Чернигов № 1701

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 83 от 29/X – 1899 г.

В Черниговскую Губернскую Земскую Управу

Жена покойного писателя П.А. Кулиша Александра Михайловна Кулиш, в бытность мою в г.Киеве, когда я производил опись музея В.В. Тарновского, передала мне в виде дара Музею вещи покойного своего мужа, которые и были мною внесены в дополнительный "Список предметов музея В.В. Тарновского" под №№ 1390-1426.

В настоящее время г/оспо/жа Кулиш в ответ на мое к ней письмо изъявляет согласие на то, чтобы находившиеся у В.В. Тарновского Т.Г. Шевченко (Ростовщик, Дви дивчины и портрет Шевченко) с собственноручными надписями Шевченко Госпожой Кулиш были переданы мною в тот же музей, как ея дар.

В виду этого представляю Управе означенные офорты.

Б. Гринченко

1899 г. 29 октября Чернигов.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 84 от 30/X – 1899 – № 7108, г.Чернигов
Милостивая Государыня,
Александра Михайловна!

Черниговская губернская земская Управа получив от Б.Д. Гринченка, пожертвованные Вами музею В.В. Тарновского вещи покойного Вашего мужа П.А. Кулиша и три офорта Т.Г. Шевченко с его автографами, имеет честь принести Вам свою благодарность за этот ценный дар музею.

Ея Высокородию Александре
Михайловне Кулиш
Борзнянского уезда
х.Мотроновка

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 101

Киев

Липки. Елисаветская дом Соломка

Василию Васильевичу Тарновскому

Киев, Университетский спуск, 9

Софии Васильевне Глинка

Завтра, 12 декабря, час дня. Черниговское Губернское Земское Собрание
слушает панихиду по Вашем усопшем отце

Председатель Управы Уманец

11 декабря 1899 года.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 54, 1899 г.

Отрезной Купон

Сто руб. от Александра Яковлевича Конисского из Киева, Мариинско-
Благовещенская улица №80.

О назначении денег послано заказное письмо сего, 23 сентября
А. Конисским "На устройство здания исторического музея имени
В.В. Тарновского в Чернигове"

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 55

27 сентября 1899 г. № 6418

Милостивый Государь, Александр Яковлевич!

Губернская Земская Управа имеет честь уведомить, что пожертвованные
Вами на устройство и Чернигове исторического музея имени В.В. Тарновского
сто рублей сего числа от Ф.М.Уманца получены и записаны по кассе Управы
под № 835

Киев Мариинско-Благовещенская, соб/ственный/ д/ом/ Александру Яков-
левичу Конисскому

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 66, 1899 г., Конисскому

Милостивый Государь, Александр Яковлевич!

Ваше пожертвование на устройство здания Исторического музея
им. В.В. Тарновского передано мною в кассу черниговского губернского
земства. Дело говорит за себя, не распространяюсь о значении Вашего почина, в
декабре доложу земскому Собранию.

Музей завещан, но привести его в порядок, сделать достойным
завещателем и своей задачи – будет нелегко. Независимо от материальных
средств нужна интеллигентная помощь и нравственная поддержка. Имея от Вас
второе, рассчитываю и на первое. Между прочим, при проверке и его частным
(неразб.) не оказывается несколько рисунков Шевченка – не достает по каталогу
одного креста великокняжеской эпохи. Не объявятся ли они где-нибудь в Киеве,
Петербурге, за границей? Прошу Вас иметь это в виду.

Когда положение музея определится, с величайшим удовольствием
примем указываемые Вами предметы. Когда буду в Киеве, надеюсь иметь честь
личного знакомства с Вами. Теперь же прошу принять уверение в моем
совершеннейшем уважении и преданности.

Уманец

Чернигов, 10 октября 1891 г.
г. Киев, Мариинского-Благовещенская, № 80
Александрю Яковлевичу
Конисскому

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 47

Письмо к Ханенко от 3/IX-1899 г., Чернигов
Многоуважаемый Богдан Иванович!

Посоветовавшись кое с кем из гласных, мы решили сделать опись музея В.В. Тарновского в Киеве, уведомив об этом наследников. Поэтому в ответе на Ваше письмо от 31 августа прошу Вас книг пока сюда не присылать, а уведомить, когда может приехать мой уполномоченный для составления описи. При двух готовых каталогах опись займет немного времени. Что касается до времени составления описи, то для нас это безразлично. Разумеется, чем скорее, тем лучше. Назначение срока совершенно зависит от того, как Вам (то есть Обществу) удобнее. Как только составим опись, – книги и другие вещи, которые Общество захочет немедленно передать, могут быть немедленно упакованы и присланы на мое имя, как душеприказчика, в Чернигов.

В этом смысле вместе с сим пишу в Киевское Общество Древностей и Искусств.

Варваре Николаевне прошу передать мой глубокий поклон. И остаюсь уважающий и преданий Уманец.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 49

Письмо Уманца к Б.И. Ханенко

Милостивый Государь,
Богдан Иванович

Для составления "Описи" предметов, входящих в состав музея В.В. Тарновского, я уполномочиваю секретаря губернской управы Бориса Дмитриевича Гринченко. Г/осподин/ Гринченко приедет в Киев тотчас, как будет получено Ваше уведомление о том, что можна составить "Опись". Что касается до библиотеки Музея В.В. Тарновского, то так как она уже уложена и увязанные и запломбированные сундуки, или ящики, то я не вижу препятствий к тому, чтобы можна, с краткой характеристикой их содержимого.

По внесению в "опись" эти ящики могут быть отправлены на мое имя, как душеприказчика В.В. Тарновского, в Чернигов, что касается до Вашего предложения в виду сырости здания Киевского Музея, часть вещей коллекции В.В. Тарновского сохранять в своем доме, то само собой разумеется, кроме глубокой благодарности за эту заботу и полнейшего согласия на эту меру, с моей стороны, быть не может ничего другого.

С совершенным уважением и преданностью остаюсь готовый к Вашим услугам Уманец

Чернигов 10 сентября 1899 г.
№ 5881.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 32

Телеграмма из Киева от 18 июня 1899 г. Уманцу

Глубоко тронуты Вашим теплым сочувствием, просим Вас принять и передать истинным членам управы нашу сердечную признательность.

София Глинка, Василий Тарновский

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 48

Милостивые Государи

София Васильевна и Василий Васильевич!

Согласно постановлению Черниговского губернского Земского Собрания XXXIX очередной сессии я должен представить собранию опись коллекции В.В.Тарновского, завешанной Земству.

Имею честь довести до сведения Вашего, что для производства описи мною уполномочен секретарь Черниговской губернской Земской Управы Б.Д. Гринченко

Уманец

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 225

Лист Уманця до В.В. Тарновського

Милостивый Государь,

Василий Васильевич!

Имею честь уведомить, что портрет Отца Вашего, присланный Вами для музея, получен в целости.

Губернская Управа выражает Вам искреннюю благодарность за дар музею.

см.Отрада, Полтавской губернии, Пирятинского уезда В.В. Тарновскому

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 21

Телеграмма Уманцу от В.В.Тарновского от 17/IV (1897).

Чернигов

Губернская Земская Управа Председателю в Чернигов из Лохвицы.

Не откажите сделать распоряжение, чтобы завтра можно утром видеть дом Мазепы, определенный для Музея. Завтра, пятницу приезжаю. Тарновский.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 28, 29

Телеграмма

12/11-1899 г. Киев, Большая Владимирская, дом Сотов

Василию Васильевичу Тарновскому

Четырнадцатого буду Киев 13/11-1899г № 709 Уманец

Киев, Большая Владимирская, дом Сотов

Василию Васильевичу Тарновскому

Четырнадцатого приехать не могу. Можно ли восемнадцатого Уманец.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 31, 17 июня 1899 г., № 853

Василию Васильевичу Тарновскому и Софии Васильевне Глинке

Черниговская губернская Земская Управа просит Вас принять сие глубочайшее сожаление по поводу смерти Вашего отца и сердечное сочувствие в постигшем Вас горе Уманец Вронский.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 120

Многоуважаемый Граф
Григорий Александрович

День приезда Государя в Чернигов в точности неизвестен. Указывают на конец августа и начало сентября. Губернатор поедет в Петербург, между прочим, по этому поводу. Когда узнаю точно – уведомляю телеграммой.

Послезавтра посылаю Овчинникову заказное блюдо для поднесения хлеба-соли Его Величеству. Мысль изображена: как Черниговская Земля выступала за Русскую Землю. В числе картин: совет князей в Любече 1097 года.

Вторая часть каталога музея будет напечатана в июле. Так как Вы представляете свой дом для временного помещения Музея, то полагаю в начале августа его следует перевезти в Чернигов. Немедленно пишу в Киевское общество Древностей и Искусств и делаю предварительные распоряжения.

Заведывающей Музеем предполагаю назначить Марию Николаевну Гринченко.

Остаюсь один в Управе и потому не могу теперь выехать из Чернигова. Но в начале августа, когда кто-нибудь из членов возвратится, буду в Любече и Киеве. Надеюсь тогда, вместе с Вами, организуем перевоз музея.

Прошу передать графине Ольге Кирилловне мое глубочайшее почтение и преданность и верить в искренность моем к Вам уважении

16 июля 1900 г. Уманец
Чернигов

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 180, 7/V-1900 г.

Милостивый Государь,
Борис Дмитриевич!

Статский Советник Василий Васильевич Тарновский 25 октября 1897 г. завещал черниговскому Губернскому Земству свою коллекцию малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, древних картин, оружия, старопечатных книг, архива, библиотеки, книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, и иное собрание вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко. О приятии завещанного земству имущества составлено соответствующее постановление губернского Земского Собрания сессии 1899 года.

В виду того, что наследники В.В. Тарновского предполагают разбирать склады вещей, оставшиеся после В.В.Тарновского, имею честь покорнейше просить Вас просмотреть принадлежащие музею вещи, какие окажутся в этих складах и передать их во временное хранение до 1 января 1901 года как собственность Черниговского земства в Киевское Общество Древностей и Искусств. Опись вещей и расписку общества в получение их на хранение, благоволите передать мне.

Прошу принять уверение в совершенном уважении и преданности.

Назначенный душеприказчиком по духовному завещанию В.В.Тарновского председатель Черниговской Губернской Управы. Уманец.
7 мая 1900 г.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 197, 25 июля 1900 г.

№ 321/ 5437 г.Чернигов

конфиденциально

Милостивый Государь,
Василий Васильевич!

Имею честь уведомить, что представление Управы о присвоении Вам звания попечителя музея имени Вашего отца направлено Губернскою Управою чрез Черниговского Губернатора 17 марта сего года за № 222/2203

Его Высокородию В.В.Тарновскому. Липки, Елисаветская,
дом Соломко. Председатель Черниговской губернской Земской Управы.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 224

В Черниговскую Губернскую Земскую Управу.

По поручению Александры Михайловны Кулиш, имею честь этом представить тридцать три тетрадки перевода "Библии" на украинский язык Пантелеймона Александровича Кулиша, для помещения в музей имени В.В. Тарновского.

Подробные условия, на которых г/оспо/жа Кулиш передает в музей перевод Библии /рукопись переводчика П.А.Кулиша/ будут сообщены мною в самом непродолжительном времени, по получении сведений от А.М. Кулиш.

10 августа 1900 г. Илья Шраг.

Приписка

Тридцать три тетради, заполненные рукой П.А. Кулиш и А.М. Кулиш,
получил Б. Гринченко.

Фонд 140 1, дело 44, лист 261

В Черниговскую Губернскую Земскую Управу

В дополнение к заявлению, при котором передана мною, по поручению А.М. Кулиш, рукопись перевода Библии на украинский язык Н.А. Кулиша, имею честь объяснить, что мною получено прилагаемое при этом письмо Александры Михайловны Кулиш, из которого видно, что рукопись эту она передает навсегда Музею имени В.В. Тарновского, с сохранением за собою права во всякое время брать копии оригинала, на случай, если она пожелает издать Библию, или вообще для всякой другой надобности.

26 августа 1900г. И.Шраг.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 262, 1900 г.

Милостивый Государь,
Илья Людвигович!

Прошу Вас мне помочь в моей просьбе. Я желаю рукопись оригинал перевод Библии на украинский язык всего мужа оставить навеки на память в Черниговском Украинском музее. Но оставляю за собой право во всякий час достать себе копию из рукописи оригинала моего мужа в случае пожелаю ее

издать или для какой-нибудь другой надобности. С истинным уважением, готовая к услугам Вашим Александра Кулиш.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 263

31 августа 1900 г.

№ 347 г.Борзна. х.Мотроновка, Ея Высокородию А.М.Кулиш

Милостивая Государыня,
Александра Михайловна!

Имею честь уведомить, что рукопись перевода Библии на украинский язык П.А.Кулиша, присланная Вами для музея через И.А.Шрага получена в целости.

Губернская Управа, соглашаясь на условия Ваши, выражает Вам искреннюю благодарность за этот ценный дар Музею.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 126, 23/11-1900 г., № 176.

Милостивый Государь,
Илья Людвигович!

Губернское Земское Собрание минувшей сессии, в заседании 11 декабря 1899 г., рассмотрев доклад Управы о музее В.В.Тарновского, постановило выразить Вам благодарность за оказанное Вами содействие по принятию коллекции В.В.Тарновского, завещанной им в дар Черниговскому земству. О настоящем постановлении Собрания Губернская Управа имеет честь уведомить Вас.

Его Высокородию И.Л. Шрагу.

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 378 (об.), 11/XI 1900 г., № 447

Черниговскому Губернскому
земскому Собранию
Губернской Земской Управы
"Доклад о музее В.В. Тарновского"

В виду того, что здание музея не может быть закончено раньше весны будущего года, душеприказчик В.В.Тарновского, Председатель Губернской Управы В.М.Уманец, обратился в Киевское Общество Древностей и Искусств с просьбой оставить на хранение в нем до 1-го июня 1901 года вещи из Музея В.В.Тарновского, принятые 24 сентября 1899 года. Ответ до сих пор не получен.

В настоящее время приводится в порядок те предметы Музея, которые находятся в Чернигове.

Именно, на каждый предмет наклеивается ярлычок с номером в порядке нахождения предмета в каталоге. Всего по 1 ноября занумеровано: отдела Шевченко 738 предметов и рукописей № 1-790, заключающим в себе 3115 документов, при чем на каждый документ наклеена карточка.

В настоящее время отпечатан и вышел в свет отдельным приложением к "Земскому Сборнику" 11-й том каталога коллекции В.В. Тарновского (XII 467 стр.), отдельный выпуск 11-го тома каталога уже отпечатан в количестве 530 экз., но еще не разрешен цензурою, 2-й том каталога обнимает акварели, рисунки карандашом, пером и пр. печатные воспроизведения карт, рисунков,

картины, фотографические снимки коллекции, посвященные Т. Шевченко, рукописи.

Ко времени перевозки остальной части музея находящейся на хранении в Киевском Обществе Древностей и Искусств, предстоит переиздать 1-й том каталога, изданный В.В. Тарновским, так как этот том уже вышел из продажи, при чем при переиздании нуждается в исправлении и дополнениях (более 500 предметов).

Как и в прошлом году, в 1900 поступили пожертвования Музею.

Пожертвования были от следующих лиц:

А.М.Кулиш: рисунки П.А. Кулиша 2/33, тетради (рукопись) перевода Библии на украинский язык П.А.Кулиша.

В.В.Тарновского, сына покойного учредителя Музея, поясной портрет отца его, В.В.Тарновского, для помещения в здании Музея.

А.Г.Сластионова – два бюста Т.Г. Шевченко, один работы художника Балавенского, другой профессора В.А. Беклемишева.

А.М.Лазаревского книга "Материалы по истории русской картографии" Вып.1.

И.С.Левицкого – тетрадей перевода Библии на украинском языке (окончание перевода, не доведенного до конца П.А. Кулишем)

Н.Ф.Беляшевского: 1) две фотокопии из "Киевской старины":

а) медный пояс кавказского типа,

б) пять изображений икон.

2) Археологическая летопись Южной России" сост. под ред. Н.Ф.Беляшевского 1899, т.1. Печатная книга "Рассказы крестьян с.Пекарей о Т.Г.Шевченко. Оттиск из "Киевской Старины". В.П.Горленка Памяти В.В. Тарновского-В. Горленка. Оттиск из "Исторического Вестника".

Фонд 140, опись 1, дело 44, лист 116

Черниговскому Губернскому Земскому Собранию XXXV очередной сессии

Губ. Земской Управы

Доклад

о музее В.В. Тарновского

Душеприказчиками своими В.В. Тарновский назначил князя Н.Д.Долгорукова, графа Г.А.Милорадовича и председателя Черниговской Губернской Земской Управы Ф.М.Уманца; за смертью первого из них душеприказчиками по исполнению завещания Тарновского в настоящее время состоят Ф.М. Уманец и граф Милорадович, при чем последний выдал Ф.М. Уманцу уполномочие за ведение делало приему и передаче земству, завещанных ему коллекций.

В виду этого Ф.М. Уманец при деятельном участии А.М.Лазаревского и профессора В.Б. Антоновича принял от наследников музей и переместил его на временное хранение до 3/1 1900 г. в музей Киевского Об-ва Древностей и Искусств.

Для подачи советов относительно того, как обставить юридическую сторону отношений земства к завещанному музею и наследникам В.В. Тарновского, Председатель Губернской Управы был приглашен в Киев,

гл/асный/ И.Л. Шраг, как в данном случае, так и вообще много содействовавший выяснению сложных юридических вопросов, связанных с наследством В.В.Тарновского.

По уполномочию душеприказчика покойного жертвователя Председателя Черниговской Губернской Земской Управы Ф.М. Уманца и с согласия Губернской Земской Управы в сентябре 1899 г. секретарем Управы Б.Д. Гринченко была произведена проверка и опись предметов музея.

В пользу музея В.В.Тарновского, на день составления доклада, в Губернскую Управу поступили следующие пожертвования от частных лиц.

от Александра Яковлевича Конисского "на устройство здания исторического музея им. В.В. Тарновского – 100 руб., от Константина Михайловича Обручева – 11 листов постовых ведомостей полностью или частью написанных рукою укр. поэта Т.Г. Шевченко, от Александры Михайловны Кулиш – вещи покойного П.А.Кулиша и три офорта Т.Г. Шевченко с его автографом.

Фонд 145, опись 3, дело 106, лист 45, 1902 г.

Черниговский губернатор
Его Превосходительству
г.н. Глебову
ноября 1902 г.

"Милостивый Государь,
Григорий Николаевич!

В настоящее время в Таврическом дворце в Петербурге устроена выставка древних и современных костюмов, вооружений, предметов домашнего обихода и проч/ее/.

Устроители выставки согласно предложения Августейшей Председательницы обратились ко мне с просьбой об оказании содействия более успешной постановки дела устройства этой выставки.

Полагая, что в подаренном В.В. Тарновским Черниговскому Земству музею украинских древностей, найдутся предметы, могущие представить интерес для означенной выставки. Имею честь обратиться к Вашему Превосходительству с покорнейшей просьбой, не признаете ли возможным предложить Губернскому Земскому Собранию – не может ли оно принять участие в упомянутой выставке высылкой туда на самое короткое время некоторых предметов названной дорогой украинской сокровищницы.

Покорнейше прошу почтить меня уведомлением о последующем и принять в совершенном моем к Вам почтении и преданности.

Подписал Черниговский Губернатор
Е. Андриевский (с.761).

Такое же письмо на стр.46.

Его высокоородию Председателю Черниг. Земской Управы Алексею Александровичу Свечину (с.46).

Фонд 145, опись 3, дело 106, лист 521, 1902 г.

Журнал

Заседания Черниговского Губернского Земского Собрания XXXVIII очередной сессии 1902 г.

Декабря 7 дня № 12 гласный П.Я. Дорошенко доложил доклад № 231 – по ходатайству комитета первой международной выставки исторических и современных костюмов и их принадлежностей о предоставлении ему на время выставки предметов из коллекций музея украинских древностей и заключение по этому докладу юридической комиссии и комиссии по устройству музея.

После премий, в которых участвовали: П.Н. Солонина, В.Н. Вронский, Н.Н. Евреинов, председатель Губернской Управы А.А. Ввечин, А.П. Ковач, И.Л. Шраг, П.Я. Дорошенко, А.В. Десницкий, г/осподин/ Председатель Собрания Г.Н. Глебов и Н.А. Максимович. Собрание, соглашаясь с заключением комиссии, постановило: представить в распоряжение Комитета международной выставки исторических и современных костюмов в Петербург из музея украинских древностей, завещанного В.В. Тарновским, старинные костюмы, их принадлежности, и выбор вещей поручить Управе, совместно с членами комиссии по устройству музея с тем, чтобы особенно редких, ценных, ветхих или неудобных к перевозке вещей на выставку не посылать. Вещи остаются на выставке только по 9-е февраля 1903 г., после чего немедленно должны быть возвращены обратно в г. Чернигов. Разрешенные к выдаче вещи должны быть сохраняемы на выставке в особой, запертой на ключ, витрине, при чем брать с выставки вещи с какой бы то ни было целью, кроме как для возвращения обратно в Чернигов, не разрешается. В пути все вещи должны быть застрахованы. Все расходы по упаковке вещей, по перевозке их в Петербург и обратно, по их застраховке, а также по помещению и охране их на выставке должен принять на себя Комитет выставки, который, сверх того, должен также взять на себя ответственность за порчу и пропажу вещей, если бы таковая могла случиться.

Кроме того. Собрание, по предложению гл/асного/ И.Л. Шрага, постановило: разрешить управе кредит из страхового капитала в сумме 100 руб. на общих основаниях для Принятия, по усмотрению управы, особых мер по охране, отпущенных на выставку вещей. Читан доклад № 225 – об устройстве сарая и навеса при здании музея украинских древностей и заключение по этому докладу комиссии по устройству музея и доклад комиссии о результатах осмотра музея. Собрание постановило: согласиться с докладом комиссии по устройству музея и внести в смету 1903 года 500 руб. на устройство служб при квартире: заведующего музеем и 200 руб. на устройство забора в усадьбе музея (с.521-522). Секретарем этого собрания были Кочубей Л.В.

Фонд 145, опись 3, дело 106, лист 525-527, 1902 г.

Черниговская губернская

Земская Управа

30/XI-1902 г.

№ 231

г. Чернигов

Журнал №12 прилож.
Черниговскому Губернскому
XXXVIII очередной сессии 1902 г.

Доклад

По ходатайству Комитета первой международной выставки.

У выставки исторических и современных костюмов и их принадлежностей; о предоставлении ему на время выставки предметов из коллекции Музея Украинских Древностей.

Комитет первой международной выставки исторических и современных костюмов и их принадлежностей, открытие которой последовало 24 ноября 1902 г. в С/анкт/-Петербурге, обратился в Губернскую Управу с следующим ходатайством: в конце ноября текущего года в залах Таврического Дворца открывается международная выставка костюмов и их принадлежностей с историческим при оной отделом, состоящим из трех групп: великорусской, малорусской и польской. К великому прискорбию Комитета, при замечательной полноте групп великорусской и польской, малорусская группа страдает совершенным отсутствием экспонатов: несмотря на обращение Комитета к частным коллекционерам, устроителям выставки не удалось получить экспонатов. В Распоряжении Черниговского Земства имеются известная своею полнотою историческая коллекция В.В. Тарновского. В виду того, что отсутствие предметов малорусской старины на первой выставке представляется крайне нежелательным, комитет просит исходатайствовать у Губернского Собрания разрешения на предоставление в распоряжение Комитета на время выставки с 5 декабря сего года по 9 марта 1903 года предметов из коллекций В.В. Тарновского, характеризующих исторический малорусский быт. Все расходы по упаковке, доставке в оба конца, а равно и охрану предметов Комитет принимает на себя. Докладывая об этом Собранию, Губернская Управа, в виду той части завещания В.В. Тарновского, согласна которой вещи из переданного им Губернскому Земству Музея Украинских Древностей не могут быть перемещаемы из г. Чернигова, и эта часть завещания всегда понималась Управою в том смысле, что даже временное перемещение хотя бы части предметов Музея нарушило бы волю завещателя, а также, имея в виду, что предметы, которыми интересуется Комитет, имеются в музее в одном экземпляре и представляют собой как древность, ничем незаменимую ценность, перевозка же их на выставку и обратно не может не отразиться неблагоприятно на их прочности, полагала бы ходатайство Комитета отклонить.

Справка. Выписка из копии духовного завещания В.В. Тарновского:

"Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, древних картин, оружия, старопечатных книг, архива, библиотеки, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего, касающегося памяти Шевченко, я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому Земству, без права отчуждения и перемещения их из города Чернигова.

1) На совместное рассмотрение комиссией юридической и по устройству Музея украинских древностей В.В. Тарновского был передан доклад Управы № 231 с относящейся к нему перепиской по предмету ходатайства Комитета Международной выставки исторических и современных костюмов и их

принадлежностей о разрешении Губернским Земским Собранием взять на выставку из коллекции В.В. Тарновского предметы, характеризующие исторический малороссийский быт, с тем, что все расходы по перевозке вещей, а равно и охрану их, комитет выставки принимает на себя. Комиссия, по большинству голосов, не согласилась с докладом Управы по отношению к толкованию того места духовного завещания В.В. Тарновского, в котором завещатель не представляет права Земству перемещать вещи его Музея из г. Чернигова, большинство членов комиссии полагает, что выражение завещателя "перемещать" относится ко всей коллекции в совокупности и к пребыванию ее в Чернигове, то есть: что завещатель решительно не предоставляет земству права перевоза музея или по-какой-либо его части из г. Чернигова в другое место на постоянное пребывание. На основании этом большинство членов комиссии, в просветительных целях учреждения музея, полагает возможным и согласным с мыслью и волею его учредителя, разрешить дать из музея на выставку старинные костюмы и их принадлежности, как-то: клейдоны, сабли и другие предметы казацкого вооружения, тем более, что музей еще не открыт для публичного пользования им в Чернигове, а потому и одобренные Земским Собранием правила его не обнародованы и действия своего не имеют. Если Собранию угодно будет согласиться с большинством членов комиссии и выдачу вещей разрешить, то комиссия предлагает Собранию выбор вещей поручить Управе совместно с членами музейной комиссии с тем, чтобы особенно редких, ценных, ветхих или неудобных к перевозке вещей на выставку не посылать. Вещи остаются на выставке только по 9 февраля 1903 года после чего немедленно должны быть возвращены обратно в Чернигов, что касается гарантии целости вещей, как в пути так и во время пребывания их на выставке, то с этой целью комиссия полагает необходимым: упаковку вещей, перевозку их в оба пути, наблюдение и охрану их на выставке поручить особо уполномоченному для сего Управою лицу. Далее, разрешение к выдаче: вещи должны быть сохраняемы на выставке в особой, запертой на ключ витрине, при чем, бросать с выставки вещи с какой бы то ни было целью, кроме как для возвращения обратно в Чернигов, не разрешается. В пути все вещи должны быть застрахованы. Все расходы по упаковке вещей, по перевозке их в Петербург и обратно, по их застраховке, а также по помещению и охране их на выставке должен принять на себя Комитет выставки, который сверх этого должен также взять на себя ответственность за порчу и пропажу вещей, если бы таковая могла случиться.

2) по докладу Управы за № 225 об устройстве сарая и навеса при здании Музея комиссия признает действительно необходимым устройство при здании музея сарая с ледником и погребом, потребного как для складывания дров, так и для надобностей зрителя музея, для чего, согласно заключению сметной комиссии, признает нужным ассигновать 500 руб., что же касается устройства особого навеса для больших пушек, не помещающихся внутри здания музея, то в таковом особой надобности по мнению комиссии, не имеется. С своей стороны комиссия полагала бы более удобным и красивым поместить эти пушки, числом около 8, по обеим сторонам здания музея от улицы.

3) Комиссия произвела осмотр здания и усадьбы музея и имеет честь доложить Собранию, что предметы музея уже размещены в нем в совершенно

удовлетворительном и удобном для обозрения их порядке. При музее состоит назначенный Управою смотритель его А.П. Шелухин. Музей совершенно готов к открытию, и будет открыт для публики по получении Управой утверждения правил музея, одобренных Собранием.

4) Для окончательного упорядочения усадьбы музея и приведения ее в соответственно зданию красивый вид, необходимо поручить Управе отделить из принадлежностей земству обширной усадьбы участок земли, который служил бы усадьбою собственно музея и всю эту последнюю усадьбу обнести забором, при чем забор по улице комиссия полагает удобным сделать проволоочной; по рисунку и окраске возможно подходящим к внешности самого здания музея. На здании музея должна быть сделана надпись: "Музей украинских древностей В.В.Тарновского".

На расходы по устройству служб, забора и прочее Комиссия просит ассигновать ту же сумму, которая внесена в сметы, утвержденная Сметной Комиссией то есть 700 руб., считая в этом числе вышеупомянутые 500 рублей.

С подлинным верно, подпись

Делопроизводитель Шульга (с.525-527).

Фонд 145, опись 3, дело 106, лист 222, 1902 г.

Черниговская губернская

Земская Управа

11/XI 1902 г.

№184 г. Чернигов

Черниговскому Губернскому
Земскому Собранию XXXVIII очередной сессии 1902 г.

ДОКЛАД

По ходатайству подрядчика по постройке здания для музея Украинских древностей А.П. Мехеда о возмещении убытков, полученных им при постройке здания.

Крестьянин А.П.Мехед, исполнявший по условию с Губернской Управой работы по постройке здания для Музея Украинский древностей В.В. Тарновского, поданными заявлениями от 17/XII 1900 г. и 23 /XI 1901 г. просит о возмещении ему убытков, полученных им при постройке здания музея. Вызваны они, по его заявлению, следующими обстоятельствами:

1) вследствие ошибки земского техника г/осподина/ Никифорова, ему пришлось переделать пилястры, часть стены пристройки к зданию и другие части здания,

2) ему приходилось несколько раз останавливать работы, в виду отсутствия материалов и в виду того, что инженер был в командировках и относительно постройки не было соответствующих распоряжений.

3) руководствуясь планом и сметою, он взял кладку кирпича по 3 руб. 92 коп. от тысячи, между тем, по указаниям инженера, пришлось при производстве постройки, отступить от плана и сметы и тем

4) удорожить кладку тысячи до 6 руб.35 коп.

Докладываем об этом земскому Собранию. Управа не находит оснований к удовлетворению просьбы г/осподина/ Мехеда и потому полагала бы ходатайство его отклонить.

Ревизионная комиссия предлагает Собранию согласиться с докладом Управы.

С подлинным верно: подписи.

Фонд 145, опись 3, дело 106, лист 529, журнал №12

Черниговскому Губернскому Земскому Собранию

XXXIII очередной сессии 1902 г.

ДОКЛАД

Об устройстве сарая и навеса при здании Музея Украинских Древностей Комиссией по устройству Музея Украинских Древностей доложено было Собранию сессии 1901 г. о положении дела по перевозке и установке предметов, завещанного Черниговскому Губернскому Земству В.В. Тарновским Музея Украинских Древностей. В дополнение к представленному тогда заключению Комиссией, Губернская Управа в настоящее время имеет честь доложить, что все предметы Музея уже получены от Киевского Общества Древностей и Искусств и разложены в известном порядке, в устроенном для них здании. Смотрителем Музея назначен Управою бывший студент Киевского Университета А.П. Шелухин. Остается получить утверждение правил Музея, и он может быть открытым для обозрения публикой.

Кроме того, губернская Управа имеет честь доложить Собранию о следующем: при установке предметов музея, оказалось, что в здании не нашлось места для помещения старинных пушек, укрепленных на старинных же лафетах. Поэтому является необходимым устроить для них навес. Точно также является необходимым устроить при Музее сарай с ледником и погребом, нужный как для складывания дров так и для надобностей смотрителя Музея.

Представляя при этом смету на устройство навеса и сарая, Управа просит Собрание внести в смету 1903 года на этот предмет 906 руб.30 коп.

Сметная комиссия постановила: утвердить сметы на устройство навеса 200 руб. и на устройство служб – 500 руб.

С подлинным верно.

подпись (с.529).

Фонд 145, опись 3, дело 193, май 1903 г.

Черн.Чрезв.Губ.Земск.Собр.

Чернигов

ДОКЛАД

о дополнительной ассигновке на устройство забора в усадьбе около музея Украинских Древностей со стороны улицы. Постановлением очередного Губернского Собрания, в заседание 7/XII 1902 г., ассигновано в распоряжение управы, на устройство забора в усадьбе музея украинских древностей В.В. Тарновского 200 рублей, при чем имелось в виду означенный забор возвести не менее отделяющей усадьбу Музея от остальной части усадьбы упраздненного ныне Сиротского Дома. Вместе с сим в заключении Комиссии по устройству Музея, с которым согласилось и Собрание, было указано, что для окончательного упорядочения усадьбы Музея и приведения ее в соответственно зданию красивый вид, необходимо отделить из принадлежащей земству обширной усадьбы участок земли, который служил бы усадьбой собственно

музея, и всю эту последнюю усадьбу обнести забором, причем забор по улице комиссия полагала бы сделать проволочный по рисунку и окраске, возможно, подходящим к внешности самого здания Музея.

Приступив с весны настоящего года к выполнению этой части сметы по устройству усадьбы Музея, Губернская Управа нашла, что ассигнованной на возведение заборов суммы (200 р.) будет недостаточно, так как ее едва хватает на устройство огорожи с задней стороны усадьбы. На устройство же проволочного забора со стороны улицы потребуется дополнительная ассигновка в сумме от 200 до 450 руб. смотря по типу забора, который угодно будет принять Губернскому Собранию.

Для разъяснения дела. Управа считает необходимым добавить, что забор от улицы предполагает и с обеих сторон здания Музея, на протяжении всего до 25 аршин, с возведением земляных барбетов для соответствующего количества пушек, которые на них предполагается установить.

К сему прилагаются две сметы на устройство железной решетки, составленные техническим отделом Губернской Управы, из коих одна представляет забор железный на каменных столбах, а другой – проволочную решетчатую ограду на дубовых столбах. Комиссия полагает утвердить смету в сумме 260 руб. С подлинным верно. Председатель – подпись.

Фонд 145, опись 3, дело 225, лист 70

ЖУРНАЛ

Заседания Черниговского Губернского Земского
Собрания XXXIX очередной сессии от 27/XI-1903 г.

При чтении ассигновки на содержание музея украинских древностей читается доклад Управы за № 147 в части, касающейся назначения личной прибавки А.П. Шелухину.

Собрание постановило: назначение личной прибавки смотрителю музея А.П. Шелухину подвергнуть закрытой баллотировке.

Главный И.Л. Шраг обращает внимание Собрания на то обстоятельство, что музей до сих пор считается не открытым, между тем препятствий к открытию казалось бы ему не должно быть, так как неполучение разрешения на присвоение ему имени В.В. Тарновского не может служить препятствием к открытию его вообще. Пункт духовного завещания жертвователя о присвоении музею его имени только обязывает земство сделать об этом представление, не налагая обязательства не открывать музея до получения разрешения на присвоение. После непродолжительного обмена мнений Собрание постановило: вопрос об открытии музея украинских древностей передать на совместное обсуждение комиссией юридической и по устройству музея. При этом А.А. Муханов рекомендует, для выяснения порядка присвоения имени кого-либо учреждению, справиться в канцелярии губернского предводителя с делом по аналогичному случаю, где имеются все данные для уяснения существующего на этот предмет порядка (с. 70).

Господин председатель Собрания по заявлению управы сообщил, что по смете на содержание музея украинских древностей пропущено предположение назначения награды смотрителю музея Шелухину в размере месячного оклада жалованья в сумме 30 руб. и сторожу по тому же расчету в сумме 12 руб.50 к. и

предложил Собранию, не угодно ли будет ему поставить на закрытую баллотировку назначение указанным служащим награды в сумме 30 руб. смотрителю и 12 руб.50 к. сторожу. Собрание согласилось с предложением господина Председателя (с.6 зв.).

Фонд 145, опись 3, дело 225, лист 124 (об.), 1903 г.

На содержание в г. Чернигове музея, пожертвованного В.В. Тарновским – 36 р. 95 коп.

По смете на 1902 год также как и на 1901 год, внесены на содержание музея 1000 руб., на обставление достаточными данными, за отсутствием их, вследствие новизны самого дела, поэтому перерасходы на содержание музея, равно и остатки от его содержания, будут иметь место пока строго не определится характер расходов по музею, а это может быть сделано не раньше, как последует открытие музея для пользования публики (с.425).

Расход по особым постановлениям Губернского Земского Собрания № 65 "на Устройство музея В.В.Тарновского 574 руб. 55к.". Расход произведен на основании постановления губернского земского собрания 26/XI-1900 года из кредита в 20000 руб., открытого на переустройство здания бывшего ремесленного класса мужского отделения сиротского дома для музея украинских древностей В.В. Тарновского, и уже утвержден, по предложению ревизионной комиссии губернским Собранием 10/XII-1902 г. (с.435 зв.)

Фонд 145, опись 3, дело 244, лист 22

Доклад № 10 с представлением заявления дворянки А.М. Кулиш о передаче земству дома ее покойного мужа, украинского писателя Кулиша, для постановки его при музее украинских древностей (с.22).

Фонд 145, опись 3, дело 244, лист 122 (об.), 1905 г.

По предложению председателя музейной комиссии И.Л. Шрага собрание предположило закрытой баллотировкой разрешить вопрос о личной прибавке хранителю музея украинских древностей в размере 300 руб.

Закрытой баллотировкой избраны в председатели диящейся комиссии по устройству музея украинских древностей Г.Н.Глебов.

В члены этой комиссии М.Н. Кочубей, П.Я. Дорошенко, И.Л. Шраг, В.В. Карачевский-Волк.

Фонд 145, опись 3, дело 244, лист 433

Губернскому земскому Собранию 40-й очередной сессии 1904 г.

Земской Управы

Доклад № 17

"Об удовлетворении некоторых нужд музея украинских древностей В.В. Тарновского"

Смотритель музея укр. древн. А.П. Шелухин особыми докладными записками в губ. Управу представил о необходимости удовлетвор. следующих нужд музея: 1) нынешнее помещение недостаточно по размеру. Теснота; 2) С переходом в ведение земства музей сделался доступным для общего пользования музей не должен ограничиваться хранением памятников старины. Для пользы

дела необходимо подробное знакомство с постановкой дела в лучших музеях России: Эрмитажа, Московском, Историческом, Руманцевском и др. для практических занятий.

В заключение смотритель музея сообщил, что в течении 1903 и 1904 года сделали пожертвования музею: П.Г. Тимошок, П.А. Тарасенко, А.П. Помазанская, граф Гр.А. Милорадович, священник А. Левицкий, А.И. Рубец, Н.К. Вронский, И.Я. Якубович, Ф.Д. Христолюбец, князь М.М. Кейкуатов, семейство Бакуриных, Г. Бордонос, В.Е. Данилович, Н.И. Петров, И.М. Каманин, С.А. Сфремов, И.И. Федорченко, И.Ф. Рьльский, А.А. и О.В. Юркевичи, Л.Н. Викман, Н.Ф. Кулябко, А.М. Кулиш, И.Л. Шраг, Б.М. Чернявский, М.Е. Дебогорий-Макриевич, семейство Герасименков, С.П. Шелухин, Д.И. Дорошенко, дьякон Егоров, А.И. Свечников, П.А. Божко, И.Г. Рашевский, Н.Т. Геращенко, Черниг.ученая арх. комиссия, С.-Петербург.благотворительное общество издания общепольных и дешевых книг. Киевская комиссия для разбора древних актов.

Особенно значительное и ценное пожертвование сделано А.М. Кулиш. (с.434).

Фонд 145, дело 14, лист 199, 1901 г., Чернигов

Гласный П.Я.Дорошенко прочел заявление душеприказчика В.В.Тарновского, Ф.М.Уманца, об устройстве и перевозке, завещанного Черниговскому Губернскому Земству В.В. Тарновским Музея Украинских древностей и заключение по этому докладу комиссии по устройству означенного Музея.

Приняв к сведению заявление Ф.М. Уманца и заключение комиссии Собрание постановило: выразить благодарность Ф.М. Уманцу за понесенный им труд.

Собрание постановило: не упуская времени, весной настоящего года, продолжить тротуар вдоль здания Музея и забора его и насадить посадки.

Председатель Губернской Управы Ф.М. Уманец заявил, что в настоящее время уже назрел вопрос о субсидии Губернского Земства на устройство среднеучебных заведений, так как ежегодно по тому или иному поводу Собрание выдает такие субсидии" (с.207 зв).

Фонд 145, опись 3, дело 225, лист 62-64, 1903 г.

Журнал

заседания Черниговского Губернского Земского Собрания

XXXIX очередной сессии 1903 г. 26 ноября.

Председатель Собрания – Губернский Предводитель – А.А. Муханов и 22 гласных.

Секретарем Собрания на текущее заседание избран гласный Г.В. Скоропадский.

Комиссия по народному образованию на время собрания, состоявшая из гласных: Д.В. Трizzly, Е.И. Малявки, И.Л. Шрага, П.Н. Кандыбы, В.Г. Рашевского, Г.В. Скоропадского, И.Ф. Рашевского, М.Н. Кочубея и др.

Комиссия по устройству музея украинских древностей оставлена в прежнем составе из господ гласных: Н.В. Котляревского, Г.Н. Глебова,

А.А. Гамалея, И.Г. Рашевского, И.Л. Шрага, Д.Р. Тризны, П.Я. Дорошенка, П.С. Коробко и М.Д. Карвольского-Гриневского.

Комиссия по дорожным сооружениям:
Н.В. Котляревский, М.Н. Кочубей.

Фонд 185, опись 3, дело 14, лист 127 (об.), 1901 г., Чернигов

В комиссию по устройству музея украинских Древностей В.В. Тарновского избраны гласные: Г.Н. Глебов, Н.В. Котляревский, А.А. Гамалея, И.Г. Рашевский, И.Л. Шраг, Д.Р. Тризна, А.А. Муханов, П.Я. Дорошенко.

Фонд 145, опись 3, дело 348, лист 99, Глухов, Дорошенко

Гласный П.Я. Дорошенко доложил собранию список лиц, пожертвовавших предметы в музей местной старины и просил принести им благодарность. Собрание постановило: принести благодарность жертвователям.

Список прилагается.

Председатель Земской Управы В.М. Аммосов предложил Собранию принести благодарность и гласному П.Я. Дорошенко, как председателю Комиссии по собранию предметов местной старины.

Фонд 145, опись 3, дело 209, лист 41, 1903 г.

Глуховскому уездному Земскому Собранию
Очередной сессии 1903 г.

Глуховской Уездной Земской Управы
ДОКЛАД

В очередном Земском Собрании прошлого 1902 г., в заседании 20-го сентября было заслушано предложение Председателя Управы об учреждении Глуховским Земством Собрания предметов местной старины и искусства. Предложение это совпало с другим предложением, обращенным к Земскому Собранию со стороны Н.А. Шугуровой, в котором она, исполняя волю покойного своего мужа, уроженца Глуховского уезда, просила земство принять в дар собранную им коллекцию художественных вещей и библиотеку, состоящую из книг, относящихся к южно-русскому краю. Земское Собрание, приняв оба предложения, постановило учредить при Земской Управе "Собрание предметов местной старины и искусства", поместить же это Собрание, основанием которого должна послужить коллекция и биб-ка покойного П.В. Шугорова, здании Земское собрание предположило во вновь устроенном Глуховской Публичной биб-ки, причем в Управе был открыт кредит в размере 200 руб. на пополнение расходов по привозке из г. Киева вещей и книг Шугорова и на приобретение необходимой обстановки для вновь учреждаемого местного музея.

Председатель Управы разослал всем лицам, со стороны которых он предполагал интерес и сочувствие делу, правила музея с циркулярным обращением следующего содержания:

"Глуховское Уездное Земское Собрание очередной сессии 1902 года, в видах сохранения быстро на наших глазах исчезающих вещественных и письменных памятников истории и культуры нашей местности, решило

учредить в г.Глухове, при Земской Управе "Собрание предметов местной Старины".

Земское Собрание полагало при этом, что в Глухов, бывший довольно продолжительное время центром политической жизни целого края, заслуживает того, чтобы иметь свой небольшой областной музей, подобно существующим даже в небольших старинных городах Западной Европы, где подрастающие поколения имеют возможность наглядно знакомиться с прошлым своей родины, с юных лет любить ее историю и тем воспитывать в себе чувства истинного патриотизма. Утвердив прилагаемые при сем основные правила музея, Земское Собрание поручило Управе ознакомить с ними население уезда, дабы не только довести до его сведения о новом учреждении, но и привлечь местное общество и отдельных лиц к пожертвованию вещей в музей и других памятников старины.

Исполняя постановление Земского Собрания, Управа позволяет себе обратиться к Вам, Милостивый Государь, с просьбой содействовать успеху нового просветительного учреждения Земства пожертвованием в музей имеющихся у Вас, хотя бы самых незначительных предметов местной старины и искусства.

Пребывая с своей стороны вполне убежденным в просвещенном сочувствии Вашем к настоящему обращению Управы, прошу принять уверение в глубоком моем уважении к Вам и преданности". Председатель Управы В.М. Аммосов принял на себя, как ведение письменных сношений по сему предмету с Н.А. Шугуровой, так и общее руководство делом устройства музея.

Дар Н.А. Шугуровой заключает в себе 1348 экземпляров книг различного содержания, из коих 932 книги оказались относящимися к южно-русскому краю, 36 книг по искусству и 1 старопечатная, каковые книги всего 969 экземпляров, поступили в состав музейной библиотеки; из остальных же, 326 книг общего содержания переданы, согласно ранее выраженному желанию жертвовательницы, в Глуховскую публичную библиотеку, остальные 53 книги, разрозненные и незначительные по содержанию, подлежат уничтожению или продаже на вес.

Между книгами Шугуровского собрания, послужившими в музее, имеются несколько довольно редких и ценных изданий, в особенности по истории и этнографии Малороссии и ее литературы, а также по искусству. Кроме книг, дар Шугуровой заключает 53 гравюры и фототипии на отдельных листах; 99 фотографий; портретов, видов различных местностей, зданий и пр., 5 больших фотографических портретов Н.В. Шугурова и его жены, и его матери. В заключение можно сказать, что хотя Н.А. Шугурова передала в Глуховский музей только часть книг и художественных вещей своего мужа, но все-таки ее дар составляет наиболее ценное приобретение музея за время его существования и может служить достойным памятником глубокоуважаемой и просвещенной личности Н.В. Шугурова, так горячо любившего свою Родину.

Из других пожертвований в музей особенно ценно пожертвование, поступившее от дворянки Глуховского уезда Ю.Ф. Уманец, принесшей в дар музею коллекцию археологических предметов, числом 88, найденных ею при поверхностных раскопках Воргольского Городища.

Следующие лица и учреждения принесли в дар музею вещи, между которыми находится много ценных в историческом отношении, как-то:

старинные документы, портреты, книги, старинные кресты, кости ископаемых животных, монеты, медали, хрусталь, фаянс и т.д.

В.М. Аммосов, А.М. Фон-дер Бриген, Е.П. Глазекан, Н.Д. Гудим-Мезенцев, П.Я. Дорошенко, П.С. Каштан, В.П. Кочубей, П.П. Скоропадский и др.

Черниговская Губернская архивная комиссия крестьян с.Воргла Хотя каждое из пожертвований вышеупомянутых лиц имеет значение для зарождающегося музея, но необходимо между ними по ценности и редкости отметить следующие: П.П. Скоропадский прислал в дар музею два больших старинных живописных портрета гетмана и гетманши Скоропадских. В.М. Аммосов пожертвовал железную кольчугу, найденную в имении умершего его дяди П.Я. Аммосова, кроме того, В.М. Аммосов пожертвовал музею купленную им коллекцию старинных русских монет, между которыми имеются настолько редкие, что ими мог бы гордиться любой большой музей. Так, в этой коллекции имеются 4 чрезвычайно редкие плиточные медные монеты Екатерины I и не менее редкие серебряные монеты: рубль Дмитрия Самозванца, рубль Алексея Михайловича, два рубля Петра I и очень редкий рубль Петра III, так называемый, с крестом. Ценность названных монет по каталогам антиквариетов и по ценам, установленным в нумизматическом труде члена С.-Петербургского Института Любомудрова, достигает весьма значительной суммы (до 2000 руб.).

Вообще можно сказать, что наш юный музей уже теперь обладает довольно полной коллекцией русских серебряных и медных монет. Е.П. Глазекан пожертвовала интересный старинный деревянный сундук-подголовник с железной отделкой, несколько экземпляров старого хрусталя, между которым имеется весьма ценный стакан времени Императрицы Анны Иоановны с ея шифром и силуэтный портрет мужчины в костюме XVIII века, предполагаемая работа известного силуэтиста Сидо.

В.П. Кочубей пожертвовал два медных подсвечника конца XVII или начала XVIII века.

Н.П. Маркович пожертвовал старинный церковный медный таз с изображением на дне Благовещения.

Глуховский уроженец, бывший хранитель драгоценностей Королевы Вюртембергской Ольги Николаевны П.П. Сидоренко принес в дар музею несколько весьма ценных изданий, особенно по искусству, например известное капитальное сочинение "Lübke u Lutzou u Denkmäle der Kunst".

Из вещей, пожертвованных в музей П.Я. Дорошенко, следует отметить несколько редких медалей в память различных событий (например, основания Киевского Университета, освобождение крепостных людей и пр.); Коллекцию монет греческих, римских и византийских, а также и монет русских, между которыми имеются редкие золотые, платиновые и серебряные монеты. Кроме того, в числе пожертвованных П.Я. Дорошенко вещей, находятся интересный стеклянный штоф с надписью о его владельце (1797 г.).

Из отдела рукописей много ценных документов принесено в дар музею А.М. Фон-дер-Бриген и А.Л. Шечиковым.

Таким образом, из вышеприведенного отчета о ходе устройства музея Земское Собрание может усмотреть, что основанное им новое просветительское

учреждение, на самых первых ступенях своего существования, уже вызвало сознательно-сочувственное отношение к нему местного общества, и всего за несколько месяцев существования музея он успел уже получить несколько вполне интересных вещей, характерных для истории нашей местности. В современной науке окончательно и в положительном смысле решен вопрос о необходимости развития областных музеев, как в целях чисто научных, так и воспитательно-образовательных; а потому учреждением "Собрания местной старины" в г. Глухове наше Земство показало, что оно находится на уровне понимания культурных вопросов современной жизни.

Старинный наш Глухов, который делается известным по русским летописям уже с 1152 года и, таким образом, является одним из старинных городов России, имеет несомненное право на большее к себе внимание, чем каким он пользовался до сих пор; но, однако, из этого права вытекает для его граждан обязанность хранить родную старину, как для целей научной разработки местной истории, так и в назидание грядущих поколений, между тем, грустно вспоминать, сколько предметов местной старины, хранившихся в старинных церквях г. Глухова и его уезда, в архивах общественных учреждений, и в домах искони богатого Глуховского дворянства исчезло безвозвратно вследствие пожаров, сырости и небрежения владельцев.

С другой стороны, немало старинных предметов, за неимением на месте учреждения, которое могло бы собирать и хранить их, ушло в музей других городов.

Если бы в Глухове существовал хотя бы какой-нибудь музей, а также хотя бы небольшой кружок лиц, интересовавшихся прошлым своей Родины, то подобное исчезновение памятников местной старины было бы едва ли возможно.

Между тем отдаленные предки наши относились к общественной и своей домашней старине с уважением; они заботились о сохранении всякого рода, как вещевой, так и бумажной старины, документов и рукописей юридического, литературного и семейного характера.

В частности, между уездами Черниговской губернии наш Глуховский уезд, можно сказать, выделяется в том отношении, что в пределах его доньше уцелело от имущественного разгрома и вымирания немало старых, коренных дворянских родов, ведущих свое происхождение от Малорусской старины XVII-XVIII веков.

Можно было бы потому думать, что в старых дворянских усадьбах Глуховского уезда возможно еще разыскать много интересных старинных и художественных вещей и исторических документов.

На деле выходит, однако, иначе. Оказывается, что в некоторых домах почти не сохранилось никаких старинных вещей и бумаг, и о собраниях их, которые в старину несомненно существовали, и говорить нечего! Таким образом исчезли семейные архивы следующих старинных Глуховских фамилий: Кочубеев, Жураховских, Туманских, Уманцев, Скоропадских, Кулябок, Дерпунов, Пирацких, Лазаревичей, Романовских и многих других. Здравствующие ныне представители некоторых из этих фамилий часто сами не могут указать, когда и куда исчезли семейные бумаги. Будем же надеяться, что по крайней мере, то, что сохранилось доньше, хоть частью будет передано в наш

музей и уцелеет от гибели, – в этом должен заключаться интерес и самых владельцев оставшейся старины.

При сознании в обществе важности музея, как просветительного учреждения, он не замрет, а будет развиваться.

Конечно, для его дальнейшего развития необходимо еще много благоприятных условий, между которыми главнейшими являются устройство надлежащего музея помещения, которое дозволило бы удобно разместить жертвуемые предметы и коллекции и хранить их от огня и прочих случайностей.

В этом отношении Земская Управа находится при убеждении, что наше городское самоуправление также не останется глухим к существованию и процветанию вверенному его попечению городу такого высокоценного просветительного учреждения, каковым может служить, при сочувственном к нему отношении общества «Собрания предметов местной старины и искусства».

Подлинный за надлежащими подписями.

С подлинным верно.

Председатель Земской Управы: В.Аммосов

Сентября 25 дня 1903 г.

№ 65 Секретарь – подпись (с.41-50)

1) Фонд 145, опись 2, дело 7, лист 12

Председатель Черниговской

Губернской Земской Управы

Июля 9 1899г. №4534

г. Чернигов.

Господину Черниговскому Губернатору

Ввиду выраженного Вашим Превосходительством желанья, имею честь препроводить при этом копию выписки из нотариального духовного завещания В.В. Тарновского, в котором выражена последняя воля покойного относительно передачи его музея Черниговскому земству.

Председатель Уманец.

Выписка из духовного завещания В.В. Тарновского

Пункт 3 “Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий древних картин, оружия, старопечатных книг, архива, библиотеки, книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко, я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому Земству, без права отчуждения и перемещения их из г. Чернигова с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также, если не встретится со стороны правительства препятствия, с утверждением наследственным попечителем этого музея, каковое звание должно переходить всегда к старшему в моём роде.”

Пункт 7 “Душеприказчикам (нерозб.) сего завещания прошу быть князя Николая Дмитриевича Долгорукова, графа Григория Александровича Милорадовича и дворянина Фёдора Михайловича Уманца.”

1) Фонд 145, опись 2, дело 7, лист 12-13, 1899 г.

Черниговская губернская

Земская Управа, 10 апреля 1899 г.

№ 2394, г. Чернигов.

В канцелярию Черниговского

Губернатора

В следствие отношения от 23 марта за № 2482, Губернская Управа имеет честь препроводить при сем в копиях доклады Губернской Управы, заключения комиссий и другие бумаги, относящиеся к постановлениям Земского Собрания по следующим вопросам: 1) об учреждении в г.Чернигове исторического музея имени Тарновского.

Председатель Уманец.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Сидоренко Т.О.

Поетичне Чотири-Євангеліє та інші Новозаповітні книги від Івана (Величковського) 3

Ісаєнко К.П.

Модель біографії М.Гоголя П. Кулішем (до проблем інтерпретації біографії письменника) 8

Жаркевич Н.М.

Гоголівська проблематика на межі тисячоліть у журналі “Слово і час” 13

Хоменко Ю.Н.

Гоголь и проблемы художественного перевода 21

Бережняк В.М., Пащенко В.М.

Декодування взаємодії українських, російських, білоруських мікросистем у регіоні Новгород-Сіверщини 29

ІСТОРІЯ

Самойленко С.Г.

Формування громадської думки в середовищі ніжинської козацької та духовної еліти другої половини XVII ст 33

Уривалкін О.М.

Таємниця Кодацького походу 1684 р. Спроба історичного аналізу 51

Бойко В.

Формування населенням Чернігівської губернії діаспори на окраїнах російської імперії. 53

Данилевич О.П.

Одеська Громада в 70-х роках XIX ст. 59

Сидорович О.С.

Фундатор української кооперації..... 62

Рудницька Н.

Середня і вища освіта євреїв на Волині у ХІХ ст.:
русифікація чи юдаїзація?..... 67

Моціяка П.П.

Діяльність Чехословацької Національної ради у 1916-1918 рр. 74

Ховрич С.М.

Запровадження предметної системи в КПШ, а також в
ХТІ та КГІ: чи була необхідність?..... 77

Потильчак О.В.

Німецькі військовополонені і суспільні настрої в Україні у
1944-1945 рр. 84

Давиденко Ю.М.

Національні військові організації на території Польщі на
початковому етапі Другої світової війни (1939-1940 рр.) 91

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ**МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО****Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.**

Культура Чернігівщини періоду Київської Русі..... 97

Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.

Особливості розвитку культури на Чернігівщині у ХІІІ –
першої половини ХVІІст..... 122

Михальский Е.Н.

Назначение И.С. Орлая директором Гимназии высших наук
князя Безбородко в Нежине..... 139

Будзар М.М.

Садибна культура України останньої третини ХІХ сторіччя:
Микола Костомаров в садибі Киселів 179

Аніщенко О.В.

Професійні досягнення вітчизняних фахівців та учнівської
молоді в експозиціях всеросійських, регіональних і міжнародних
виставок (1881-1913)..... 185

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Зеленська Л.І.

Документи про культурні явища на Чернігівщині 194

наукове видання

Література та культура Полісся

ВИПУСК 23

Відп.ред. і упорядник: **Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: **Лисенко М.М.**

Верстка та макетування: **Друзь О.П.**

Підписано до друку 5.02.04. Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern Ум.друк.арк. 15 Тираж 100 пр.
Замовлення № 249

Видавництво
Ніжинського державного педагогічного університету
імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Кропив'янського, 2.

8 (04631) 2-22-37

E-mail: ndpu@nezhin.ukrsat.com